ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
Година LXXXIII
Бр. 1/2010.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXIII

1

ПОДГОРИЦА
2010

Р е д а к ц и ј а:
Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Коста Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Иван Лаковић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године часопис "Историјски записи" ослобођен је општег пореза на промет производа.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXIII

1

PODGORICA
2010

R e d a c t i o n:
Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kosta Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monténégro, Bulevar revolucije 5, boite postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonement doit être effectué au compte de l'Institut Hustorique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciole Montenegro à Podgorica.

UDC: 341.7(497.16)
UDC: 327(497.16:47)”1830/1851”

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

ЈУБИЛЕЈИ

Сто осамдесет година од ступања на власт Петра II Петровића Његоша

Др Радослав РАСПОПОВИЋ*

ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У ДИПЛОМАТСКОЈ ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВИЈЕКА

Двије мисије Петра II у Русији

ABSTRACT: *The paper analyses foreign political activities of the Montenegrin metropolitan Peter II Petrović Njegoš in the 1930s, which bear the formal characteristics of diplomatic affairs. For this reason, the author believed them important for the study of diplomatic history of Montenegro, even though these were not typical diplomatic actions but rather international activities of a country which in fact exists but does not have the capacity of an international subject to speak of its diplomacy in the sense of international law. In order to explain the historical backdrop of the two Russian missions of Peter II, the author uses national archive sources from the Department of Archives of National Museum of Montenegro and National Archives of Montenegro along with the known literature, and he also relies to a great extent on the documents of the Foreign Affairs Archives of the Russian Empire. Thus, many details regarding both missions which have not been scientifically elaborated are explained, and can be useful to contemporary researchers in terms of the objectives and tasks of foreign political missions of Peter II.*

KEY WORDS: *Montenegro, Russia, diplomatic mission, ordination, subsidy, Prince-Bishop, metropolitan, Metternich, Petrograd, foreign policy.*

У процесу успостављања темеља модерне црногорске државности веома важне су биле спољнополитичке активности њених владика, почев од владике Данила, преко владика Саве и Василија до Петра I и Петра II Петровића Његоша. Духовна лица која су се налазиила на челу

* Аутор је виши научни савјетник и директор Историјског института Црне Горе.

Цетињске митрополије, у вријеме када је Црна Гора била саставни дио Османског царства, представљали су и земаљске господаре, односно носиоце основа свјетовне власти. Својим спољнополитичким активностим ad hoc карактера, тј. контактима са највишим личностима Европе у XVII и првој половини XIX вијека, афирмисали су Црну Гору на међународном плану и градили њен спољнополитички идентит. Њихове мисије представљају саставни дио дипломатске историја Црне Горе, иако оне, саме по себи, нијесу имале дипломатски карактер у правом смислу те ријечи. Дипломатија, наиме, подразумјева постојање држава као међународно признатих субјеката, што Црна Гора у то вријеме није била.

Остварен напредак у развоју државности и измјењене околности под којим се одвијала спољнополитичка дјелатност Петра II Петровића Његоша, давале су несумњиво другачији карактер његовим спољнополитичком активностима, у односу на мисије његових претходника. Ипак, њихов међународноправни значај и смисао, у једном и другом случају, нијесу се, са становништа међународног права суштински разликовали. Они су представљали земљу у процесу стицања државне суверености, а не међународно признату државу.

I

Период владања младог црногорског владика и пјесника започео је 1830. Насљедник владичанског трона Радивоје Томов Петровић за савременог истраживача занимљив је не само као генијални пјесник, већ и као владар, носилац реформаторских процеса у унутрашњем животу земље, посебно апарата власти, који су за вријеме његове управе спроведени. Сем тога он је био и релативно чест званични гост на бројнім, европским дворовима, путем мисија у својству "шефа државе" која је фактички постојала, иако њено међународно признање још увијек није било остварено.

О спољнополитичким активностима Петра II Петровића Његоша, након преузимања власти у земљи 1830, написани су бројни чланци, студије или радови друге врсте. Ми ћемо овом приликом направити краћи осврт на један од сегмената његових активности «дипломатског карактера», тј. на двије мисије Петра II Петровића Његоша у Русији. О њиховом поводу и резултатима писано је у историјографији. У наставку овога рада ми ћемо, ипак, покушати да с више детаља, обратимо пажњу, посебно на другу владичину мисију. Сама чињеница да су спољнополитичке активности Петра II биле усмјерене према једној великој сили, земљи покровитељици Црне Горе, говори о значају које су оне могле имати у процесу конституисања и израстања државног субјективитета Црне Горе.

Послије смрти Петра I Петровића Његоша, питање одласка у Русију, тада архимандрита, Радивоја Петровића одмах је постављено, због неколико разлога. Најприје, одлазак насљедника Петра I на руски двор наметала је потреба завладичења новог духовног и земаљског господара Црне Горе. Због ситуације у којој се налазила Пећка патријаршија, након одлуке османских власти о престанку њеног рада 1766. године, план је био да нови господар буде посвећен за епископа у Петрограду, у Руској цркви.[1]

Међутим, разлози за ову спољнополитичку мисију нијесу били само духовног већ и свјетовног карактера. Политичке прилике у земљи, али и у њеном окружењу, захтијевале су и одговарајућу активност на спољнополитичком плану. Завладичење је, сем тога, због карактера власти у Црној Гори, осим духовног, имало и свјетовни значај. Нови архиепископ Цетињске митрополије био је у исто вријеме, и свјетовни поглавар Црне Горе. Завладичењем он је и у једном и у другом смислу, политичком и духовном, улазио у живот европских дворова и учвршћивао властити политички утицај у земљи. Сем тога, с обзиром на симбиозу духовне и свјетовне власти у првој личности Цетињске митрополије, са уздизањем духовне титуле јачала је и његова свјетовна власт изражена у институцији "земаљског господара" чиме се отварао нови простор за његов свјетовни рад. Уза све то, свакако да је политичка подршка једне велике силе у овим пословима имала крупан значај за даљу афирмацију међународне позиције земље, посебно у односу на османску власт. Такође, очекивана материјална помоћ руског двора оцјењивана је као важна потпора за политичко дјеловање "новог господара".

Захтјеву за завладичење у Русији Радивоја Петровића, није, међутим, одмах удовољено. То није урађено не само 1831, већ ни наредне 1832. године. Долазак из Русије "депутата црногорских" Вукотића и Вучићевића у августу 1831. са заосталом новчаном помоћи од 7.000 рубаља, као и државне реформе које су они отпочели да изводе, формирањем нове институције власти - Сената, природно су одлагали архимандритов пут у Русију. Осим тога, у октобру исте године десио се и црногорски напад на Подгорицу, који је изазвао незадовољство на руском двору, јер је био супротан инструкцијама о мирним односима с Турцима. Напад је говорио о политичким аспирацијама Црне Горе према те-

[1] Петар II Петровић Његош био је први црногорски владика рукоположен у Русији. Рукоположење Петра I Петровића Његоша обавио је у Сремским Карловцима, у аустријској империји, патријарх Мојсије Путник. До тада су (тј. do 1766. када је Патријаршија укинута) посвећења црногорских епископа вршили пећки патријарси. Претходника Петра I, Арсенија Пламенца (1781-1784), рукоположио је 1767. посљедњи пећки патријарх Василије Бркић, који се у то вријеме налазио у Црној Гори.

риторијама под османском влашћу, што је могло негативно утицати на однос Русије с Портом. Зато је мисија Јеремије Гагића, руског конзула у Дубровнику, из јуна 1832. имала, поред осталог, за циљ да упозори Црногорце да Русија неће подржати амбиције Црне Горе у погледу територијалног ширења, већ да ће продужење руског покровитељства зависити од успјеха мисије Матеја Вучићевића[2] и од „совјесне тачности, с којом ће се по њеним совјетима поступати у Црној Гори".[3]

Разлог одлагања одласка Радивоја Петровића у Петроград био је и у томе што руском двору и влади није била позната личност новог црногорског господара. Будући рођен 1813 Радивоје Петровић у вријеме смрти Петра I 18/31. октобра 1830. имао је свега 17 година и био је исувише млад за посвећење за епископа. Дилему су изазивале и непровјерене гласине које су се о новој првој личности Црне Горе ширile у руској пријестоници. Желећи да избјегне било какву исхритреност, руски двор је прије доношења дефинитивне одлуке о времену доласка Радивоја Петровића у Русију послао у Црну Гору Александра Роjца. Он је би дужан да прикупи ближе податке о Црној Гори и посебно, будућем насљеднику владике Петра I.[4]

Резултати Роjцове мисије у цјелини узев били су позитивни. Но, и поред тога, његов извјештај није пратило одобрење за Његошев одлазак у Петроград. Осим уздржаности царског двора, одлуку о почетку прве мисије Радивоја Петровића у Русији компликовала је и ситуација у земљи. Против одласка је био и руски изасланик, у функцији предсједника Сената, Иван Вукотић. То је образлагао потребом присуства Радивоја Петровића у земљи да би се "народ боље привикао на поредак" који је завођен. Реалнија је, ипак, претпоставка да је на тај начин, прије владичиног одласка, Иван Вукотић желио да оствари пресудну политичку предност, као предсједник Сената, коју касније уздизање духовног звања владике не би могло да угрози. Но, ипак, пошто "није било могуће задржати га", Његош је уз писмену препоруку Ивана Вукотића, дату у име Општецрногорског збора и правитељствујушчег сената "јер црногорски и брдски народ већ три године није имао свог архијереја"[5], као "началник световне и духовне власти"[6] средином 1833. кренуо у Русију.[7]

---

[2] Мисија Матеја Вучићевића у Петрограду у првој половини 1832, о којој у литератури има мало података, завршила се врло успјешно по Црну Гору. Вучићевић је успио да обезбиједи помоћ у износу од 20.000 рубаља.

[3] Д. Вуксан, *Гагићева мисија 1832. у Црној Гори*, Записи, књ. XVII, 133.

[4] Др Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951, 143-144.

[5] АВПРІ. ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233.1833 г. д 1. л. l-2

[6] Исто.

[7] Петар И. Поповић у претходно цитираном раду (стр. 144) наводи да је 23. маја 1833. одржан збор Црногораца на коме је одлучено да се архимандрит Петар упути у Русију

У пратњи Димитрија Миланковића и Стефана Петровића Радивоје Петровић је 19. јуна отпутовао из Котора за Трст.[8] У италијанску луку је стигао 27. јуна, а након краћег задржавања продужио за Беч. Од руског посланика у Бечу Д. П. Татишчева[9] добио је пасош и писмене препоруке за вицеканцелара К. В. Несељродеа[10]. Током двонедјељног задржавања у Бечу упознао се с Вуком Караџићем[11] и Јернејом Копитаре.[12] Ти сусрети биће значајни како за даљи Његошев књижевни рад тако и за почетак рада његове штампарије у којој су наредне године штампане Вукове *Пословице*. Из Беча је преко Пољске отпутовао за Петроград.

У руску пријестоницу Његош је стигао почетком августа 1833. Са својом малом пратњом био је смјештен у Александровско-Невској лаври. По доласку, најприје је примљен од вицеканцелара Несељродеа, коме је предао писмене препоруке Татишчева.[13] Несељроде је упознат и са одлуком црногорског збора да Радивоје Петровић у Русији буде посвећен за архијереја,[14] коју је овај донио са собом у Петроград.

Пошто је руски цар Николај I дао сагласност за завладичење и Свети Синод Руске цркве је на својој сједници донио одлуку о посвећењу „Не гледајући на двадесетогодишњу младост архимандрита а имајући у виду примјере ранијих времена".[15] У извјештају К. В. Несељродеа

и произведе и посвети за архијереја и да цару укаже на извјесне потребе Црне Горе.

[8] У Трсту је, поред осталог, обишао српску и грчку цркву и школе, а био је гост и код кнеза Мата Ивановића, коме је посветио *Глас каменштака*. Видјети: Петар Колендић, *Његошев „Глас каменштака" у италијанском преводу Петра Сентића*, Споменик СКА, XCIV Београд 1941, 5.

[9] Татишчев Дмитриј Павлович (1767-1845) војни службеник, дипломата, носилац свих руских ордена. Учесник руско-турских ратова. Од 1799. на служби у Колегији иностраних дјела. Учествовао је на многим конгресима и конференцијама, и преговарачким мисијама. Био је дипломата у бројним европским земљама, а од 1826. до 1841. посланик у Бечу.

[10] Несељроде Карл Васиљевич (1780-1862), руски државник. У дипломатској служби од 1801. На дужности начелника Колегије министраства иностраних дјела од 1828. Био је и вицеканцелар (1845) а потом канцелар руске владе. Подносећи оставку 1856. напустио је државну службу.

[11] Караџић Вук Стефановић (1787-1864), најзначајни српски филолог, историчар, фолклорист, дописни члан Петроградске академије наука, реформатор српског језика, аутор граматике и рјечника.

[12] Павле Поповић, *Живот Петра II Петровића Његоша*, Цетиње 1966, 18. О Његошевом књижевном раду: др Крунослав Спасић, *Његош и Французи*, Зајечар 1988.

[13] Татишчев је процјењивао да су „одлучност и правичност које је Његош показао у владању својим народом" и стечено повјерење били довољни за цареву одлуку о посвећењу за владику, тј. „да му тим начином да могућност да врши своју власт с још више успјеха". Јевто М. Миловић, *Петар II Петровић Његош у свом времену*, Титоград 1984, 122.

[14] Исто, 122.

[15] Исто, 122.

Николају I о поступку рукоположења речено је да, пошто не постоје црквене препреке посвећењу архимандрита ”правитеља Црне Горе” у епископа и за његово рукоположење, након тога, у чин архиепископа и митрополита, неопходно је из државне касе обезбиједити сву потребну архијерејску одјећу и као странца наградити га, за његове потебе, сумом од 15.000 рубаља, а такође богато украшеном панагијом и крстом чија је вриједност процијењена на 8.000 рубаља.[16]

Свечаност посвећења у чин епископа одржана је у Спаскопреображенској цркви 6/18. августа 1833, на дан “Преображења Господњег,” у присуству руског цара, његове свите и чланова Светог Синода Руске цркве. Ново духовно звање пратила је титула “ црногорски и брдски” зато што се: “и његов стриц славни Петар I именовао на тај начин.”[17] Послије проведеног обреда посвећења, Његошу је предата „грамата о владичанству и архијерејска заклетва на коју се потписао и Његош и они који су га хиротонисали”.[18]

У руској пријестоници Његош се задржао више од мјесец дана. На повратку је, путујући преко Беча, водио разговоре са Метернихом о продаји манастира Подмаине. У Трст је стигао 27. октобра, а одатле је, ишчекујући књиге и штампарију из Петрограда, крајем мјесеца новембра 1833. кренуо у Црну Гору.

На руском двору Петар II је лијепо примљен. Успио је да обезбиједи значајну материјалну помоћ Црној Гори (10.000 рубаља). Успјех његове мисије био је необично важан како за даље односе с руским двором тако и за његову политичку позицију у земљи. Проглашењем за владику Петар II Петровић Његош је постао апсолутни господар у Црној Гори, што ће означити и крај надања Ивана Вукотића да, захваљујући ауторитету који је стекао код Црногораца као предсједник правитељствујушчег сената и уз подршку неких високих личности на руском двору, може постати свјетовни владар Црне Горе.

Томе је допринијела и чињеница да је наредне године, с одобрењем руског цара Николаја I, Свети Синод Руске цркве 22. априла/4. марта 1834, због величине “његове паствe” и “ сједињења у његовим рукама духовне и свјетовне власти,”[19] донио одлуку да Петра II произведе у чин архиепископа. Руски Свети Синод је о томе издао посебну грамату са потписима и печатима који су потврђивали њен садржај.

Релативно брзо уздизање Петра II на духовном плану олакшало је и јачање његове политичке позиције у земљи и обрачун с политичким

[16] АВПРИ. ф. СПб ГА 1-1. Оп. 781.1833 г. д 9. л. 56-56.
[17] АВПРИ,ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1833г д.1.л.12-13.
[18] Исто, 122.
[19] АВПРИ,ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1834г д.1.л.2- 3.

противницима, прије свега Иваном Вукотићем, али и са гувернадурском струјом на челу с породицом Радоњић.[20]

II

Послије завладичења 1833. и добијања чина архиепископа 1834, у поновну мисију у Русију Његош је кренуо релативно брзо, крајем 1836. Њој је претходила криза у земљи, која је, осим неродном годином, била условљена и несрећеним односима између Црне Горе и сусједних османских пашалука. Иако је руска влада приликом првог Његошевог боравка у Русији савјетовала избјегавање оружаних сукоба и одржавање добрих односа, како с османским тако и с аустријским властима, ипак су односи с Османским црством убрзо запали у кризу. Она ће добити озбиљне размјере послије црногорског заузимања Жабљака 1835. и пораза и губитка Грахова у августу 1836. Осим тога, у земљи је у то вријеме владала велика глад, због суше и и малих приноса од пољопривреде, тако да се једина помоћ могла очекивати од Русије. На руском двору је, међутим, послије одласка из Црне Горе и политичког разлаза с Петром II, Иван Вукотић почео да шири неистините гласине о црногорском владици и стању у земљи. Под утицајем таквих вијести, у званичним руским круговима почело је да се формира неповољно расположење према Црној Гори. Нарочито је у том погледу негативне посљедице имао Вукотићев меморандум из априла 1836, који је преко Константина Константиновича Родофиникина, шефа азијског департмана у оквиру министарства иностраних дјела, под који је потпадала и Црна Гора као, званично, саставни дио Османског царстава, дошао до канцелара Несељродеа .[21]

У писму је, поред осталог, писало да је када је Вукотић прије двије године напустио Црну Гору у земљи владао поредак и мир, чега није било откад она постоји. Црногорци су почели да иду без оружја, остављајући га својим кућама, а грађанска власт, преко сената и гвардије, била заведена у свим пословима народним, осим духовних, који су били остављени епископу Петровићу. Покушаји Петра II да сруши установљени поредак, према Вукотићевом опису, спрјечавала је љубав и привржености народа према њему. Новац добијан из Русије коришћен

[20] У једном каснијем писму Ј. Н. Озерецковског А. Н. Мордовину, наводи се да је у обрачуну Петра II с гувернадурском струјом породица Радоњић, са око „тридесет душа“, прогнана у сусједну аустријску област, Боку Которску. АВПРИ, ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1836.г д.1.л 18- 22.

[21] Б. Павићевић, *Његошева мисија у Русији 1837. године,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 48-70.

је за потребе сената и гвардије и друго што је народу било потребно за поредак и миран живот у земљи. У своје заслуге је убрајао и то што је успио да убиједи Црногорце у потребу плаћања пореза, по "један талир од дима", и да спријечи протјеривање Петра II, због великог незадовољства становништва према њему.

Када је, пак, Вукотић због болести напустио Црну Гору, уз обећање да ће се вратити и њоме управљати, епископ Петровић је окренуо против себе Црногорце. Вукотић је тврдио да је народ напустио владику, а да су Сенат и гвардија распуштени. Тврдио је да Петра II подржава «шест људи из Катунске нахије», иначе Црногорци би га давно протјерали или убили, а већ су у два наврата пуцали на њега. Због незадовољства народа које је против себе изазвао, Црногорци су поново почели да живе у неслози, међусобно ратују и крв проливају и изазивају друге врсте међусобних спорова, какви су и раније, до његовог доласка постојали. [22]

Да би се заштитио од оваквих Вукотићевих клевета на руском двору, прије свог одласка у Петроград, Петар II, је у руску пријестоницу послао Димитрија Милаковића. Он је према упутсвима за разговор с Несељродеом, Вукотића требало да представи као варалицу који је Црној Гори нанио велике штете, посебно у односима с османском државом. То је илустровано злоупотребама које су Вукотић и Вучићевић починили у Црној Гори, између осталог и путем "фалшивих грамата" потписаних царским потписом, због чега је према њима требало примијенити сва правила "рускијех закона".[23] Носио је и „доказе" који су дискредитовали политички значај Вукотића. Али, и поред свих корака које је у руској пријестоници предузео, Милаковићева мисија се завршила неуспјехом.

Спремајући се за пут у Петроград, Петар II се 8/20. октобра 1836. обратио руском конзулу у Дубровнику, затраживши његову новчану помоћ за издржавање правитељства и трошкове пута у Русију. Гагић, међутим, није удовољио Његошевом захтјеву, а није пристао ни на давање гаранција како би Владика покушао да добије зајам у некој од тршћанских банака. Његош је зато био принуђен да, без одобрења и без очекиване руске новчане помоћи, након "Објављенија" Црногорцима од 12/24. новембра 1836. и обавјештења Гагићу од 13/25. новембра, с Ђорђијем Савовим Петровићем, на своју руку, крене у руску пријестоницу.

Послије информација о путу Петра II које је Гагић преко руског дипломатског представника Татишчева послао у Петроград, услиједиле су инструкције руске владе према којима је по сваку цијену требало

[22] АВПРИ, ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1836. г д.1.л.1- 2.
[23] Петар Петровић Његош, *Писма*, том I, 348.

спријечити владичин долазак у Русију, односно задржати га у Бечу. Зато, када је крајем децембра 1836. владика Раде дошао у Беч, врло је хладно примљен од руских дипломатских представника на аустријском двору.

Црногорски митрополит је стигао у Беч 23. децембра 4. јануара 1937. Од руске мисије у Бечу, сходно ставу руског двора, није добио одговарајућу сагласност за наставак пута. Умјесто тога, до одлуке о евентуалном наставку путовања Петра II у Петроград, као повјерљиву особу за дружење током боравка у Бечу, одредила је потпуковника жандармеријског корпуса Ј. Н. Озерецковског. У тајном извјештају о разговарима са црногорским митрополитом Ј.Н. Озерецковски[24] је, поред осталог, пренио увјеравања владике да западне државе теже да подрију повјерење Црногораца према Русији, да напусте њено покровитељство. Као примјер таквих активности навео је своје разговоре с Николом Радоњићем, који је дошао из Цариграда, и његове савјете да Црна Гора престане да се нада у помоћ Русије и да се окрене покровитељству Енглеске или Француске.[25]

У првом службеном разговору с руским отправником послова у Бечу, кнезом Горчаковом, Петру II је предложено да се врати у Црну Гору (због опасности од османског напада), обећано му је руско посредовање, преко њеног посланика на Порти, ради прекида непријатељстава са сусједним османским властима. Савјете Горчакова Петар II није прихватио, поричући могућност скорог сукоба са Турцима због почетка зимског периода. Умјесто тога Његош је изнио три захтјева.

Осим дипломатске интервенције Русије ради територијалног проширења, због пренасељености његове земље, и прикључења Зете Црној Гори, Његош је поставио питање повећања руске субвенције на 80.000 рубаља годишње, а ако претходни захтјеви не би били испуњени, затражио је да се њему, заједно са још 15 црногорских породица, дозволи пресељење у Русију. На Горчаковљеву збуњеност таквом молбом једног владара, Петар II је одговорио: "Ми сами осјећамо да је то ниско, али нужда је велика".[26]

---

[24] Озерецковски Јаков Николајевич (1804-1864), руски државник, писац. Син академика Н. Ј. Озерецковског, учесник кавкаског, руско-иранског (1826-1828) и руско-турског рата (1828-1829). Крајем 1828. напустио је војну службу. Почетком1836. упућен је у Беч, ради праћења револуционарних елемената. Тамо се упознао с Петром II Петровићем Његошем. Спријатељио се с њим и упућивао свом начелству, а такође и МИД-у Русије, извјештаје о погледима и дјеловању црногорског владике. У 1837. службено је боравио у Црној Гори. Био је пријатељ Петра II и с њим водио другарску преписку. Аутор је неколико литерарних радова.

[25] АВПРІ,ф. СПб ГА V-А2 Политодел. Оп. 181/2.1836. г. д.317. л.10-11.

[26] Бранко Павићевић, *Његошева мисија у Русији 1837. године*, Прилози за језик, историју, фолклор, 52.

Док је још одлучивано о судбини његовог пута у Русију, Петар II је истовјетне захтјеве детаљније образложио и у писму руском цару, написаном у Бечу 23.XII 1836/4. I 1837. Осим кратког историјског увода, писмо је садржало бројне захтјеве, писане у виду молбе за помоћ Црној Гори. Они су почивали на оцјени о врло сиромашном стању у коме се, због своје мале величине и мале површине обрадивог земљишта, Црна Гора налазила. Да би могла да се развија и супростави непријатељским земљама које је окружују Млетачкој републици и Османском царству, владика је тражио да се најприје ријеши питање територијалног проширења његове земље.

За спас од сиромаштва црногорски народа, сматрао је потребним проширење граница Црне Горе, чиме би се обезбиједила неопходна плодна земља потребна за преживљавање становништва. За то су биле потребне равнице Зете, као и могућност саобраћаја воденим путем преко Скадарског језера до Јадранског мора. Такође, прикључењем граничног округа Горње Зете са три мала града Спужем, Подгорицом и Жабљаком - проширили би се границе Црне Горе, и не би било препрека за напредак земље. У тим границама било би могуће поставити основе грађанском образовању, тј. потчинити народ законима контролисаним од власти, оснивати школе, оживјети сопствену привреду, успоставити установе неопходне за најосновније образовање… Ради одржавања унутрашњег реда и поретка сматрао је наопходним рад 12 сенатора и 300 чланова гвардије, оснивање школа за народ... За спровођење предложеног устројства требало је 32.00 флорина, односно 80.000 рубаља годишње, укључујући и суму од 1.000 златника, коју је и до тада руска влада даривала црногорском народу.

Субсидија је тражена на период од десет година, у ком року је било могуће обезбиједити покорност народа власти. У противном, због немогућности да одржи поредак у земљи владајућа породица у Црној Гори, Петровић-Његош, "сломљена срца", биће принуђена да моли императорско величанство за дозволу за пресељење у Русију, заједно са неколико најугледнијих црногорских фамилија, које су јој помогле да одржи "до тог времена" народ у неизмјењеној привржености Русији и њеним великим монарсима.[27] Испуњењем тражених захтјева Црна Гора би "за кратко вријеме процвјетала", развијајући благостање и у другим областима. Сигурна у свог прокровитеља «ни у будућим временима се не би плашила непријатеља својих».[28]

У Несељродеовом реферату цару, написаном поводом писма Петра II, владичини захтјеви су одбијени, а њему поново препоручено да

[27] АВПРІ,ф. СПб ГА V-А2 Политодел. Оп. 233. 1836. г. д. 1.л.10-11.
[28] Исто.

се врати у Црну Гору. Поновљено је раније обећање о руском посредовању на Порти ради сређивања односа Црне Горе с османском државом. Најављена је могућност пресељавања Црногораца у Османско царство и Русију, да би се смањила пренасељеност земље, и новчана помоћ од 1000 дуката, за повратак у Црну Гору. Разочаран оваквим одговором руског канцелара, Петар II је у Бечу од Метерниха затражио дозволу за одлазак у Париз.[29] Аустријски канцелар је проценио да његов одговор на владичин захтјев не смије утицати на односе Аустрије и Русије. Метрних је најприје А. М. Горчакова[30] обавијестио о томе да је преко генерала Лилијанберга,[31] гувернера Далмације, Његош тражио писмене препоруке за грофа Апонија[32], тврдећи да се у Паризу неће обраћати руском посланику.[33]Метерних на такав Његошев корак није гледао с одобравањем. Био је убијеђен да код њега нијесу присутни никакви религиозни принципи већ велика неопредијељеност у погледу политичких убијеђења. Ако оде у Париз, могао је лако постати играчком у рукама револуционарних партија, које свуда траже и најбезначајније поводе да би заталасали Исток.

Горчаков је у вези с Метерниховим процјенама изразио сумњу у постојање револуцонарног расположења међу Црногорцима. Кад је потом с Петром II разговарао о повратку у Црну Гору, он му је објаснио да ће то бити скоро, "најкраћим путем" не искључујући могућност претходног одласка у Париз. Владика је потом објаснио да питање одлагања повратка није само ствар лоших путева и временских прилика у ово доба године, већ и чињенице да су резултати које је током своје мисије до тад остварио врло слаби, тј. такви «да се нема с чиме појавити пред Црногорцима». Изгубљено покровитељство руског цара зауставиће започете реформе, а због недостатка финансијских средстава урушиће се институције власти које су тада постојале. Зато се он, никако, није могао одмах вратити у Црну Гору, иако му је новац за повратак био дат.

Пошто наредних дана код аустријских власти није успио да визира пасош за Париз, јер, како је Метерних објаснио, аустријска влада и

[29] Ј. Миловић, *Његошев боравак у Бечу 1836. и 1837. и његов покушај да пође у Париз*, Историјски записи, година VII, књ. X, Цетиње 1954, 76.

[30] Горчаков Александар Михаулович (1789-1883) књаз, руски дипломата и државник. У дипломатску службу је ступио 1817. године. Обављао је различите дипломатске дужности. Од 1833. до 1841. године био је савјетник руског посланства у Бечу. Од 1856-1862. био је министар иностраних дјела. (фактички од 1879), а од 1867. године државни канцелар. Руководио је спољном политиком Русије у вријеме владавине цара Александра II.

[31] Лилијенберг Венцел (1767- 1840), гроф, војни и грађански гувернер Далмације, са сједиштем у Задру, од 1831. до 1840.

[32] Апони Антон (1782-1864), гроф, аустријски дипломата мађарског поријекла. Од 1826. до 1849. био је дипломатски представник своје земље у Паризу.

[33] АВПРІ,ф. СПб ГА V-А2 Оп. 181/2. 1837. г. д. 318.л.11- 25 об.

њени органи то чине само за своје поданике, Његош се с истим захјевом обратио француском посланству. Дипломатско представништво ове земље није имало никаквих разлога да чини било какве процедуралне или друге сметње црногорском владици, тако да је Петар II Петровић Његош без тешкоћа добио визу за одлазак у француску пријестоницу.

У насталој ситуацији Горчаков није имао избора у погледу сљедеће одлуке коју требало да донесе. Хитност је налагала да то учини сам, не консултујући своју владу. Изразивши разумјевање према разлозима које је Његош претходно изнио, у вези одлагања брзог повратка у Црну Гору, Горчаков је ријешио да се се сагласи с његовом намјером да отпутује Петроград, и да му у том смислу изда потребне исправе.

Тиме је отправник руског посланства у Бечу, гроф Горчаков, преузео одговорност за давање одобрења за наставак Његошевог путовања у Русију. Посебним писмом, разлоге за такву одлуку успио је да увјерљиво објасни руском двору. Свакако да су владичина одлучност да успостави личне контакте са француским двором, и добијена виза за одлазак у Париз морали бити озбиљан аргумент за одлуку Горчакова, и разумијевање разлога за њено доношење од стране руске владе.

Док је Петар II Петровић Његош још увијек боравио у аустријској пријестоници, новом представком К. К. Родофиникину[34] 24.I /4. II 1837. Вукотић је поново изнио оптужбе против владике, сматрајући га одговорним за случај Грахова, за залагање манастира Маине за суму од 7.000 гулдена, као и за одношење драгоцјености из Цетињског манастира. Истицао је да је због тога народ у земљи узбуђен и да ће то неминовно довести до крвопролића.

Питање даље судбине Црне Горе, које је негативним ставом руског двора према владичиној посјети отворено, није остало само у границама црногорско-руских односа. Према писму Ј. Н. Озерецковског упућеном из Беча 3/15. фебруара 1837. о томе су писале и новине појединих европских земаља. [35] Сем тога и османско посланство у Бечу сматрало се обавезним да изрази своје незадовољство начином понашања црногорског владике. Према извјештају А. П. Бутњева[36] К. В. Несељродеу, од 6/18. фебруара 1837. године, Метерних је настојао да Његошево обраћање аустријским властима, ради добијања путних исправа, пред-

[34] К. К. Родофиникин (1760-1838), руски дипломата. По порјеклу Грк. Учесник руско-шведског рата !788-1790. године. Од 1803. на дужности у Колегији министарства иностраних дјела. У вријеме Наполеонових ратова и руско-турског рата 1806-1812. налазио се у војној служби.

[35] АВПРИ,ф. СПб ГА Политодел. Оп. 1836.г. 1837. г. д. 1, .л.18- 22 об.

[36] Бутњев Аполинарии Петрович (1787-1868), руски дипломата. Од 1816. до 1821. секретар руског посланства у Цариграду а од 1829. отправник послова. Од 1830. до 1843, опуномоћени министар Русије у Османском царству.

стави тако да не изазове подозрење османских дипломатских кругова. Осим званичног Метерниховог обавјештења о ставу своје владе према Његошевим захтјевима, и барон Штјурмер[37], аустријски посланик Истанбул, морао је давати допунска објашњења османској влади. С друге стране Ферик–паша, акредитован у Бечу, на врло прецизан начин објаснио је став своје земље. С једне стране, саопштавао је да су добри односи с Русијом узрок због кога Порту нијесу узнемиравали односи које је царски двор могао имати према Црногорцима и њиховом једновјерном духовном вођи. Али, истовремено, он није скривао да Порта има право да буде незадовољна самим архиепископом, због недовољног поштовања и одсуства такта које је он демонстрирао, показујући пуну индиферентност у односу према представнику султана «легитимног и признатог суверена Црне Горе», прихватајући од почетка покровитељство страног посланстава.[38]

Иако је таквим ставом Порта дефинисала свој уздржан политички однос према овом питању, Бутњев је савјетовао да не треба ничим провоцирати понашање османске владе нити отварати преговоре о овом питању.

Након што је Његош добио дозволу да настави пут у Русију, у министарство иностраних дијела Русије стигло је ново писмо Ивана Вукотића у коме је проширивао оптужбе против црногорског владике. Петар II је оптуживан да је својим неразумним понашањем изазвао свађу међу неким црногорским племенима, која је, осим међусобног спорења, довела до исељавања бројних породица из њихове отаџбине. Такође је тврдио да је сав народ испуњен незадовољством према владици и да је он, с друге стране, употријебио сва средстава да би побунио Граховљане на непријатељско дјеловање према османској влади. Сљедећа оптужба је била да је Петар II раширио нетачне гласине да је добио писма од руског двора којима је позван да одмах дође у Петроград. На крају, владика је поново проглашаван кривим што је пред полазак заложио манастир Маине за 7000 гулдена у сребру и узео са собом све драгоцјености из Цетињског манастира.[39]

Након добијања новог Вукотићевог писма К. К. Родофиникин је на основу одлуке азијског департмана од 26 . јануара/ 7. фебруара 1837, издао наредбу И. М. Гагићу да провјери стање у Црној Гори и оправданост нових оптужби на рачун дјелатности Петра II Петровића Његоша.[40]

---

[37] Штјурмер Бартоломеус, фон (1787-1863), барон, затим гроф, аустријски дипломата, интернунциј (посланик) у Османском царству од 1834. до 1850.

[38] АВПРИ,ф. СПб ГА V-А2 Оп. 181/2. 1837. г. д. 694.л.17- 19 .

[39] АВПРИ,ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1836. г. д. 1, л.23- 24.

[40] Гагићу су послате инструкције да пошаље информацију о томе "да ли постоји против

О неопходности провјере Вукотићевих тврдњи К. В. Несељроде је 17/29. фебруара 1837. године послао писмо Његошу, обавјештавајући га шта му је све стављано на терет, везано за његове активности у Црној Гори и улогу у догађајима око Грахова, као и могућим политичким посљедицама намјере путовања у Приз. С тим у вези, обавијестио га је о промјени плана његовог пута у Петроград. Пошто га цар није могао удостојити пријемом док се спорна питања не разријеше и не изврше провјере изречених оптужби, владика је требало да у Пскову прекине даље путовање и у Печорском манастиру сачека извјештаје из Црне Горе, на основу којих је требало да руски цар Николај I донесе коначну одлуку.[41]

Његош се није успротивио царској одлуци о прекиду путовања и задржавању у Псков, какву бојазан је, у писму капетану жандармеријског корпуса Ф. С. Ракејеву, испољио К. К. Родофиникин.[42] Напротив, и приликом сусрета с Ф. С. Ракејевим, када је видно узбуђен прочитао одлуку цар, рекао је: «Воља монарха за мене је света, ја сам тужан само због тога што сам невино изолован».[43]

У град Псков Његош је дошао 23. фебруара 1837. Првобитно је био смјештен у подворју Печерског манастира, али како је стан у коме је био смјештен био влажан, премјештен је у изнајмљену, удобну, приватну кућу. Из Луга, прије доласка у Псков, Петар II је 22. фебруара/6. марта 1837. године, писао К. В. Несељродеу. Сматрајући да је у потпуности у праву, није осјећао потребу да се правда од изнијетих денунцијација и клевета. Саопштио је своју увјереност да ће га вријеме и правилно расуђивање оправдати у очима цара «коме су он и народ црногорски одавнина предани». Додао је и то да он, када би знао да би његов долазак у Петроград био неугодан за његово величанство» низашта на свијету не

Његоша ´опште незадовољство´, да ли у Црној Гори постоје раздори и да ли је тачно да је владика заложио Мајински манастир и однио са собом црквене драгоцјености Цетињског манастира". (АВПРИ, ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1836. г. д. 1, л.23-24). Гагић је требало да утврди и 1) да ли прекомјерно повећње броја становника захтијева исељавање одређеног броја црногорских породица у друге земље; 2) да ли постоје унутрашњи сукоби који су натјерали архиепископа да се удаљи из Црне Горе и шта је могао бити њихов узрок; 3) из којих разлога Његош дјелује супротно наређењима османских власти у односу на округ Грахово. О свему је након обиласка Црне Горе требало да обавјести азијски департман МИД-а. (АВПРИ, ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1836. г. д. 1, л.29- 31).

[41] АВПРИ,ф. СПб ГА Политодел. Оп. 233. 1836. г. д. 1, л.26- 27В. Павићевић, *Његошева мисија у Русији 1837. године*, 61. О корацима које је Гагић предузео да би пружио информације о стању у Црној Гори детаљне податке даје Ристо Ј. Драгићевић у претходно цитираном раду *Црна Гора за вријеме другог Његошевог одласка у Русију*.

[42] АВПРИ,ф. СПб ГА, Политодел. Оп. 233. 1836. г. д. 1, л.33- 36

[43] Исто, л.44-45

би то учинио».[44]У другом писму од 26. фебруара, осим што је поновио своју озлојађеност због тога што је невино оптужен и оклеветан, саопштавао је и да су тиме горко окаљане његове племените намјере у корист црногорског народа пред лицем великодушног монарха, кога су он и народ црногорски увијек обожавали. Затим је описао промјене у Црној Гори, од када је он постао «правитељ» и владика. Умјесто позорнице неслоге, пљачки, борбе међу племенима, и владавине права јачег, он је успио да уништи то варварство, успоставио мир и поредак, обезбиједио живот «достојан свакога», што је познато и руском вице-конзулу у Дубровнику и сусједним аустријским властима.

Промјену управљања народом ненавикнутом на поредак није било могуће спровести без казни. У писму Несељродеу Његош је увјеравао да у случају одузимање права на кажњавање „злих рушитеља мира“ он не би био у стању да буде црногорски владика. Увјеравао је да он нема другог начина осим усрдне жеље и добре воље да посредством „правителства“ одржи поредак у Црној Гори.[45]

Док се чекао Гагићев извјештај из Црне Горе по наређењу К. В. Несељродеа у Псков је, ради разговора с Његошем, 19/31. марата 1837. године допутовао К. К. Родофиникин, шеф азијског департмана у министарству иностраних дјела Русије. Његов задатак је био да у разговору с Петром II разјасни све разлоге због којих је дошло до прекида његовог путовања у руску пријестоницу и задржавања у Пскову. Разговор је представљао «допунску провјеру» која је претходила очекиваним извјештају од руског вицеконзула у Дубровнику, Ј. М. Гагића.

У извјештају Родофиникин је констатовао да је на сва постављена питања владика Петар II одговарао с отвореношћу у коју он, ни по чему, у току разговора, није могао посумњати. Ни манастир ни црквене драгоцјености владика није употријебио онако како је тврдио Вукотић, дајући их у залог ради новчане користи. Владичина убједљивост у демантовању тих гласина одагнала је све сумње руског канцелара.

Сложеније за објашњење је било питање владичиног самовољног кретања на пут у Петроград и каснији политички кораци у Бечу. Петар II је то објашњавао овако. По свом повратку из Русије 1834. он је затекао неред који је разарао народ, изазивао крвопролића и међусобне сукобе једног племена с другим, због безначајних ствари, претварајући живот у Црној Гори у потпуну анархију. Због тога је он све учинио како би установио поредак у земљи. Свуда је именовао начелнике, изабране по вољи народа - на зборовима Црногораца, а затим поставио чуваре реда и судске власти. Такође, на народном збору изабран је сенат од

[44] Исто, л.44-45.
[45] Исто. .л. 56-56.

старијих, угледних старјешина и народна стража од 300 људи, углавном официра. Њихово формирање била је неопходност, јер се без њих ниједна судска пресуда, или полицијска наредба не би могли спровести у земљи у којој је живио ратнички народ, навикнут на «необуздану слободу». Усвојене мјере Црногорци су прихватили, а то је морао да учини не само обични народ већ и богате породице са бројном родбином, јер је број припадника народне страже увијек био већи од чланова и рођака било које породице. Послије тога, крвопролића су престала, а мир и тишина свуда завладали.[46]

Владика је признао да је наведеном устројству поретка у земљи приступио без искуства, након завладичења у раној младости, желећи добро, а не обративши пажњу на недостатак средстава којима би подржао започето. Трошкови су били велики. Само плата од 200 рубаља по једном ратнику за годину дана износила је 60 000 рубаља. Требало је исплатити и плате официрима, члановима сената, обезбиједити средства за одржавање архиепископског дома и за многе друге ствари. Он је касно увидио да је благословено здање које је створио почињало да се руши, јер су земаљски приходи покривали само дио расхода, али не све. Њихово номинално повећење није било могуће, јер би груби црногорски народ то протумачио као увођење пореза, ради богаћења владике и сената.

Све је то, како је казао, натјерало архиепископа Петра II да донесе одлуку да се обрати «господару императору», да од њега добије помоћ, како сав дотадашњи његов труд не би био узалудан. Али, када је у Бечу добио негативан одговор на своје молбе, пао је у очајање, јер са неминовним крахом поретка који је увео у Црној Гори, и првих образовних установа, рушило се и било какво уважавање народа према њему. Пошто би се томе обрадовали и то славили његови непријатељи, противници реда и поретка у Црној Гори, ријешио је да се не враћа у земљу да не би био свједок за њега тешких преврата. Одлучио је да посјети Њемачку и Француску и да се потом насели било гдје. Но, тада му је руски отправник послова у Бечу сапшио да су му врата Русије отворена.

У разговору Родофиникин је, осим претходних, тражио објашњење разлога сукоба Црногораца с Турцима око Грахова. Владика је објаснио да је Грахово црногорски «округ», који је зворнички паша на превару напао, попалио много кућа и изазвао погибију бројних Граховљана и Црногораца, али су османске јединице притом и саме имале велике губитке.[47]

Тиме је била исцрпљена листа питања које је Родофиникин требало да постави владици, како би од њега лично сазнао истину о стању

[46] Исто.
[47] Исто.

у Црној Гори и непријатним оптужбама о његовом раду и стварном карактеру односа Црногораца према њему.[48]

Исход разговора с Родофиникином, вођеним у Пскову, за црногорског владику је био веома позитиван. Истинитост владичиних објашњења Родофиникину, који је требало да од њега сазна његове ставове о саопштеним оптужбама, потврдио је и Гагићев извјештај из Црне Горе. Тим мјерама позиција Петра II је потпуно измијењена и практично уклоњене све сметње за даље, добре, међусобне односе и остваривање планова с којим је црногорски владика кренуо у Русију.

До одобравања наставка пута у руску пријестоницу било је потребно да се са Гагићевим извјештајем упозна азијски департман и да се, сходно његовом ставу, донесе коначна одлука Министарства унутрашњих дјела о наставку Његошевог пута у Петроград.

Гагић је 12/24. марта 1837. стигао у Котор. Тамо је затекао Пера Томова Петровића, владичиног брата, и Стевана Перкова, старјешину Катунске нахије, који су куповали жито за гладне Катуњане. У Котору, на „црногорском пазару", Гагић је наишао и на знатан број изгладњелих, слабо одјевених, беспомоћних Црногораца, који су просили хљеб. Кад су га препознали, почели да се распитују за Владику, вријеме његовог повратка из Русије у Црну Гору, како би их ослободио од глади и потпуне пропасти која им је пријетила. Црна Гора је била покривена снијегом, тако да је хладноћа, уз несташицу хране, стање у Црној Гори чинили веома тешким.

Већ први сусрет Гагића са Црногоцима, на другачији начин је представљао однос народа према свом „повелитељу" од онога како га је у својим писмима описивао Иван Вукотић. У пуну подршку коју је Петар II уживао у народу и међу црногорским старјешинама Гагић се увјерио, посебно, након доласка на Цетиње 16/28. марта 1837. Сљедећег дана одржан је збор црногорских старјешина из свих племена и нахија, коме није присуствовао једино архимандрит Острошког манастира Јосиф Павићевић, кога је владика оставио да га замјењује током његовог одсуства. Он је неколико дана раније отишао у свој манастир, али се због снијега није могао вратити на Цетиње док је Гагић још био тамо.

На постављена питања, главари црногорских племена и нахија су одговорили да, од одласка владике у Русију није било никаквих догађаја који би нарушили мир између њих и Турака, као што ни Аустријанци нијесу имали никаквог разлога да се жале на њих. У земљи је владао мир, а они су се увијек покоравали свом духовном пастиру. У вези понашања владике и њиховог повјерења према њему ни ријеч нијесу изговорили.[49]

[48] Исто, л. 69-71.
[49] Исто.

На питање да ли је у Црној Гори било унутрашње неслоге која је приморала владику да под изговором тражења помоћи за Црногорце оде из земље, старјешине су одговориле да никад нијесу постојали разлози који би натјерали владику да напусти своју отаџбину. Нијесу могли да схвате због којих разлога новинари европских листова пишу да је владика из Беча хтио да оде у Париз. Старјешине су навеле само један случај, из јула мјесеца прошле године, када су они оружјем покушали да натјерају нахију Црмничку и Ријечку да плате порез, установљен општом сагласношћу, што је могло бити повод недобронамјерном оговарању њих и владике.

Разговор је затим вођен о економским приликама у земљи, посебно о ситуацији у којој се налазило становништво Катунске нахије, у којој живи око 10 000 људи. Славни Катуњани, који су неколико пута спасили Црну Гору од османске најезде, сада су се борили да преживе глад и потпуно сиромаштво који су у њој владали. Пошто друге нахије нијесу могле пружити потребну помоћ Катуњанима, једино је Русија слањем хране или примањем исељеника из ове нахије могла спријечити њихово умирање од глади. Но, у том случају, дио становништва који би остао у Катунској нахији не би био у стању да обезбиједи њену заштиту од Турака, па је помоћ Русије, у прехрани и другим потребама народа, оцијењена као боље рјешење.

Прошла неродна година условила је глад у земљи, као и слабији улов рибе од кога се годишње приходовало 30 до 40 хиљада златника. Прошле године тај приход је изостао и био један од разлога који су принудили владику да, због лоших економских прилика у којима се Црна Гора налазила, оде у Русију, да покуша да тамо измоли од руског цара спас од општег страдања. Окупљене старјешине су увјеравале Гагића да су то стварни разлози који су приморали владику да крене на пут у Русију.

На његово распитивање у вези с борбама око Грахова одговорили су слично као и владика К. К. Родофиникину. Граховљани су још од времена црногорског владике Петра I одбили да признају османску власт, и нису се сматрали османским поданицима. Али-паша Ризванбеговић је силом оружја и преваром хтио покорити Грахово, али је наишао на жесток отпор. Погинуло је доста Граховљана, међу којима и знатан број Црногораца, и неколико Петровића, владичиних рођака, а попаљено је много кућа. Али, ни османски губици нијесу били мали, иако су успјели да овладају Граховом.

Након састанка старјешине су се разишле, а Гагић се још три дана задржао на Цетињу. У разговорима које је за то вријеме водио с појединим главарима, већина њих је казала да је с одласком Вукотића „прави-

тељство“ изгубило своју моћ и да народ жали због удаљења Вукотића из Црне Горе.

Прије поласка с Цетиња, Гагић је пожелио да види манастирску ризницу и драгоцјености које се у њој чувају. Показано му је много скупоцјених предмета, како старијих тако и оних које је владика Петар II донио из Петрограда приликом свог посљедњег боравка, као и оне послате од светог синода. Све се налазило у манастирској ризници.

Из Цетиња Гагић је отишао 21. марта/2. априла 1837. у правцу Брајића и Будве и посјетио манастир Мајине. Ту се увјерио у још једну неправедну оптужбу на рачун владике, да је заложио манастир за 7 000 гулдена. Из Мајина Гагић је отишао 22. марта/3. априла 1837. и истог дана стигао у Котор. Због лошег времена, за два дана морао је да одложи наставак пута, тако да је у Дубровник стигао тек 27. марта/ 8. априла 1837. године. Потом је о свему обавијестио Азијски департман министарства иностраних дјела Русије. [50]

Осим овог, Гагић је крајем априла и почетком маја послао још два извјештаја Азијском департману. Она су услиједила због његове бојазни да због тешког стања због глади у Црној Гори и помора домаће стоке не дође до компликација у односима са сусједним османским пашалуцима, што је наговјештавала концентрација османских трупа на границама Црне Горе. Повод за ове војне мјере османских власти биле су процјене могућих упада Црногораца на османску територију ради пљачке и због слабе управе у Црној Гори која се, због одсутва владике, осјећала као и опште кризе у земљи. Због тога је и архимандрит Јосиф Павићевић, владичин намјесник, писао Гагићу да се плаши да поменути покрет османских трупа и крајње тежак положај Цногораца не изазову непријатне догађаје и тражио да се о томе обавијесте највише власти у Русији.

Расплет кризе у црногорско-руским односима започео је након што су руски владајући кругови постали свјесни неистинитости и злонамјерности оптужби против владике Петра II. На промјену њиховог става свакако је утицала подударност Родофиникиновог извјештаја, након разговора с владиком Петром II у Пскову, са извјештајем који је Гагић послао из Црне Горе. Такође и потреба да се владика што прије врати у земљу, због тешких унутрашњих прилика у Црној Гори и ради спрјечавања могућег оружаног сукоба Црногораца са османским јединицам из сусједних области, убрзала је доношење одлуке о окончању Његошевог даљег задржавања у Пскову, односно давању дозволе за наставак пута у Петроград. Успјешно демантовање и других оптужби било је пресудно за Родофиникинов извјештај Несељродеу да су гласине против црногорског владике нетачне.

[50] АВПРИ, ф, СПб, ГА В-А2. Оп.1837. г. Д.694. л. 4 -8.

Послије дванаест недјеља проведених у Пскову, црногорски владика је могао да настави пут у Петроград. К.В. Несљероде, наредбу о одобравању одласка Петра II Петровића Његоша у Петроград донио је 12/24. маја 1837. године. Сам владика је о продужавању пута у руску пријестоницу обавијештен 15/27. маја. Као и приликом првог боравка у Петрограду, одлучено је да и овога пута буде смјештен у посебном стану у Александровско-Невској лаври.

О брзини с којом су у наставку доношене одлуке свједочи редослед предузетих мјера. Петар II је у руску пријестоницу стигао 18/30. маја 1837. По доласку у Петрограду црногорски владика је наставио разговоре о питањима која је изнио Горчакову у Бечу, а затим поновио у тада упућеном писму руском цару. Но, за његове даље политичке активности, по доласку у руску пријестоницу, није било много времена. Већ за 24 мај/5. јун 1837. заказана је његова аудијенције код руског цара. Његошевом представљању цару присуствовао је К. К. Родофиникин.

Мада се не зна садржај разговора вођених у Зимском дворцу, логично је закључити да су тачне претпоставке о критикама, посебно због Његошеве намјере да оде у Париз. У реферату за цара који је касније сачинио Несељроде, од три основна захтјева, која је од почетка истицао црногорски владика, позитивно је ријешено питање десетогодишње новчане помоћи у асигнацијама у износу од 80.000 рубаља, као и захтјев за пресељење дијела становништва из Црне Горе, али не у Русију већ у Грчку.[51]

Пошто се такав начин рјешавања питања пренасељености није свиђао Његошу, оно је, као и питање територијалног проширења, скинуто с дневног реда. Коначно је ријешен само један, али необично важан владичин захтјев. Он је за Његоша био и најзначајнији, будући да је у његовим визијама "будућност Црне Горе зависила од чврстине државног поретка", за шта је десетогодишња руска новчана помоћ била од одлучујућег значаја.

С обзиром на остварене резултате, а посебно с обзиром на тешкоће које су је пратиле, друга Његошева мисија у Русији завршила се веома успјешно. Штавише, имајући у виду многе неповољне околности у којим је започета, могли би, смо рећи да је она имала бољи исход него што се током њеног трајања могло очекивати. Не само што је успио да се оправда од многих оптужби које су против њега изношене, него је, поред тога, за Црну Гору обезбиједио до тада најзначајнију финансијску помоћ.

[51] К.К.Родофиникин је руском цару Николају I предложио пројект пресељавања Црногораца у Грчку а не у Русију, а удаљеност је била мања, земља богата али је радника било мало. Осим тога, Грци су исповиједали исту вјеру као и Црногорци. АВПРИ, ф, СПб, ГА 1-1. Оп.781, 1837.г. д.694. л. 4 -8.

Ова мисија је показал и друге карактерне особине владике, велику личну упорност, одлучност да неприхвати неистине саопштене о њему, али и спретност достојну искусних дипломата да осмишљеним дипломатским потезима издигне значај црногорског питања и на рачун супротстављених интереса великих сила у односу према Црној Гори дође до рјешења коме је тежио и које је њему највише одговарало.

За Црну Гору, због претходних «спољнополитичких потеза» Петра II Петровећа Његоша, у међународном смислу, већи значај је имала његова друга мисија у Русији. Но, она је као и прва, у коначном, била окренута унутрашњем напретку земље.

У Бечу, док је чекао на пут за Петроград и по повратку из Русије за Црну Гору, владика је радио и на продаји манастира Мајине. Продаја манастира "с добрима принадлежешћим, који се налази у аустријском царству код града Будве" имала је своју богату предисторију, а дотицала се и разграничења између Аустрије и Црне Горе. У циљу продаје манастира Његош је озбиљне покушаје чинио и током свог првог одласка у Русију. Тада је, приликом боравка у Бечу 1833, преко Татишчева, манастир понудио на продају Метерниху,[52] односно аустријској влади. Пошто договор није постигнут, владика је био овлаштен од аустријске владе да манастир може "слободно продати без икакве препреке коме вама буде воља". Како послије тога "на овим странама" није нашао никога ко би могао купити манастир и његова добра, владика се током 1834. ради његове продаје поново обраћао аустријском двору. Пошто је то питање остало неријешено све до поновног владичиног одласка у Русију, оно је заједно с питањем разграничења постављено током разговора у Бечу.

Преговоре о продаји манастира Његош је водио са Лилијенбергом. Манастир је продавао (по почетној цијени од 40.000 форинти) зато што је "за њ далек и незгодан", као својину свог стрица коју је он наслиједио и која, према томе, не може изазвати "никакве примједбе Црногораца". Током преговора, почетна сума је смањена тако да је у коначном сведена на износ од 17.000 форинти, за који је 5/17. фебруара 1837. манастир Мајине продат. Постигнути услови продаје изражени су у "свједочанству о продаји манастира", у коме је стајало да је Његош аустријском правитељству продао своје непокретно имање "под Мајином у окружју которском". Тог дана, у ствари, само је укњижена цијена и дата свечана изјава о продаји манастира. Коначну правну ваљаност закључени посао требало је да добије након што се имање преда аустријским чиновницима, односно од њих прими поменута сума новца. За то

[52] Метерних Клеменс Венцел Лотар (1773-1859), кнез, аустријски државник и дипломата. Од 1809 до 1821. министар спољних послова и фактички предсједник аустријске владе. Од 1821. до 1848. канцелар.

је, опет, требало сачинити уговор о купопродаји. Било је договорено да се текст уговора састави и овјери у Бечу након владичиног повратка из Петрограда. Пошто то тада није урађено, постигнути договор није испоштован. Међутим, уговор о продаји Мајина ипак је закључен 12/24. октобра 1837. с окружним капетаном бококоторским Габријелом Иванчићем, као опуномоћеником аустријске владе. Првобитно договорена сума остала је иста, па је 23. децембра 1837/4. јануара 1838. Иванчић извијестио Његоша да је "далматински намесник овластио претседника надворне коморе у Бечу да изброји новац Теодору Тирку, банкару у Бечу за манастир под Мајине". Неколико година касније, за исту суму, владика је продао и манастир Стањевиће, тако да су питања непокретних имања и црквених добара која су се налазила на територији Аустрије и изазивала међусобне спорове била скинута с дневног реда.[53]

Осим наведених резултата постигнутих у Петрограду и Бечу, из друге владичине мисије у Русији произишла је и посјета специјалног руског изасланика Озерецковског Црној Гори. Она је била у вези са садржајем одлука руске владе поводом претходних владичиних захтјева, а посебно са високим износом руске помоћи коју је у годишњим асигнацијама од 80.000 рубаља требало исплаћивати Црној Гори. Пошто се радило о значајним средствима која се нијесу могла трошити без контроле, а пошто је још једанпут требало да се провјере информације о стању у Црној Гори, с Његошем је у Црну Гору допутовао жандармеријски потпуковник Јаков Озерецковски.

Озерецковски је био образован човјек "познат у Русији због своје научне и културне дјелатности". С њим се владика лично спријатељио приликом боравка у Бечу. У вријеме мисије у Црној Гори био је савјетник у руском посланству при аустријском двору, тако да је не само био упознат с тешкоћама које је Његош имао приликом доласка у Русију него је и сам, путем реферата грофу Бекендорфу од 12/24. фебруара 1837, настојао да „повољно образложи" позицију црногорског владике. Сада, када су главни неспоразуми били отклоњени, основни задатак његове мисије био је да "својим ´савјетима´ помогне владици на унутрашњем уређењу Црне Горе".[54] Рационална употреба одобрених средстава била је претпоставка успјешног обављања реформи, ради учвршћења државног поретка. Немала сума новца, на име прве трећине годишње субвенције у износу од 26.660 рубаља представљала је, уз присуство доносиоца, високог изасланика руског цара, довољну гаранцију да промјене у унутрашњем поретку могу бити успјешно извршене. Да би се

[53] Др Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, 232-233.

[54] Б. Павићевић, *Његош и Јаков Николајевич Озерецковски*, Историјски записи, књ. XXIB, Београд, 1967, 9.

оне несметано спровеле, било је потребно још обезбиједити мир на границама, односно добросусједске односе с Османским царством, на шта је, сходно упутствима своје владе, упућивао и Озерецковски.

Владика црногорски и Јаков Николајевич су у Црну Гору дошли средином августа 1837. На Цетињу су били већ 15/27. августа. Убрзо по доласку, након што је примио послату субвенцију, Његош је сазвао Општецрногорски збор, који је одржан 23. августа / 3. септембра 1837. Уз присуство представника свих црногорских нахија, на збору је донесена одлука о реформи "цјелокупног државног апарата". То се, прије свега, односило на организацију и рад сената, гвардије и перјаника. Извршен је избор новог сената који је сада имао 12 сенатора. За предсједника сената именован је владичин брат Перо Томов. И први органи извршне власти, тј. први црногорски регуларни одреди, гвардија и перјаници, знатно су ојачани. Изабрано је 30 перјаника и око 400 чланова гвардије. Организација гвардије била је прилагођена унутрашњем административном устројству, тако да је број чланова одређиван посебно за сваку нахију.

Одлуке "септембарског сабора" водиле су ка даљој централизацији државне власти, односно укидању свих облика локалне управе који нијесу биле у функцији поретка који је установљаван. Сенаторима, перјаницима и члановима гвардије одређена је плата, што је био значајан корак ка стварању стабилних државних институција и одговарајућег "државног кадра" неопходног за функционисање механизма власти. Мисија Озерецковског је тако утицала на државноправни развој Црне Горе. Она је, међутим, била значајна и у другом смислу.

Након свих оптужби изнијетих против Његоша, извјештај Озерецковског имао је посебну важност са становишта потпуне "политичке рехабилитације" црногорског владике на руском двору. Осим тога, извјештај Јакова Николајевича је, свакако, био један од најповољнијих извјештаја који су, до тада, званични руски изасланици написали о Црној Гори. У његовом опису то је био далеки, "али прекрасан словенски кутак". Лично поштовање које је имао према Његошу и висок степен уважавања његових особина, посебно енергичности и одлучности с којима је владао, имали су за резултат оцјену Озерецковског о хармоничном односу црногорског владара и народа. Сматрао је да је Његош права личност која може, уз помоћ Русије, извући Црну Гору на пут укупног друштвеног преображаја.

Мада су резултати друге посјете Петра II Петровића Његоша Русији били веома успјешни и на извјестан начин крунисани каснијим извјештајима Јакова Озерецковског, за црногорског владику била је то посљедња посјета руској пријестоници. Иако ће четрдесетих година у два

наврата тражити да поново буде примљен од руског цара, ти покушаји завршиће се неуспјехом. Осим 1844. године, када је због османског заузимања Врањине и Лесендра стигао у Беч, с намјером да отпутује у Санкт Петербург како би дипломатским путем ријешио то важно територијално питање за Црну Гору, ни 1846, када је ради продужења руске субвенције чији је рок истицао, опет, релативно дуго (четири мјесеца) у Бечу чекао дозволу за наставак пута за руску пријестоницу, она није услиједила.

Ипак, питање субвенције је позитивно ријешено за разлику од првог питања за које су, у погледу повраћаја Црној Гори изгубљених острва, биле дате позитивне гаранције руске и аустријске дипломатије.

Његош је до краја живота још једном покушао да оде у Петроград. Пред опасношћу од османског напада на Црну Гору он је у љето 1851. из Италије отпутовао у Беч. Од дипломатског представника Русије при аустријском двору тражио је сусрет с руским царем, да би тим путем обезбиједио заштиту Црне Горе од припреманог османског напада. Но, и овог пута захтјев за одлазак у Петроград није позитивно ријешен.

Свакако да ови каснији неуспјели покушаји црногорског владике да оде у Петроград, и објашњења зашто до њих није дошло захтијевају посебна историографска објашњења и њихов историјски контекст, као и у случају двије мисије о којима смо претходно говорили.

Radoslav RASPOPOVIĆ, PhD.

PETER II PETROVIC NJEGOS IN DIPLOMATIC HISTORY OF MONTENEGRO IN 1830s

Two Russian missions of Peter II

Summary

By starting the paper with an explanation of the conditions which must exist if we are to speak of diplomacy, the author offers readers an answer to the question of the extent to which the foreign policy missions of Peter II Petrovic Njegos in 1830s can be considered diplomacy in the true sense of the word.

The fact that Peter II was a guest at many courts during his lifetime limited the exposition only to such kind of relations with Russia. Apart from his mission in 1833, when he was ordained a bishop in Russia's capital city, and raised to the ecclesiastic rank of archbishop the following year, the author also speaks here of another

mission of Peter II, a mission which started in 1836 and ended in 1837. This journey was followed by a series of inconveniences for the Montenegrin Metropolitan, most strikingly reflected in the fact that he was denied permission to proceed with his journey from Vienna to Petrograd, and then when he was given the permission, he was held in Pskov for twelve weeks.

The author provides arguments for the reasons why he was first kept at Vienna, and explains the role which Ivan Vukotic, the first Head of Senate, played in the matter with his calumnies and fallacious misrepresentations of the personality and the role of the Montenegrin Prince-Bishop in the social life of Montenegro. Repeated denunciations by the same person resulted in the fact that Prince-Bishop was kept at Pskov, and in the mission of Gagić, the Russian consul in Dubrovnik, to Montenegro in 1836, who was, along with K. K. Rodofinikin, Head of Asian Department of Ministry of Forcign Affers, meant to determine the actual truth about the "Montenegrin lord", the way he ruled and acted. The paper further provides information as to why this mission of Peter' II in Petrograd ended successfully, like the first one.

Considering the fact that Peter II Petrovic Njegos was primarily known as a brilliant poet and then as a ruler and reformer, the author has in this paper tried to point out his role in the diplomatic history of Montenegro, along with certain personal qualities of Peter II as a diplomat. These were primarily determination, courage to stand up to the will of Russian Court, refusing to be wrongfully accused under any conditions, but also the 'diplomatic skill' to coerce Russia into doing what he wanted by implying that Montenegro was willing to turn to France for patronage.

Njegos failed to repeat the things he achieved during his second mission in the following decade, since all his intentions to travel to Petrograd ended in Vienna despite all his best efforts.

UDC: 321.61:929 Петровић Његош П. II
UDC: 012 Петровић Његош П. II

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Др Момчило Д. ПЕЈОВИЋ*

ИСТОРИОГРАФСКО-БИБЛИОГРАФСКИ ОГЛЕД О ПЕТРУ II ПЕТРОВИЋУ-ЊЕГОШУ

ABSTRACT: *Historiography and bibliography on Peter II Petrović Njegoš. Place of birth Njegusi. Njegoš as a poet, ruler, philosopher. Cetinje, Montenegro, Russia, the first half of the 19th century, relations between Montenegro and Russia in the time of Peter II Petorvic Njegoš. Journeys to Russia, Italy, France, Austria. Literary opus – literary works:* Mountain Wreath, the Light of Microcosm, False Tzar Šćepan the Little. *Njegoš's cooperation with prominent politicians and statesmen*

KEY WORDS: *Petar II Petrović Njegoš, Cetinje, Montenegro, Rossia, Mountain Wreath*

За читаоца уопште на овом мјесту није на одмет, напротив сматрамо за потребно, дати неколико кратких и основних биографских података о Петру II Петровићу Његошу као црногорском владару, владици, пјеснику и филозофу. Послије смрти Петра I Петровића Његоша за насљедника црногорског пријестола изабран је његов синовац Радивоје-Раде Томов Петровић (послије замонашења добио је име Петар) који ће бити црногорски владика и владар од 1830. године па до своје смрти 19/31. октобра 1851. године. Владара и државника Његоша наслиједио је књаз Данило, а посљедњи из династије Петровића на црногорском пријестолу био је краљ-пјесник Никола Мирков Петровић.

Рођен је на Његушима 1. XI 1813. године и на крштењу добио име Радивоје, односно Раде. Послије смрти Петра I, на Лучиндан 18/30. октобра 1830. године, на гувну Цетињског манастира прочитан је тестамент по коме његов синовац Радивоје - Раде постаје законити насљедник на црногорском владарском трону Петра I. Скупштина црногорских

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

и брдских главара потврдила је Његошев избор за владику и владара Црне Горе.

С обзиром на то да тадашња Црна Гора није имала школа, Његош је своје основно школовање добио у манастиру Савини у Топлој, у близини Херцег-Новог, код свештеника Јосифа Троповића, мада је према П. А. Лаврову имао за првог учитеља калуђера Мисаила. Његово образовање текло је самостално, а нешто касније, доласком Симе Милутиновића Сарајлије на Цетиње 1827. године, Његош добија учитеља који ће извршити снажан, а према неким мишљењима, и пресудан утицај на даље његово образовање и схватање ствари и појава које се дешавају у природи и друштву.

Његошев отац звао се Томо Марков Петровић, умро је у дубокој старости, према неким подацима у 105. години живота, а мајка му се звала Ивана, рођена Пророковић, из Залаза, такође са Његуша, сестра његушког капетана Лаза(ра) Пророковића. Његошев отац Томо, имао је три брата и то Стијепа, Петра I - Светог Петра и Сава.

Према предању, Петровићи, владари Црне Горе из династије Петровића, воде порijекло из Зенице, у Босни. На почетку XV вијека доселили су се у Херцеговину. Извјесно вријеме живјели су у Требињу и касније се настанили испод планине Његош, у мјесту Церовица. Према неким, не баш потврђеним и сигурним подацима, сматра се да су крајем XВ вијека дошли на Његуше у Црној Гори. По њиховом родоначелнику Петру називају се Петровићи.

Доласком на пријесто Црне Горе Његош је у својој личности успио сјединити личности православног митрополита, државника - владара, пјесника и филозофа. На црногорском пријестолу није временски дуго остао иако је дошао веома млад и са непуних 18 година сјео на пријесто на којему је до тада сједио и владао његов стриц Петар I Петровић Његош (Свети Петар). Иако је био веома млад када је сјео на црногорски владарски трон, током своје дводеценијске владавине исказао је велику зрелост, мудрост, истрајност, умјешност вођења преговора на унутрашњем и, посебно, на спољашњем плану бројних политичких догађаја или ратних сукоба, пограничних упада, племенских трвења и неслагања па и честих братственичких сукоба. Показао је, такође, и снажну одлучност у спровођењу својих одлука које су се тицале организације власти, јачања централних органа неопходних за нови начин уређења државе и стварање неопходних услова за увођење и одржавање државнога апарата. Његош је у Русији за владику посвећен 15/27. августа 1833. године у Спасопреображенској цркви у Петрограду.

Због бројних околности или разлога, прије свега, несређеног унутрашњег стања у Црној Гори и недостатка финансија, у току сво-

је владавине Црном Гором Његош није често путовао, али је ипак посјетио Италију - Венецију, Трст, Рим, Пизу, Фиренцу, Напуљ, Помпеје, Аустрију - Беч, Русију - Петроград, Француску - Париз, што је било у духу његове изјаве да *„ко не путује тај не живи“!* Током тих посјета имао је прилике да се упозна не само са историјским знаменитостима и споменицима културе тих градова или држава већ и да упозна и њихов начин живота и друштвених промјена као и степен политичких, привредних и културних достигнућа. Под утиском укупних промјена и степена друштвенога развоја у наведеним државама Његош је настојао да у сиромашној Црној Гори измијени традиционални и племенски начин живота, свијести и дјеловања, да уведе основне школе и дораслој школској омладини пружи колико-толико образовање, потребно за даљи живот и рад. На том путу било је много тешкоћа, а прије свега материјалних, јер Црна Гора није имала економских могућности за неки бржи укупни напредак било на пољу просвјете и образовања било на унапређењу осталих видова привредног и политичког развоја.

Знајући у каквим тешким условима живи његов народ и са каквим материјалним тешкоћама се сусриједе током изградње државних органа власти Његош се често обраћао за помоћ Србији, Аустрији, а прије свега великој и моћној царској Русији, која је неријетко излазила у сусрет његовим захтјевима дајући годишњу обећану, иако нередовну, новчану помоћ у циљу економског напретка земље, као и помоћ у црквеним стварима или књигама и тако даље. Његошева обраћања руској влади за помоћ најчешће су ишла преко Јеремије Гагића, руског конзула у Дубровнику, указујући на бројне неприлике у којима се он као државник и владар, Црна Гора и народ његов у њој налазе. Односи који су били успостављени са Русијом, Аустријом, Италијом били су разноврсни и стални, а обављани су преко конзулата у Дубровнику и руског посланства у Бечу или са османским представницима у Скадру и Херцеговини. Као свјетовни и духовни господар Црне Горе одлучно је истрајавао на својим захтјевима, а дипломатском вјештином знао преговоре окренути у корист свога народа или, уз помоћ великих сила, прије свега Русије, одржати *status quo* с којим се морао задовољити у одређеном тренутку.

У својој многовјековној историји постојања и трајања Црна Гора је на владарском трону имала за владаре књажеве и краљеве, митрополите, духовне и свјетовне личности које су са мање или више среће и успјеха владали у једном краћем или дужем временском периоду, односно, обављали владарске дужности, бранили народ и државу од непријатеља, често ратовали за вријеме своје владавине, радили на стварању државе и њеном организационом јачању, привредном, политичком и културном осамостаљењу и унапређењу. Међутим, тако јаку и горости-

сну државничку личност, пјеснички и обдарену, са изразитим смислом за дубока филозофска размишљања и тумачења, изражавања и поимања онога што се дешавало на земаљскоме шару или у васиони - у једном дугом времену и огромном простору на Земљи или у бесконачном космосу гдје се само метафизичким начином размишљања долазило до одређених знања или сазнања, објашњења Црна Гора није имала тако снажне и изразите личности, ни прије нити послије, као што је то био владика, државник и пјесник, филозоф и дипломата Радивоје-Раде Тома Маркова Петровића, односно Петар II Петровић Његош.

Иако Његошев период владавине на црногорском пријестолу временски није био тако дуг, свега двије деценије, ипак су његова државничка мудрост, дипломатска вјештина, промишљање о прошлим догађајима и збивањима дошли до снажног, одлучног и пуног изражаја, мада му околности у којима је живио, радио, стварао и владао нијесу биле наклоњене, боље рећи биле су му велика препрека. Његова владавина и визионарско гледање на слијед будућих догађаја, као и његов пјеснички геније и филозофски приступ блиској или даљој прошлости или визија даљих будућих догађаја омогућили су му да брзо запажа промјене које су биле значајне за оно што ће нешто касније услиједити, а које су се већ дешавале не само у Црној Гори него, прије свега, на међународном плану у цијелој Европи, било да се радило о друштвено-економским промјенама или о процесу изградње државних органа власти и техничких достигнућа на укупном плану преласка из једног друштвеног система у други.

Његош је снагом свога интелекта, надарености и самосталним духовним образовањем и надахнућем генија ширио видике и гледао много даље од свих својих савременика на владарским пријестолима, а то је показао и доказао свим оним што је радио, изражавао у својим књижевним и филозофским дјелима са оним вјечитим и загонетним *„нека буде што бити не може“!* У њима је сажео вјекове црногорске ослободилачке борбе, инспирисао будуће генерације за даља умјетничка прегнућа, уткао смисао слободе свакоме појединцу за свој дом, братство, род, племе, народ и државу, оставио узорану дубоку бразду за даљу изградњу и учвршћење државних органа власти неопходних за стварање једног новог и модерног друштва и државе, као основу даљем унапређењу укупних друштвених односа на преласку из племенскога друштва-заједнице у ново грађанско друштво, а које ће се, иако споро, успостављати, лагано развијати у складу са промјенама које су се претходно дешавале у западноевропским државама прве половине XIX вијека.

У дугим зимским ноћима, послије обављених државничких послова, знао је дуго остајати до касно у ноћ размишљајући о времену и

простору, о животу и смрти, постојању и вјечности, о дешавањима међу народима и државама, тражити објашњења о настанку живота на Земљи као планети и друштвеним промјенама, покушавао одговорити или упитати шта је то што се дешава послије смрти, кад човјек заклопи очи и утоне у миран и вјечни сан, шта се дешава када душа напусти тијело и „одлута“ у свемир? Шта је то што држи овај свијет у којем живимо, на којим и каквим „стубовима“ друштво почива, а бескрајни небески свод се „ослања“, и које су то силе које дају снагу појединцу, заједници, народу и свим људима на цијеломе свијету да не могу дати прави и потпуни одговор одгонетајући питање: *„шта је човјек, а мора бити човјек“?*

Поред државничке дужности, ноћима је писао и стварао књижевно-филозофска дјела у којима је преносио бројне догађаје из црногорске ближе и даље или најдаље прошлости, оно што је могао прочитати или чути од много старијих особа као учесника и свједока бројних догађаја, претакао бројне битке и ратне догађаје у слијед *„вјечне зубље“* његове *Луче,* да освијетли пут *„за крст часни и слободу златну“*. Шта је то шта човјека тјера да стално тражи и претражује, истражује и наново обнавља процес трагања за вјечним и које су то силе које га тјерају да као *„изви искра“* појави се из камена: *„удар нађе искру у камену, без њега би у кам очајала“?*

Живио је у бурном времену прве половине XIX вијека када су европске државе и велике силе водиле одлучујућу битку против револуција, које су пријетиле да у једном таласу прогутају или спале Европу, *„ту стару даму“,* и измијене друштвени поредак стварањем новог класног друштва, на новим грађанским основама, са бројним друштвеним промјенама и техничким достигнућима чији су замеци или почеци увелико чекали да буду бачени на плодно тло из којега ће касније изникнути ново грађанско друштво, а почиваће на принципима правде, једнакости, братства и јединства док се још чуо ехо из не тако давно угушене француске буржоаске револуције.

Пожар револуционарних догађаја ширио се из западне Европе ка Истоку и пријетио да је сву обухвати, сагори и измијени ослобађајући човјека, народе и државе у циљу слободног живљења и стварања. Међутим, монархије се нијесу дале уништити и стварале су контрареволуционарне снаге које су успјеле привремено задржати дотадашње стање, у чему су им помагале велике европске силе Енглеска, Русија, Француска и Аустрија. Западноевропска царства и краљевства, односно, цареви и краљеви, племство и свештенство нашли су се уједињени у борби против нових револуционарних покрета и свом силином гушили грађанске протесте и покрете. Његош је и то вријеме новога таласа друштвених промјена знао добро уочити, размишљајући како да своју словенску и

поробљену *„југословенску“* браћу уједини и ослободи од туђинске власти у циљу изградње једног новог слободног европског друштва, прије свега на простору Балканскога полуострва, а затим и даље у цијелој Европи.

Његов поетски геније стварао је дјела високих умјетничких домета у која су уткани бројни стварни догађаји из прошлости црногорског и српског народа и његове цјелокупне историје. Знао је да то што пише и ствара оставља своме народу у трајно и неотуђиво насљеђе, а да уједно даје огроман допринос европској и свјетској култури и баштини. Својим пјесничким надахнућем и жељом за сазнањем, стварањем и упознавањем оног што је изван физичког у домену умног размишљања и промишљања у времену и простору, као и оно што се дешава тамо далеко у космосу у неком далеком свијету васионе и њене бесконачности, тежио је за одгонетањем и био на самом рубу спознаје или макар приближно знао дати одговоре на многа питања за којима су и антички писци трагали и одгонетали их па их нама оставили многа без одговора.

Неријетко је знао ноћу у осами, поред светиљке лојанице на столу и хартије са оловком у руци, сам са собом причати, одгонетати, питати и одговарати, дубоко размишљати -*„све се мислим и прскох мислећи“,* сучељавати своје аргументе и све то уградити у пјесничку форму, увити и заодјенути филозофским размишљањима или тумачењима. Ни болест која га је исцрпљивала није га могла спријечити да ствара књижевна и филозофска дјела до данас непревазиђена. Свакако да Његош спада у свестрано надарене личности што се из његова стваралаштва може видјети и потврдити. Био је вођа једнога народа и поглавар једне малене државе, а истовремено пјесник и филозоф, радознали дух који се није мирио са дотадашњим достигнућима спознаје о појединим стварима и појавама. Своје погледе износио је у виду пјесничке форме било да се ради о друштвеним збивањима и минулим догађајима или да је ријеч о космолошким односно метафизичким категоријама времена, простора и вјечности живота и смрти појединца или бића уопште, која су га добрим дијелом знатно оптерећивала у трагању за одговорима на бројна неријешена питања. Послије писања и дубоких размишљања, сјутрадан требало се ухватити у коштац са државним обавезама и бројним непри-ликама на граници својега „вилајета“ - државе

О Петру II Петровићу Његошу и Црној Гори за његовога владања писало се много, било да је ријеч о њему као црногорском владару или пјеснику и филозофу. Наравно много више се писало о Његошу као пјеснику и филозофу, дакле, о његовом књижевном стваралаштву, јер на тадашњим европским пријестолима није било тако изразито надарене умјетничке личности, пјесничког генија и стваралаца као што је био он,

на пријестолу једне мале европске државе, коју је настојао осамосталити и уредити по европским мјерилима и унаприједити је још и више, онако како је он имао визију будуће државе Црне Горе и њеног народа у њој, као слободног и стваралачког човјека - бића.

Дубоко је био свјестан снаге и моћи, тежње за слободом свога народа, који жели да са себе скине вјековни јарам туђинске власти и створи државу по сопственим критеријима горштака, па зато вјечито ратују не само са Турцима него и са природним силама, муњама и громовима, а уједно и са њима другују, разговарају, тражећи начин да се једнога дана ослободе свих стега и окова друштвених и природних. У процесу прожимања вјечите борбе са силама моћи и зла свакојакога, који је малену Црну Гору за његова времена и претходних владара опкољавао са свих страна Његош се често знао запитати зашто нема помоћи са стране па и *„да је игђе брата у свијету да саслуша ка да би помога/ једна сламка међу вихорове, сирак тужни без иђе икога“!*

Можда је Његошево нарушено здравствено стање, поболијевање и касније опака болест која је посљедњих година његове владавине из дана у дан све више узимала маха била више подстицана данонoћним исцрпљујућим размишљањима, писањем и стварањем, па је његов живот *„изгорио“* вјечним пламом *„Луче“* у једноме даху од огромнога умнога напора и брига, које су га као владара растрзале и знале често опхрвати без могућности да нађе излаза из насталих проблема на унутрашњем плану изградње државе и на плану ослободилачке борбе црногорскога народа и државе. Још од младих дана исказивао је интересовање за читање а са много дара за писање још у дјечачким данима писао и састављао своје прве стихове и касније их претакао у пјесничка дјела, па је интензивно и дубоко размишљање оптерећивало његове младалачке умне и физичке снаге, а што ће се касније одразити, прије свега, на само здравље које је знао често запоставити усљед данонoћног читања и умовања. Његов радознали дух тражио је све више и више снаге и ума да досегне *„небеске висине“*, да задовољи своје спознаје и знања, жеље и жеђ за сазнањем и одговорима на већ тада бројна питања која је преда се постављао.

Знао је као владар једне малене државе и сиромашнога народа који живи у беспућу, на *„каменом мору“,* далеко у брдима и планинама, да треба тражити помоћ од великих и моћних тадашњих држава, кнежева, краљева и царева, прије свега од велике и тада моћне Русије, његове јужнословенске браће, и вјеровао у снагу моћнога *„високога рускога цара“* од којега је *„само Сунце на небесима височије“,* тражећи да га заштити од Турске, турских зулума и честих напада, бројних непријатеља који јуришају на његов народ и земљу у којој је владао и државу коју је стварао, свјестан да је са *„мало руках малена и снага“*.

Још за времена његовога живота и владавине о Црној Гори се много причало и писало, покушавајући да се сазна о њој много више, а посебно о њеном владару као физичком и умном горостасу, који је својим физичким изгледом далеко надмашивао све владаре и мушком љепотом плијенио пажњу тадашњих саговорника или друштва у којему се налазио док је боравио у појединим европским градовима или пријестоницама. Приликом упознавања са Његошем код Вука Ст. Караџића у Бечу 1847. године Имбро Игњатијевић Ткалац задивљен физичким изгледом владике и владара црногорскога изјавио је: *„То је неоспорно био најлепши човек кога сам ја икада у своме животу видео...“*. О његовом физичком изгледу и љепоти причале су се и распредале многе приче по европским дворовима, а богме и многа женска срца знала су приликом сусрета са њим снажно „заиграти“, а од европских дама могли су се чути њихови неријетко дубоки и чежњиви уздаси измамљени онда када су биле у прилици да буду у Његошевом окружењу или при блиском сусрету.

За Црну Гору и Његоша многе су се државе и владари европски интересовали, па је већ тада настала бројна библиографија, највише се писало о Његошу као пјеснику и филозофу, о његовим пјесничким дјелима, прије свега *Горском вијенцу*, *Лучи микрокозми* и *Лажном цару Шћепану малом*, па тек о њему као владару црногорском. Наравно да се касније, посебно у периоду XX вијека, много више писало о Његошу и да је данашња библиографија веома обимна и броји неколико хиљада библиографских јединица, а настала су и посебна издања која говоре о периоду његове владавине Црном Гором и такође о његовом књижевном и филозофском стваралаштву. С обзиром на то да су Његошева књижевна дјела преведена на велики број свјетских језика разумљива је чињеница да је веома бројна библиографија о њему као писцу и ствараоцу, о његовим књижевним дјелима и њему као владару и духовнику. По броју библиографских јединица свакако предњачи Његошево дјело *„Горски вијенац“,* које многи научници, стручњаци и познаваоци књижевности сматрају ремек дјелом књижевног стваралаштва код Јужних Словена. Наравно да много не заостају ни његова остала књижевна дјела као што су *Луча микрокозма, Лажни цар Шћепан мали, Свободијада* и тако даље.

Поменули смо да се о Црној Гори и Црногорцима прилично писало за вријеме Његошеве владавине Црном Гором, а такође и касније, и да је настала бројна литература о њему као владару црногорском и његовом пјесничком стваралаштву. Можемо рећи сасвим слободно и поуздано да нико толико и нико тако колико и као Руси није писао о Црној Гори и Црногорцима. Руски читалац био је добрим дијелом већ тада

информисан о Црној Гори и становништву те далеке и малене али слободарске земље окружене са свију страна непријатељем, а смјештене на Балканском полуострву. За ту ослободилачку борбу, коју је водио народ Црне Горе за осамостаљење и државну независност већ тада, крајем прве и посебно у другој половини XIX вијека, европске државе и народи били су не само чули већ и упознати са напорима и жељама тога народа да се ослободи туђинске власти тада још увијек великог и моћног Османског царства.

Са нескривеним симпатијама, заносом, одушевљењем, па често и дивљењем писало се у страној штампи о Црној Гори и Црногорцима, борбама црногорским за слободу и стицање државне независности. Оно што је плијенило симпатије код европских народа и држава посебно код оних који се живјели под туђинском влашћу, нарочито под Османским царством, била је та вјековна ослободилачка борба Црногораца и спремност да се истраје и оствари слобода као *„вјечита зубља“* за којом чезну сви народи који су поробљени од стране других моћних држава. Живот појединца или братства, рода и племена приношен је на жртвеник слободе у циљу њеног остварења као вјековне тежње Црногораца.

Нијесу само Руси, *„мајка Русија“* и *„наша словенска браћа“,* много писали и интересовали се а уједно и помагали не само Његоша, него и оне до њега и послије њега, као владара који су били на престолу црногорском, већ су и остали народи и државе показивали велико интересовање за Црну Гору и Његоша, са нескривеним симпатијама за ослободилачку борбу народа који живи на маленом простору - држави Црној Гори. Тако је у другој половине XIX и током XX вијека настала бројна литература и објављивани бројни чланци у разним часописима или тадашњој штампи, који су прије свега информисали своје читаоце о једноме народу који живи на *„каменитом мору“* у племенској заједници и вјечно ратује противу туђина тражећи слободу за своје постојање и живљење како народа тако цркве и државе: *„муж је бранич жене и дјетета, народ бранич цркве и племена“!*

Оно што се данас може сазнати или наћи у многим архивима европским јесу документа која потврђују да је Петар II Петровић Његош као владар, владика, пјесник и филозоф био под *„сталним оком“* од стране тадашњих званичника и особа које су биле задужене да информишу своје надређене и службу пратећи свако његово кретање по Црној Гори или у иноземству, а посебно када је одлазио у братску Русију или у њој боравио. Бројни су извјештаји који су достављани надлежној служби Аустрије или Италије односно властима гдје је намјеравао Његош путовати и детаљно се описују било његови контакти и „туристичке“

посјете Напуљу, Венецији, Бечу, Котору, Петрограду, Паризу и тако даље. Преко војних агената, посланика, конзула, окружних поглавара или гувернера далматинских слати су *„потребни и повјерљиви“* подаци, који су пажљиво записивани, о Његошевом кретању, контактима или сусретима на званичном нивоу. Све је то имало своју сврху и остало је данас као архивска грађа која говори да је црногорски владика, владар, пјесник и филозоф био под будним оком страних *„извјештача“,* војних официра прије свега.

Период владавине Петра II Петровића Његоша мање - више је у потпуности изучен па о тој његовој владавини постоје бројна научна дјела, литература, архивска грађа, засебна издања, критички осврти, путописи, забиљешке и тако даље на основу којих данашњи читалац може наћи одговоре на бројна питања из периода његове дводеценијске владавине, као и упознати се са организацијом државне власти у Црној Гори у вријеме Његоша, личностима које су биле на истакнутим државним мјестима и функцијама и тако даље. Међутим, и поред свега набројаног, остало је још много тога што треба претражити и архивски истражити, а везано је за Његошеве односе са народима и државама у сусједству тадашњем или оно што је везано за настанак његових књижевних дјела. Посебно је важно питање писама или преписке која је вођена са тадашњим европским владарима или познатим политичким личностима или писцима, пјесницима и књижевним стваоцима.

На овоме мјесту од посебног значаја су важни односи Црне Горе и Русије, Аустрије, Италије или Француске, а нарочито архивска грађа која се чува у руским или осталим архивима и библиотекама, која је још увијек неистражена или је остала непозната дотадашњим или садашњим истраживачима, а накнадно је пронађена. Све ће то бити од интереса за данашњег читаоца, а посебно за историчара који се бави периодом владавине Петра II Петровића Његоша и његових контаката са европским или посебно руским двором, као и појединим личностима било да су конзули или министри спољних послова. Чињеница је да се о Његошевом периоду владавине зна много, али исто тако остало је још доста тога што је неистражено, што се тиче његове спољне политике и односа са Русијом, Италијом или Аустријом, путовања и преписке. Може се исто тако рећи да ће остати и многа питања отворена и неистражена из простога разлога што су документа уништена током разних пресељавања, ратова, пожара и нашег немара да се сачува документација, као и осталог што је довело до тога.

У овом историографско-библиографском раду намијењеном ширем читалачком кругу, а дијелом и стручним или научним радницима настојали смо да укажемо и информишемо их о бројним публикацијама

и библиографским јединицама које се могу наћи у црногорској библиографији или посебним издањима код појединих аутора који су се искључиво бавили Његошем као владаром или његовим књижевним стваралаштвом.

Без претензија да у овом раду побројимо најзначајније личности са којима је Његош контактирао, водио преписку било као владар или књижевни стваралац - дјелатник, склапао уговоре, водио важне преговоре, доносио значајне одлуке и томе слично, ипак смо се опредијелили, читалаца ради, да побројимо неке знамените или истакнуте личности које су допринијеле да Црна Гора буде у „средишту“ неких међународних догађаја и дешавања, а Његош у том дијелу буде она личност која је својом снагом ауторитета владарског и, прије свега, стваралачког допринијела да се његов народ високо котира на тадашњој европској политичкој сцени. Прије свега ту мислимо на руског *цара Николу I*, па затим *Јеремију Гагића*, руског вицеконзула у Дубровнику; *Стјепана Димитријевича Нечајева*, оберпрокурора Св. Синода; *владику Јосифа Рајачића*; *Вука Стефановића Караџића*, реформатора српског језика и великог филолога; *Јернеја Копитара*, *Фридриха Орешковића, Едуарда Грија*, *архимандрита Миховила Мартинелија, Габријела Ивачића,* вршиоца дужности окружног поглавара у Котору, *Фрања Саверија Томашића,* далматинског гувернера, *Јохана Јозефа Таци фон Фелдбрука,* бригадног генерала, *Димитрија Павловича Татишчева* руског посланика у Бечу, рударског инжењера *Јегора Петровича Коваљевског*, руског тајног дворског савјетника *Чевкина, Јакова Озерецковског,* царског секретара *Константина Константиновича Родофиникина, Јохана Августа фон Турског,* далматинског гувернера, *Симе Милутиновића Сарајлије,* учитеља Његошевог, *Матију Бана,* кнеза *Стевана Книћанина,* грофа *Карла Васиљевича Неселродеа, Ивана Ивановића Вукотића,* предсједника Сената, *Матеја Вучићевића,* саксонског *краља Фридриха Августа II,* секретара *Милорада Медаковића, Џона Гарднера Вилкинсона, Николу Томазеа, Станка Враза, др Вилхелма Ебела, Лукијана Мушицког*, Његошевог учитеља француског језика *Антида Жома, Ђорђа Страцимировића, Патона, Теодора Карачаја*, аустријског кнеза и државног секретара *Клеманс Лотара Венцела Метерниха,* руског отправника послова у Бечу кнеза *Александра Михаиловича Горчакова,* барона *Отенфелса,* далматинског гувернера грофа *Венцел Фетер фон Лилиенберга, архимандрита Нићифора Дучића, Феликса Шварценберга, Бартоломеа Биазолета, Милоша Обреновића,* кнеза Србије*, Јосифа Троповића* првог учитеља младога Његоша, *Љубомира Ненадовића, Антуна Мажуранића, Људевита Гаја, Имбра Игњатијевића Ткалца, Франца Миклошића, Меда Пуцића* књижевника и политичара, *Јакова Ђудину*,

грофа *Седлницког, Димитрија Милаковића,* херцеговачког везира *Алипашу Ризванбеговића, Хасан-бега Ресулбеговића,* скадарскога везира *Мустафа-пашу Бушатлију, Осман-пашу Скопљака*, скадарског везира *Рифат-Хасан пашу,* војводу *Јакова Даковића,* војводу *Новицу Церовића* и тако даље. Наравно да би списак личности био знатно дужи када би морали побројати све оне личности са којима је Његош имао присније везе или контакте, али смо се руководили нашом процјеном да су то личности са којима је Петар II Петровић Његош као црногорски владар и владика, књижевник и фолозоф имао значајне сусрете, разговоре или са њима водио извјесну преписку.

Важнија библиографија о Петру II Петровићу Његошу.

С обзиром на неспорну чињеницу да постоји огроман број библиографских јединица о лику и дјелу Петра II Петровића Његоша за ову прилику ми смо навели само оне које се искључиво вежу за Његоша и тичу се његових писама или контаката са Русијом, Италијом, Аустријом или Француском, а с друге стране и ону литературу која се бави Његошем и његовим књижевним стваралаштвом. Такође, дали смо и одређен број наслова који су у међусобној вези на релацији Црна Гора, Аустрија, Русија или Италија, а исто тако навели ауторе који су се бавили Његошем као владаром црногорским, дакле, периодом владавине Петра II Петровића Његоша у Црној Гори. Све у свему одабрали смо нешто више од 200 библиографских јединица или, боље рећи, наслова у којима се читалац или истраживач може детаљније информисати о бројној литератури која се односи на Његоша било да се ради о периоду његове владавине или о његовом књижевном стваралаштву. Наравно да је интересовање за период владавине Петра II Петровића Његоша или за његово књижевно стваралаштво код нас и у свијету у успону и могло би се рећи да сваким даном се пронађе нешто ново или се публикује неки чланак којим се детаљније обрађују поједини сегменти из његове укупне дјелатности у периоду од доласка на црногорски престо па све до његове смрти.

Опредијелили смо се за следеће, по нашем мишљењу важније, наслове радова - библиографских јединица, које дајемо на овом мјесту: *Архивско - библиотечко одјељење Музеји Цетиње,* фонд Заоставштина др Лазара Томановића; фонд Разни списи из заоставштине Марка Драговића, професора; *Antoljak, Stjepan* Nekoliko dokumenata o misiji Dolgorukog u Crnoj Gori (1769). Zbornik za proučavanje Petra II Petrovića Njegoša, 1949, sv. 2, 76; *Antoljak, Stjepan* Orahovac (Boka Kotorska). Boka, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 11/1979, 53-198; *Vlačić, Ljubo*

Ruski profesor Aleksandar Rajc u Crnoj Gori 1832. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 15/1935, 1-2, 157-165; *Бабовић, Милосав* Његош и следбеници. Никшић 1993. (Критички прикази дјела: Петра II Петровића Његоша, Марка Миљанова Поповића, Михаила Лалића, Радована Зоговића, Чеда Вуковића, Петра Ђурановића) *Банашевић, Никола* Култ Његошев. Јужњак, алманах, 1926, 73-75; *Банашевић, Никола* Његош о песнику. Српски књижевни гласник, 1925, књ. XVI, 7, 546-552; *Брковић, Јеврем.* Народна поезија, Његош и руска класика. Улазница, X/1976, 51-52, 20-26; *Veze vladike Rada i Franje Miklošića.* Venac, 1929, XIV, 4/5, 354-356; *Владари црногорски (1350-1851).* Зетски гласник, 10/1938, 724, 4; 730, 11; 737, 4; 752, 4; 1/1939, 780, 3; 781, 2; 782, 3; 783, 2; 797, 3, 802, 4; *Владика Раде и Муслимани.* Трговачка ријеч, 1/1925, 3, 1-2, 5; *Владика Раде и Вукова руска пензија.* Просвјета, 23/1937, 766-767; *Влачић, Љубо.* Петровић Петар II Његош. (По необјављеним тајним актима архиве далматинског Намјесништва) (с портретом). Богословље, 11/1936, 2, 173-188; 3, 287-293; 4, 391-405; 12/1937, 2, 160-174; *Влачић, Љубо.* Петар II Петровић Његош. Записи, 10/1937, 18/4, 253-255. Приказ; *Вриједна књига о Његошу.* (Др Војислав Никчевић: Млади Његош, „Обод“, Цетиње 1978). Стварање, XXXVI/1979, 7, 1218-1221; *Врчевић, Вук.* Живот и рад Петра II Петровића Његоша. Правда, 21/1925, 253-256; *Вук Ст. Караџић и владика Раде.* Записи, 10/1937, 18/5, 257-265; *Вуксан, Душан Д.* Владика Раде и Вукова руска поезија. Просвета-Сарајево, 21/1937, 10-11-12, 766-767; *Вуксан, Душан Д.* Писма владике Рада. Споменица Петра II Петровића Његоша-владике Рада 1813-1851-1925, Цетиње 1926, (41)-147; *Вуксан, Душан Д.* Статут Француске управе над Боком. Записи, 4/1930, књ. ВИ, 6, 372-374; *Вуксан, Душан.* Везе владике Рада с Енглеском. Записи, XXVIII/1940, св. 2, стр. 120-121; *Вуксан, Душан Д.* Писма Озерецковскога, Коваљевскога и Чивкина владици Раду. Споменик српске краљевске академије, 1935, LXXXI, Други разред, 63, 1-28; *Вуксан, Душан Д.* Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934, Цетиње 1934; *Вуксан, Душан Д.* Финансије владике Рада (1838-1841); *Вуксан, Душан Д.* Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку - 1723-1883, Цетиње 1936. Прештампано из Записа; *Vukmirović, Voj. M.* „Petar drugi Petrović Njegoš u svijetlu istine“ - studija. Od Marka Petričevića, Dubrovnik. Slobodna misao, 17/1938, 7, 3. Prikaz; *Вуковић, Чедо.* Наш Његош. Омладински покрет, 31944, 7, 7; *Грамата Владике Његоша.* Политика, 26, 1929, 7535, 4; *Даковић, Анто.* Мемоари, Никшић 1955. године; *Давичо, Оскар.* О Његошу, о пјесништву. Просвјетни рад, XXV/1978, 18, 1; 3; *Да ли је Његош писао историју Црне Горе.* Политика, LIX/1962, 17483, (10. VI) - Култура-уметност, VI, 270; *Димитријевић, Радмило.* Национални карактер и национална вредност Његошевог књижевног дела у приказу

његових проучавалаца. (У: Рад X-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије на Цетињу 1963. године. Цетиње, 1964, 55-63); *Документи давни - припремила Зага Беркуљан.* Побједа, XXV/1971, 3092 - Вријеме, 57, 6. Садржи: Писмо владике Петра Петровића Осман-паши Скопљаку; Тестамент Василија Мрвошевића; Једно пријатељско писмо Петру I. Пренесено из Зетског гласника 1932. године; *Драгићевић, Ристо Ј.* Његошево укидање гувернадурства. Историјски записи, 2/1949, књ. III, 1-2, 1-22; 3-4, (135) - 155); *Драгићевић, Ристо Ј.* Неколико нових докумената од 1748. до 1834. године. Историјски записи, 2/1949, књ. III, 1-2, 76-94. (између осталих докумената књаза Долгорукова гувернадуру и главарима Катунске нахије, 20/9. IX 1769; документ: Новгородски и петроградски митрополит Серафим Његошу, 26. XII 1834. године, са коментаром); *Драгићевић, Ристо Ј.* „Гагићева писма Његошу“, Стварање, Титоград, 1967, св. 1-2, стр. 114; *Драговић, Марко.* Историја Црне Горе. Постанак државе Црне Горе. Подгорица 1935; *Драговић, Марко.* Материјали за историју Црне Горе. (Саопштио Марко Драговић). Гласник ученог друштва, 1884, LV, 283-324; 1885, LXIII, 121-178; 1888 XV, 129-201; 1891, LXXII, 217-297; 1892, LXXIII, 228-261; *Драговић, Марко.* Материјал за историју Црне Горе. Неколико писама из преписке владике црногорског Петра Петровића Његоша. Гласник Српског ученог друштва, 1885, књ. 63, 153-154; *Драговић, Марко.* Покушај за библиографију о Црној Гори, „Глас Црногорца“, Цетиње XV/1886, бр. 31, 1-2; бр. 49, 1-2; бр. 50, 1-2; *Драговић, Марко.* Покушај за библиографију о Црној Гори, Цетиње, Књажевска црногорска државна штампарија, 1892; *Durković-Jakšić, Ljubomir.* Petar II Petrović Njegoš, Warszawa, 1938. Zapisi, 11/1938, 20/3, 189-190; *Дурковић-Јакшић, др Љубомир.* Библиографија о Његошу. Београд 1951. године; *Дурковић, Љубомир.* Патротузм Његоша. Lech (Warszawa), 1937, 3-4, 72-73; *Дурковић-Јакшић, др Љубомир.* Библиографија о Његошу, Београд, Просвета, 1951; *Ђилас, Милован.* Биљешка о Његошу. Култура, 1937, 3, 48-54; *Ђилас, Милован.* „Горски вијенац“ изражава суштину збивања у једном периоду развитка наше историје. Омладински покрет, VII/1947, 23, 5; *Енциклопедија Његош.* Први том, Подгорица 1999; *Ђилас, Милован.* Његош, песник, владар, владика, Београд-Љубљана, 1988; *Ђуровић, Живко.* Андрићев однос према Његошу као ствараоцу. Просвјетни рад, XXIV/1977, 7, 7; *Зорић Илија.* Његошев „Горски вијенац“ приредио у приповетку Душан Богосављевић. Београд, 1927. Записи, 1/ 1927, књ.1, 1, 56-59; *Зорић, Павле.* Иво Андрић о Његошу. Зборник САНУ, 1977, посебна издања, књ. DC, Одељење језика и књижевности, књ. XXX, 225-232; *Једно писмо владике П. П. Његоша.* Српска зора, 2/1877, 8, 184; *Још нешто о владици Раду и Али-паши.* Записи, 9/1936, 16/1, 58-59; *Како је Његош окарактери-*

сао два најславнија хероја наше нације Милоша Обилића и Карађорђа. Ратник, 1939, 2, 146-167. Из рукописа „О карактерима и борбама у Његошевим дјелима“; *Караџић, Вук Ст.* Писма, Нови Сад - Београд 1969; *Калезић, Слободан.* Његош као поетски мотив. Књижевност и језик, XXI/1974, 1, 11-22; *Килибарда, Новак.* Његошева критика Доситејевих дјела. Књижевна критика, XII/1981, 1, 44-50; *Кланчић, Љубица.* Циљ и успјех Његошеве мисије у Бечу. Необјављена документа из Бечкога државног архива. Гласник Етнографског музеја на Цетињу, 3/1963, (317) - 324; *Книћанин, Стеван.* Стеван Книћанин Петру II. У: Односи Србије и Црне Горе у ХИХ веку, 1804-1903. Петар Поповић, Београд, 1987, 121-122; *Коваљевски, Егор Н.* Одломци из текста под насловом Живот и смрт потоњег црногорског владике, Побједа, XXVI/1970, 2984, додатак „вријеме“, 2, 4-5; 2986; *Kovaljevski, Jegor.* Memorandum Jegora Petroviča Kovaljevskog. U: Njegoš u slici i riječi, Jevto Milović, Titograd, 1974, 106-110.; *Ковачевић-Граовски, Новица.* Петар други Петровић Његош, као владалац. Написао др Лазар Томановић, Цетиње, 1896. Луча, 2/1896, 12, 568-573. Потпис: Н. Граовски; *Колендић, Петар.* Долазак Антида Жома у Црну Гору. Историјски записи, 1/1948, књ. II, 5-6, (241)-247; *Комненић, Петар.* Истрага потурица по историји, традицији и Горском вијенцу. Побједа, IV/1947, 33, 2; *Лавров, П. А.* Петарь II Петровичь Ньегошь, Москва, 1887. г; *Лалић, Милосав.* „...Љубав према слободи прождирала је у њему све љубави...”. Приморске новине, III/1974, 38, 8; *Лалић, Михаило.* Свијест о самом себи. Комунист, XXI/1963, 344, (5. XII; Комунист (X), XXI/1963, 5(XII, 344); Комунист (M) XXI/1963, 344 (6. XII); Комунист (SI),XXI/1963, 48, (6. XII); *Латковић, Видо.* Нешто о Његошу и Бокељима у години 1848. Записи, 11/1938, књ. XIX, 6, 329-335. Текст прогласа Петра II Петровића Његоша 20. В. 1848. којим позива Бокеље на вјерност Јосипу Јелачићу, са коментаром; *Латковић, Видо.* Проучавање Његошевих дјела. Слободна мисао, 16/1937, 17, 6. и 10; *Латковић, др Видо.* Петар Петровић Његош, Београд 1963; *Лондровић, Дука.* Новица Церовић и три господара. Побједа, XXXII/1976, 3922, 10; 3923, 12; 3924, 12; 3925, 12; 3926, 12; 3927, 12; 3928-3988, 10; XXXIII/1977, 3989-4010, 12. Садржи: Новица, Његош и Смаил-ага; У служби књаза Данила; Новица и књаз Никола; *Лукић, Василије.* Историјски догађаји у Његошевим дјелима. Побједа, II/1947, 19, 6; *Марковић-Штедимлија, Савић.* Његошева теорија генија. Зета, 8/1937, 1, 16; 2, 3; 3, 3; 4, 3; *Marković-Štedimlija, Savić.* Njegoš i Tomazeo. Obzor, 77/1937, 186, 1-2; *Martinović, Niko S.* Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori, 1493-1945. Beograd 1965. *Машановић, Димитрије Л.* Ловћенски Прометеј: личност и дјело Петра Петровића Његоша. Београд 1991; *Медаковић, Д.* Петар Петровић Његош, Београд, 1882; *Медаковић, Милорад.* Код владике Пе-

тра II: из књиге „Живот и обичаји Црногораца“ од В. М. Г. Медаковића. Цетињске новине, 2/1917, 53, (1)-2; 54, (1); *Меденица, Милосав В.* Његош и Фројд. Сексуалност у сновима. Зета, 7/1936, 1, 14-15; *Меденица, Радосав.* Интересовање Немаца за Његошеву Црну Гору. Записи, 1/1927, I, 3, 167-173; *Меденица, Радосав.* Његошева писма на њемачком. Страни преглед, 1928, 45-56; *Mikić, Tatjana.* Bibliografski podaci o Crnoj Gori i Boki Kotorskoj (knjige na stranim jezicima), 3, Herceg-Novi, Izdanje Arhiva Herceg-Novoga, 1972; *Милутиновић, Мил. В.* „О Његошевој поезији“, Никшић, 1936. Слободна мисао, 18/1939, 34, 6. Потпис: Б. Вучинић; *Млади Његош и Петар I Петровић.* Зборник радова професора и сарадника Педагошке академије у Никшићу, V-VI/1975-1976, 5/6, 99-11; *Morozov, P. O.* Černogorskie pereselenci v Rossiju, 1803-1838. Istoričeskie materiali iz arhiva Ministerstva gosudarstvennih imušćestv. Bip. I SPb: tip. 1891. Istorijski ogled i objavljivanje 19 dokumenata 1711-1818. g; *Musić, Niko.* Petar Petrović Njegoš - Vladika Rade. Amerikanski Srbobran, 30/1936, 6262, 2; *Мартиновић, Алекса В.* Његош као унитариста. Самоуправа, 57/1938, 774, 3; *Меморандум Јегора Петровича Коваљевског о Црној Гори 1838. године.* Историјски записи, XX/1967, књ. XXIV, 2,213 - 228; *Мијушковић, Славко.* Његош и архиви. Стварање, XXIV/1969, 1-2, 123-134; Архивист, XVIII/1968, 1-2, 27-36; *Миловић, др Јевто М.* Његош у слици и ријечи, Титоград 1974; *Миловић, Јевто М.* Један аустријски извјештач из Његошева времена. Гласник Цетињског музеја, III/1970, 3, 179-185. Др Никола Пинели; *Миловић, Јевто М.* Петар II Петровић Његош, грађа 1830-1851, књига 4, 1845-1847. Титоград 1986; *Миловић, Јевто М.* Два Његошева писма. Стварање, XXVII/1972, 5/6, 550-566. О црногорским непокретним добрима која су остала у аустријској држави у Његошево доба. Његошева писма Јохану Августу фон Турском и Едуарду Грију (фотокопије); *Миловић, Јевто М.* Из необјављене Његошеве преписке. Историјски записи, 1/1948, књ. I, 1-2, 69-84; 3-4, 189-208; 5-6, 320-327; књ. II, 1-2, 65-77; *Миловић, Јевто М.* Рукопис Горског вијенца Петра II Петровића Његоша, Београд 1982; *Milović, Milorad T.* Bibliografija o izvorima za istoriju Crne Gore, Podgorica, 2000; *Михаиловић, Божо Ђ.* Павле Поповић: Живот Петра II Петровића Његоша, Побједа, XXIV/1967, 2580, 9; *Ненадовић, Љуба.* Писма из Италије, Нови Сад, 1971; *Николић, Јован.* Његошево родољубље. Слободна мисао, 4/1925, 158, 5; *Никчевић, Војислав.* Истрага потурица у Његошевом Горском вијенцу. Цетиње 1990; *Novo izdanje „Gorskog vijenca“ s komentarima dra Milana Rešetara.* Hrvatski dnevnik, 5/1940, 1375, 12. Potpis: S. M. Štedimlija; Његош као атеист. Феријалац, 9/1936, 11-12, 305-310; *Његош и Хрвати.* Стварање, XXI/1966, 7-8, 794-804. Везе и утицаји Његоша и Људевита Гаја; *Његош као политички учитељ.* Српски народни кален-

дар. Serbien almanac-Calendar za 1938. Chicago, 1937, стр. 68-69; *Његошева карактеристика Турака.* Народна одбрана, 12/1937, 40, 634-636; 41, 649-651. Потпис: С. Перуновић. У Горском вијенцу и Шћепану малом; *Njegoševa „Misao" i „Luča Mikrokozma".* Dodirni elementi. Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, 1940, 21/3, 183-190; *Његошеви савременици Никола Томазео и критичар Франћески о Горском вијенцу.* Побједа, IV/1947, 27, 6; *Његош у светлости његових писама.* Стремљења, B/1964, 6, 605-619; *Његош у „Стварању": библиографија 1946-1973* .Стварање, XXVIII/1973, 9/10, 1285-1304; *Његош филозоф.* Споменица посвећена 150-годишњици рођења Петра Петровића Његоша. Београд, Научно дело, 1963, (13)-34; *Njegoš i Ali-paša Stočević.* Novi dokumenti o odnosima između Crne Gore i hercegovačkih Turaka. Obzor, 77/1937, 124, 1-2; 125, 1-2. Potpis: S. M. Štedimlija. O mirovnim ugovorima; *О Доситеју поводом Његошеве критике његових књига.* Овдје, XI-II/1980, 134, 7-8; *О једном Његошевом љекару.* Записи, 13/1940, 32/2, 95-96; *Ораовац, Томо П.* Петар II Петровић Његош и Али-паша Ризванбеговић. Монополски гласник, 17/1936, 16, 1-4; *Павићевић, Бранко.* О неоствареној Његошевој жељи да посјети Петроград 1846. године. Историјски записи, XXII/1969, књ. XXIV, 1, 71-80; *Пејовић, Ђоко Д.* Црна Гора у доба Петра I и Петра II (Оснивање државе и услови њеног развитка), Београд 1981; *Павићевић, др Вуко.* Његош о времену и вечности. Зборник радова о Његошу, (Уредио Саво Вукмановић, управник Његошевог музеја) Цетиње 1972; *Патон, А. А.* Без берата. Приморске новине, VI/1977, 115-116, 8; *Петар II Петровић-Његош као владалац.* Зета, 8/1937, 16, 7; 17, 3-4; 18, 2; *Петровић Његош, Петар II.* Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша. Београд 1967, 1974; Београд - Цетиње 1977; Београд - Цетиње 1980; Београд - Цетиње 1984; *Петар Други Петровић Његош као владалац.* Написао др Л. Томановић. Луча, 2/1896, 11, 523. Потпис: Л. Т. П. (Приказ); *Петковић. (сиц !) (Петровић)-Његош, Петар II.* Једно писмо владике П. П. Његоша. Домаћица, 55/1940, 3, 22-23; *Петровић-Његош, Петар II.* Његошева биљежница. Цетиње 1956; *Петровић-Његош, Петар II.* Једно писмо владике Петра Петровића Његоша послато московском универзитету 1847. г. (саопштио Филип Радичевић). Просвјета, 7/1896, 12, 713-714; *Петровић-Његош, Петар II.* Једно писмо Његошево. Беч, јануара 1847. Поглед, (Подгорица) 1/1935, 1, 6-7; *Петровић-Његош, Петар II.* Луча микрокозма. Живот, 3/1936, 4, 61; 5, 75-76; 6-7, 101-102; 8-9, 124-126; *Петровић-Његош, Петар II.* Грађа 1830-1851. (приредио) Јевто М. Миловић. Титоград (етц): Историјски институт СР Црне Горе: Универзитетска ријеч: Државни архив Црне Горе (етц). 1986. (Требиње -Штампарија). књ. 25цм. (Посебна издања-Историјски институт СР Црне Горе); *Петро-*

вић-Његош, Петар II. Тестамент скоро преминулог владике црногорског. На Прчању 20. маја 1850. године. Шумадинка, 1852, 6, 21; *Петровић Његош, Петар II.* Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша (у редакцији Данила Вушовића), Београд 1936; *Петровић, Василије.* Историја о Черној Гори. Фототипско издање. Цетиње-Нови Сад-Београд 1951; *Пижурица, Крсто.* Неки непоуздани подаци код В. Врчевића о Његошу. Стварање, XXII/1967, 5, 583-591; *Писма Петра Петровића Његоша.* Књига I, II, III (за штампу приредио др Мираш Кићовић), Београд 1951; *Pismo vladike crnogorskog Osman-paši Skopljaninu.* U Cetinju 5. oktobra 1847. II Vladisavljeviću u Trst. Napulj 31. januara 1851. (Poslao And(rija) Stojković iz Trijesta). Danica, 5/ 1864, 33, 526-527; 34, 540-543; *Плетњев, Ростислав.* Неколико примедаба о „Лучи Микрокозми", Славија, XVI, 1938, св. 1, стр. 95-102. Записи, 12/1939, 22/3, 191; *Поповић, Лазо.* Његошева „Споменица". Политика, 23/1926, 6692, 7-8; *Поповић, Петар I.* Његош организатор државе. Летопис Матице српске, CXXXIX/1963, књ. CCCXCII, 5, 427-438; *Prikaz knjige dr Durkovića o Vladici Radu.* Narodni list, 3/1938, 104, 4. Poljski naučnik O. Halecki na sjednici Naučnog društva u Varšavi prikazao djelo Ljubomira Durkovića o Njegošu; *Putevima Njegoševe psihoanalize.* Politika, LXXVII/1981, 24160; *Radović, D.* Pravilna spoznaja Njegoša. Zeta, 10/1939, 29, 3; *Rakočević, Milan F.* Crnogorski Prometej - Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije. (doktorska disertacija) - Ljubljana 1941. godine; *Решетар, Милан.* Његошева писма. Српски књижевни гласник, Београд 1949, LXI, 38-41; *Ровински, Павел Аполонович.* Владика Петар Петровић Његош и Ј. Гагић руски конзул у Дубровнику. (Са владичиним писмима из архива руског конзулата у Дубровнику). Јавор, 13/1886, 1, 11-18; 2, 47-52; 3, 75-78; 4, 111-114; 5, 141- 144; 6, 175-180; 7, 203-208; 9, 271-275; 10, 305 -308; *Rovinskij, P. A.* Petar II (Rade) Petrovič Njegoš, vladika Černogorski (1830-1851). SPb: PSBO, 1889, IV, 814-818; *Ротковић, Радослав.* Његош у Помпеји, Овдје, III/1971, 22, 24; *Ровински, Аполоновић Павел.* Црна Гора у прошлости и садашњости. Том И, Цетиње 1993, Том II, III, IV, Цетиње 1994; *С. М.* Једно писмо Његошево. Нови живот, 6/1925/3, 92-94; *Сабљи бесмртног Вождa Карађорђија, коју сам купио у Бечу 1. јунија 1837. године.* Велики орао, илустровани српски народни календар за 1937. годину, Нови Сад, 1937, стр. 42; *Сагер, Витомир.* Његош и Херцег-Нови. Побједа, XXXII/1978, 3712, 8-9; *Селимовић Меша.* Виђење: над Његошевим писмима. Стварање, XXVIII/1973, 9/10, 1183-1193; *Скерлићева преокупација Његошем и његовим стваралаштвом.* Просвјетни рад, XXIV/1977, 20, 7; *Слијепчевић, Перо.* Стварање света и слика васионе у Лучи микрокозми. Зборник Радова САН, књ. XVII, Београд 1952; *Спасић, Крунослав.* Алфред де Вињи и Његош (стоицизам). Мостови,

X/1978, 45, 71-95; *Spasić, Krunoslav J.* Njegoševo pismo na francuskom jeziku napuljskom kralju Ferdinandu II Burbonskom. Stvaranje. 25/1970, 4, 328-332; *Spasić, Krunoslav J.* Pierre II Petrović Njegoš et les Français (Publications de la Sorbonne, Paris, 1972); *Србија и Црна Гора.* Застава, 32/1898, 43, 1-2; 49; 2; 50, 1-2; *Споменица Петра II Петровића Његоша - владике Рада, 1813-1851-1925.* Уредио Душан Д. Вуксан. Цетиње 1926; *Stanje Njegoševa zdravlja na temelju istorijske građe iz Državnog arhiva u Zadru.* Zbornik istorije književnosti, Odeljenje literature i jezika, 5/1966, 1-34; *Стојановић, Душан.* Милтон и Његош. Библиотека „Луча“, Београд 1940; *Савременици о Његошу.* (По избору Вида Латковића и Николе Банашевића). Београд 1951; *Суботић, Јован.* Слово Петру II Петровићу Његошу господару Црне Горе и Брда. Записи, 13/1940, 23/1, 32-36; 2, 97-103. Изговорено на парастосу владике Рада у Бечу, штампано у Летопису Матице српске, 1852, част I, књ. 85; *Сцена достојна дивљења и пажње.* Багдала, XXII/1980, 261, 5-6; *Томановић, Васо.* Два Његошева писма. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1936, 16/2, 108-109. Објављујем два Његошева писма окружном капетану Иванчићу у Котору од 22. 9. 1839. и 27. 11. 1845. г; *Томановић, Лазар.* Петар II Петровић као владалац. Цетиње 1896; *Томовић, Слободан.* Милтон и Његош о побуни на небу. Просвјетни рад, XXI/1971, 7, 6; 8, 6; *Томовић, др Слободан.* Тумачења и објашњења уз Његошеву Лучу микрокозма. Овдје, XIII/1981, 140, 27-28; *Томовић, Слободан.* Његошева Луча, Титоград, 1971; *Tri Francuza o Crnoj Gori (Viala, Delari, Lenorman).* Cetinje 1949; *Три Француза о Његошу и Црној Гори.* Зборник радова професора и сарадника Педагошке академије у Никшићу, V-VI/1975-1976, 5/6, 171-186; *Ћетковић, П(етар).* Критичка издања Његоша и Љубише. Побједа, XXXIII/1977, 4278, 13; *U sinja morja.* Putevie očerki Černogorii i Dalmatinskogo pobrežja Knjaza Golicina (Muravlin. s 228 avtotipiami po fotografičeskim snimkam... knjaza Mirka Černogorskago. A. V. Hrščonoviča, A. P. Matveevskago i dr. S. Peterburg, 1898. (na ruskom jeziku) Glas Crnogorca, 27/1898, 7, (1-2); *Фекоња, Андреј.* Петар II Петровић Његош, владика црногорски. Глас Црногорца, 18/1889, 49, (1-2). Из љубљанског Словенског света.; *Фихолошко-филозофски аспект феномена времена у Његошевом дјелу.* Српски архив за цјелокупно лекарство, CVIII/1979, 7-8, 673-678; *Флашар, др Милан.* Извори Његошевих знања о антици. Зборник радова о Његошу, (Уредио Саво Вукмановић, управник Његошевог музеја). Цетиње 1972; *Француски научник Гијом Лежан о Његошу.; Цетиње и Црна Гора.* (Приредило професорско друштво - уредио Данило Вуловић), Београд 1927.; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 3. Монографске публикације 1834-1918, Цетиње 1989; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 4. Монографске публикације 1919-1944, Цетиње

1990; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 5. Монографске публикације 1945-1965, Цетиње 1994; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 5. Монографске публикације 1966-1975, Цетиње 1996; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 7. Монографске публикације 1976-1980, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 8. Монографске публикације 1981-1985, Цетиње 1996; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 9. Монографске публикације 1986-1989, Цетиње 1995; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 8. Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1951-1955, Цетиње 1997; *Црногорска библиографија.* Том I, књ. 10. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1990 - 1994, Цетиње 1998; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 1. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1835-1885, Цетиње 1992; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 2. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1886-1905, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 3. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1906-1918, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 4. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1919-1929, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 6. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1936-1944, Цетиње 2000; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 7. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1945-1950, Цетиње 1996; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 10. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1961-1965, Цетиње 2003; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 11. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1966-1970, Цетиње 1998; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 12. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1971-1975, Цетиње 2003; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 13. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1976-1978, Цетиње 2001; *Црногорска библиографија.* Том III, књ. 14. Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1979-1981, Цетиње 2002; *Црногорска библиографија.* Том IV, књ. 2. Библиографија о Црној Гори на руском језику 1722-1989, Цетиње 1992; *Црногорска библиографија.* Том IV, књ. 3. Библиографија о Црној Гори на чешком језику 1801-1991, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија.* Том IV, књ. 3/2. Библиографија о Црној Гори на чешком језику 1801-1991, Цетиње 1993; *Црногорска библиографија.* Том IV, књ. 4/5. Библиографија о Црној Гори на италијанском језику (1532-1941); *Црногорска библиографија*. Том IV, књ. 4/5. Библиографија о Црној Гори на енглеском језику 1593-1993, Цетиње 1993; *Црногорска приповједачка проза од Његоша до 1918. године.* Титоград, 1973. Овдје, V/1973,

55, 13; *Шаулић, Аница.* Однос Љубе Ненадовића према Црној Гори и Његошу. Стварање, XXIV/1969, 1088-1094; *Шкеровић, Никола.* Његош и југословенство. Нова Европа, 11/1925, 1, 1-8; *Шкеровић, Никола П.* Његошево писмо. Зета, 7/1936, 50. 6. Потпис Н. П. Шкеровић; *Šoć, dr Pero Đ.* Ogled bibliografije o Crnoj Gori na stranim jezicima, Beograd 1948; *Y. Z. Veze Crne Gore s Rusijom.* Zeta, 11/1940, 18, 1. Istorijski pregled.

Momčilo D. PEJOVIĆ, PhD.

HISTORIOGRAPHIC AND BIBLIOGRAPHIC ESSAY ON PETER II PETROVIĆ NJEGOŠ

Summary

The historiographic and bibliographic essay provides basic information about Peter II Petrović Njegoš as a Montenegrin ruler, Prince-Bishop, poet and philosopher. After the death of Peter I Petrović Njegoš, his nephew Radivoje – Rade Tomov was elected heir to the Montenegrin throne, and after becoming a monk he received the name Peter II Petrović Njegoš. He stayed on the Montenegrin throne from 1830 until his death on October 19/30 1851. Njegoš's heir as a ruler and a statesman was Prince Danilo, and the last member of the Petrović dynasty on the Montenegrin throne was king and poet Nikola Mirkov Petrović.

By coming to the Montenegrin throne, Njegoš managed to unite in his personality the personalities of an Orthodox Metropolitan, a statesman-ruler, a poet and a philosopher. He did not remain at the Montenegrin throne as a ruler for a long time. Although he had come to the throne as a very young man, during his reign he displayed great maturity, wisdom, persistence and skill in negotiating internal and especially foreign political events or war conflicts, border raids, tribal strife and disagreements and even frequent blood feuds. Moreover, he displayed a strong determination in implementing his decisions regarding organization of the government, strengthening of the central institutions necessary for the new form of state administration and for creating the conditions necessary for introducing and maintaining the state apparatus.

Foreign press wrote a lot about Montenegro and Montenegrins during Njegoš's reign, and especially after his death, resulting in numerous written works about him as a ruler of Montenegro and about his work as a poet.

In this historiographic and bibliographic work intended for a wider literary circle, and partly for professional or scientific workers, we have tried to point at the numerous publications and bibliographic units to be found in Montenegrin bibliography or in special editions of certain authors who have solely dealt with Njegoš as a ruler or with his literary work.

UDC: 94(497)”1804/1996”
UDC: 327(497)(091)

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

ЧЛАНЦИ

Prof. dr Boško I. BOJOVIĆ*

ENTRE CONVERGENCES ET DISPARITÉS
Les Balkans entre ingérences et responsabilité (XIXe-XXe s.)

La péninsule balkanique a été durant une très longue partie de son histoire ancienne (antiquité, Moyen Âge, et même dès la période préhistorique) l'une des matrices majeures des civilisations du basin méditerranéen et dans une continuité remarquablement persistante, la principale zone de transmission des cultures méditerranéennes vers le Continent européen. Cette alternance entre inventivité autochtone et synthèse avec les valeurs d'un apport extérieur (issu principalement de la Méditerranée orientale) est l'une des caractéristiques du génie grec, classique et médiéval, avec un apport non négligeable de l'arrière-pays du sous-continent balkanique. Ceci en tenant compte de la cohésion entre la partie maritime et continentale des Balkans qui a souvent été négligée et qui reste encore assez peu connue. Après avoir été le point de départ de la grande synthèse hellénistique macédonienne, le reste de l'espace continental devint celui de la rencontre entre les deux grandes civilisations de l'antiquité, grecque et romaine. La période classique des grands empires prit fin avec les débuts du Moyen Âge et la gestation des royautés issues des grands déplacements de populations inaugurées par les invasions des peuples eurasiatiques venus des plaines nord-orientales.

Les peuples slaves du Sud-est européen furent intégrées à la sphère culturelle de ce qui fut la grande synthèse byzantine. Le rayonnement éblouissant du millénaire byzantin était un facteur civilisateur de cohésion culturelle qui transcendait profondément les différences ethniques et linguistiques de ce carrefour des mondes que sont les Balkans. C'est néanmoins le Moyen Âge qui vit l'éclosion et l'expansion de pays slaves issus du Commonwealth byzantin. La crise de l'universalisme romano-byzantin fut corollaire de l'affirmation des Églises et des États nationaux qui sont à l'origine des pays et États modernes. Comprimé entre les deux Universalismes concurrents et

* Autor je naučni savjetnik Balkanološkog instituta SANU; Professeur des Universités, Professeur Associé, E.H.E.S.S (Paris) ; Visiting Professor, European Center of Peace and Development, Beograd.

en pleine expansion : entre l'islam ottoman et l'Occident catholique, l'Empire byzantin et les royaumes balkano-slaves furent engloutis au XIVe-XVe siècle par le ras-de-marée ottoman.

Après que le flux asiatique fut épuisé dans les plaines panoniennes et aux confins des Alpes devant Vienne, la frontière entre les Empires est-germanique et turc se stabilisa pour un temps sur les rivières Save et Danube : frontière naturelle des Balkans qui fut jadis la frontière de l'Empire romain, puis byzantin. Intégrés dans le système administratif ottoman les pays balkaniques perdirent leurs structures médiévales et leurs institutions politiques et culturelles. Dans le nivellement uniformisateur d'un Empire militariste, théocratique et féodal, ils furent inclus grâce au critère centralisateur des communautés confessionnelles. Le Patriarcat de Constantinople, seule institution dûment reconnue par la Porte comme représentant légitime du " milet " chrétien, devint l'agent intégrateur des peuples chrétiens, sujets de deuxième zone du sultan.

Telle était à peu près la situation des Balkans lorsque les grands bouleversement géopolitiques issus du Siècle des Lumières inaugurent au début du XIXe siècle la restructuration idéologique et géopolitique qui fut à l'origine de l'Europe moderne.

La crise irrémédiable de l'immense Empire ottoman, qui s'étendait alors sur les trois continents qui bordent la Méditerranée, fut à l'origine de la fameuse question d'Orient. Cette crise endémique, qui occupa les devants de la scène des rivalités européennes durant tout le XIXe siècle, eut pour cause initiale l'énorme écart dans le dynamique d'évolution entre l'Europe occidentale et la sclérose profonde de l'Empire ottoman. L'irruption de la dynamique réformatrice et révolutionnaire européenne survint à la jonction critique des deux mondes si différents. C'était le territoire du Pachaliq de Belgrade qui était une marche frontalière de l'Empire ottoman située sur la principale voie d'accès entre l'Europe centrale et les Balkans, Constantinople, l'Asie Mineure. Les Serbes qui peuplaient depuis le Moyen Âge les deux bords de cette frontière étaient traditionnellement un facteur d'instabilité pour l'autorité de la Sublime Porte. Exposés aux plus grandes épreuves à la suite des campagnes de guerre fréquentes entre les deux Empires, ils avaient des qualités guerrières qui avaient été structurées par des mécanismes de sauvegarde acquis durant les siècles d'épreuves.

La Révolution serbe et les débuts de la libération des pays balkaniques (première moitié du XIXe s.)

Commencée en 1804 comme une insurrection locale et loyaliste contre les exactions de plus en plus cruelles des administrateurs ottomans

régionaux qui étaient eux-mêmes en pleine sédition par rapport au pouvoir central, la Révolution serbe se transforma après quelques années de succès militaires en un bouleversement social, un mouvement national en extension vers le sud, vers l'est et surtout vers le sud-ouest de ce qui avait été jadis la Serbie médiévale. Étouffe dans un bain de sang après dix ans de succès (1804-1813)[1] le retour en arrière devait s'avérer très vite impossible. La deuxième insurrection (1815) prit la voie réformatrice d'une émancipation graduelle sous les auspices de l'arbitrage des grandes puissances européennes qui avaient pris à leur compte de gérer après les guerres napoléoniennes l'héritage difficile de la sclérose ottomane.

Mais l'éveil de 1804 que le grand historien allemand Léopold Ranke avait désigné comme " Révolution serbe "[2], présentait des aspects dépassant l'envergure d'une Révolution nationale. La " Megali idea " et les *hétéria* helléniques avaient tenté d'utiliser ce bouleversement structurel et idéologique aux confins septentrionaux de la Turquie pour éveiller l'esprit révolutionnaire des autres chrétiens afin de restaurer l'Empire byzantin.

Les idées issues de la Révolution française trouvèrent leur écho dans le programme de Rigas Valenstinlis, plus connu sous le nom de Rigas de Fereos (1757-1798), exécuté par les Turcs dans la forteresse de Belgrade pour son activité subversive. Son appel à l'émancipation des chrétiens balkaniques lancé sous forme d'un chant de guerre, " La marche de bataille " (Vienne 1796), avait déjà trouvé un assez large écho auprès de ces populations opprimées. Auteur d'une Constitution révolutionnaire inspirée de celles de 1793 et de 1795 de la Révolution française, puis d'une carte historique de la grande Grèce, il fut le précurseur de l'esprit de révolte contre l'autorité ottomane qui allait animer les populations balkaniques durant tout le XIXe siècle.

Les Grecs observèrent avec sympathie les mouvements insurrectionnels en Serbie. Le prince valaque, Constantin Ypsilanti, ne cachait pas son soutien aux insurgés serbes et militait pour l'octroi d'une autonomie serbe semblable à celle des principautés roumaines. Divers mouvements insurrectionnels en Grèce tentèrent de railler les rebelles serbes. Un détachement de 550 hommes, sous le commandement du chef rebelle grec Nicocaras, tenta de se joindre à l'armée serbe en 1807 avant d'être décimé par l'armée turque au nord de Thessalonique. Un mouvement similaire eut lieu dans la région de l'Olympe en 1808 sous le commandement du chef des *hamarto-*

---

[1] *The first Serbian uprising, 1804-1813*, éd. W. S. Vucinich, New York (Boklyn College Press) - Columbia University Press, 1982 (389 pp.).

[2] L. Ranke, *Die Serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg 1829; trad. angl.: *The history of the Servia and the Servian revolution*, Londres 1853, troisième édition (= en serbe: *Srpska revolucija*, Belgrade 1965).

loi, Vlahavas. Un autre détachement de 200 Grecs venant des principautés roumaines sous le commandement de Yorgaki Olympios réussit à se joindre aux Serbes. Triandafil Doucas écrit à cette époque en exaltant la Révolution serbe. Une brochure anonyme incite les Grecs en 1806 à suivre l'exemple serbe. Les organisations secrètes grecques (héterias — fraternités), souvent affiliées à des loges maçonniques (celle de Paris fondé en 1809, Athènes en 1813, à Leucade, Constantinople, Smyrne), et surtout la "Filiki hétéria» (Odessa 1814), menaient une agitation révolutionnaire contre la Turquie en escomptant le soutien de la Russie orthodoxe contre l'oppression musulmane. Le grand chef de la Révolution serbe, Gorges Petroviç dit Karageorges, adopta lors de son exil en Valachie, en 1817, le programme de cette dernière organisation et prêta serment avant de retourner en Serbie sur un vaste programme qui devait préparer un soulèvement simultané des chrétiens slaves et grecs dans les provinces turques de Roumélie. Organisé par son rival en Serbie, le futur prince Miloš Obrenović (1815-1839 et 1858-1860), l'assassinat de Karageorges (1817) patronné par la Porte ottomane, devait couper court à cette initiative ambitieuse. Le nouveau chef serbe, Miloš Obrenović, entretint des relations avec cette organisation secrète surtout entre 1818 et 1821 mais, du fait de son orientation réformatrice, sans donner aucune suite concrète aux projets conspirateurs des révolutionnaires grecques. Sans soutenir ouvertement la Révolution grecque de 1821, il suivait néanmoins son cours avec sympathie, tout en rachetant environs un millier de prisonniers grecs que les Turcs avaient transférés en Serbie.

Le caractère prématuré, mégalomane et irréaliste de ces velléités de Reconquista est certes indubitable eu égard aux conditions politiques, sociales et culturelles de la majeure partie du " milet " chrétien en Turquie qui partageait assez largement la passivité sociale d'un système depuis longtemps pétrifié et refermé sur lui même. La Révolution grecque de 1821, avec la reconnaissance du jeune État grec en 1830, offrit un autre pôle d'attraction en tant qu'alternative viable par opposition à la chape de plomb islamo-ottomane.

Une tentative d'établissement de rapports diplomatiques entre la Grèce et la principauté autonome de Serbie semble avoir eu lieu en 1837-1838, sans aboutir à une représentation officielle. L'époque de l'engouement révolutionnaire des populations chrétiennes ayant partagé sensiblement le même sort en Turquie était révolue en ce qui concerne les deux petits États qui se détachaient de la tutelle ottomane. La Grèce ayant obtenu sa souveraineté à la Conférence de Londres en 1830, la Serbie poursuivit son chemin d'émancipation en restant toujours, mais de plus en plus théoriquement sous la suzeraineté du sultan. Les différences s'accroissaient entre les deux pays, tant sur le plan des influence extérieures que sur celui des orientations id-

éologiques et politiques d'un point de vue interne. L'indépendance de la Grèce ayant été garantie par les grandes puissance européennes (Angleterre, France et Russie), le pays bénéficiait d'un traitement de faveur (notamment une importante aide financière), destinée à favoriser son développent et à affermir son indépendance. La petite principauté serbe ne devait, par contre, compter que sur ses propres ressources sur un plan économique, ainsi que sur un soutien de plus en plus ambigu de la Russie conservatrice qui était de moins en moins prête à protéger autre chose que les intérêts favorables à ses aspirations égoïstes et expansionnistes. Lorsque l'opposition, dite " Constitutionnaliste " (=*Ustavobranitelji*), en lutte contre l'autocratie du prince Miloè, tenta en 1835 d'imposer un Constitution moderne et libérale, calquée sur celle de la Belgique, la Russie, la Turquie et l'Autriche imposèrent leur veto par crainte d'un effet de contagion et la Serbie dut se plier en continuant à subir la volonté des trois Empires les plus conservateurs de l'Europe.

Mais c'est surtout le jeu du rapport des forces dans cette partie géopolitiquement sensible des Balkans qui devait déterminer la suite de l'émancipation de la principauté autonome serbe. Le partage des zones d'intérêt entre les deux puissances les plus directement concernées par la crise d'Orient, la Russie et l'Autriche, devait aboutir à une ligne de démarcation qui coupait les Balkans en deux parties selon un tracé qui allait du Vidin au Nord jusqu'à Thessalonique au Sud, la Serbie et presque tout l'espace ethnique serbe resté sous administration ottomane échut donc à la zone d'aspiration autrichienne. Cherchant à faire valoir ses droits dans la partie orientale des Balkans habité en majorité par les Slaves bulgares, la Russie aida ces derniers à développer une large propagande sur le plan scolaire, culturel et ecclésiastique. Deux courants concurrents d'idéologie panslaviste devait ainsi se croiser dans cette partie de la péninsule. Celui chapeauté par les émigrés polonais, concur-rencé bientôt par l'influence russe qui ne pouvait se permettre de rester en retrait là ou elle escomptait prendre le chemin de Constantinople[3].

A la fin des années quarante la Grèce tenta d'ouvrir un consulat en Serbie mais le prince Alexandre Karadjordjević (1842-1858) déclina cette proposition par égard pour l'Autriche qui aurait semble-t-il vu d'un mauvais œil l'implantation d'une représentation officielle grecque à l'intérieur de sa zone d'influence. Cette absence de relations officielles et la très faible envergure de toute autre relation suivie entre les deux petits pays chrétiens est d'autant plus surprenante lorsqu'on tient compte du rôle éminent de la bourgeoisie grecque et tsintsare dans l'urbanisation d'un pays essentiellement rural qu'était la Serbie. Alors qu'au XVIIIe siècle ces deux groupes ethniques (souvent difficiles à distinguer car les Tsintsares étaient de culture

[3] S. K. Pavlowitch, *Anglo-Russian rivalry in Serbia, 1837-1839: the mission of Colonel Hodges*, Paris-La Haye (Mouton), 1961 (207 pp.).

grecque) étaient les tenants du commerce et de l'artisanat en Serbie, dans la première moitié du XIXe siècle leur rôle demeurait toujours prééminent. Cette bourgeoisie en pleine ascension avait ses ramifications commerciales et financière en Turquie, en Serbie et en Autriche. Ils n'étaient pas seulement de gros banquiers mais s'occupaient en Serbie d'affaires financières, diplomatiques et politiques au plus haut niveau. Ils donnaient le ton à la vie mondaine de la jeune bourgeoise serbe, les villes serbes avaient acquis une certaine atmosphère greco-lévantine et le grec avait une forte cote en Serbie jusqu'au milieu du XIXe siècle. C'est par l'Église, par le commerce et par les nombreuses écoles grecques que l'hellénisme exerçait à cette époque une très forte influence sur les Slaves des Balkans. Certains écrivains serbes (comme Vukašin Radišić, Sterija Popović), avaient pris goût à glorifier la culture et de l'héroïsme de la Grèce antique renouvelé selon eux par la Grèce moderne. Comparé à cette influence hellénique de caractère essentiellement culturel en Serbie, l'intérêt pour la Serbie était en Grèce pratiquement négligeable. C'est sans doute ce qui explique, avec la prudence et le manque d'initiative d'une Serbie encore privée de souveraineté politique, le caractère aussi distant des rapports officiels entre les deux pays jusqu'au milieu du XIXe siècle. Sans oublier le fait que les deux pays étaient ballottés par le jeu du rapport des forces entre les grandes puissances alors que la Question d'Orient entrait dans une phase plus aiguë au moment de la guerre de Crimée.

Les hellénophones, essentiellement Grecs et Tsintsares, furent progressivement assimilés par l'environnement serbe alors que la Serbie subissait de plus en plus l'influence de l'Europe centrale. Un demi siècle après les idées révolutionnaires venues d'un milieu grec, c'est un autre courant d'idées messianiques issu de la Grande Révolution française qui trouva un terrain propice en Serbie. Ce furent les émigrés polonais qui propagèrent un panslavisme révolutionnaire suite au partage de la Pologne entre les trois empires et à l'insurrection avortée de 1830-31. L'agent principal de cette agitation subversive à l'égard des empires d'Autriche et de Russie surtout, était en Serbie ou il vint avec un passeport français en 1843, l'émigré tchèque, Franjo Zach, devenu fonctionnaire dans le gouvernement du Premier ministre libéral, Ilija Garašanin. Proche collaborateur du révolutionnaire polonais émigré, le baron Adam Czartoricki, lequel dirigeait depuis Paris l'action de l'émigration polonaise qui avait depuis 1841 une agence à Constantinople, puis à Belgrade, Zach proposa au Premier ministre serbe en 1844 un "Plan" ayant pour but la création d'un grand État sud-slave à partir de la petite principauté de Serbie[4]. C'est à partir de ce Mémoire

[4] R. Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)* (Le livre sur le Načertanije. Le programme national de l'État de Serbie — 1844), Belgrade 1993, p. 130-150.

confidentiel, que Garašanin élabora en 1844 le fameux "Načertanije" (= Esquisse) qui devait servir de ligne de conduite de la politique de la Serbie durant la deuxième moitié du XIXe siècle. La principale différence entre les deux projets était d'ordre idéologique. Alors que le " Plan " de Zach militait pour un travail révolutionnaire qui devait aboutir à la création d'un État englobant pratiquement tous les Slaves du sud (ceux de Turquie et ceux d'Autriche), le programme de Garašanin avait limité son but à la création d'un État qui devait essentiellement regrouper les Serbes de Turquie[5]. Le démantèlement irrémédiable de l'Empire ottoman était la prémice commune aux deux programmes, alors que le premier ministre serbe avait à la fois bien plus d'égards pour l'Autriche, des visées plus réalistes et une certaine méfiance envers les Slaves de l'Empire centre-européen.

Pour la réalisation de son programme, la Serbie devait s'appuyer essentiellement sur l'Angleterre et la France, car Garašanin escomptait que ces deux puissances occidentales qui n'avaient aucun intérêt à laisser le champ libre à l'expansion de l'Autriche et de la Russie dans les Balkans. La création du futur État, qui devait regrouper les Serbes de Bosnie, Herzégovine, Vieille Serbie (toute la partie méridionale de la Serbie resté en Turquie), et le Monténégro, puis dans un deuxième temps seulement, la Vojvodine, devait se faire en alliance et avec l'appui " des autres peuples voisins ", parmi lesquels il fait mention explicitement des Slaves de Turquie, c'est à dire essentiellement des Bulgares. La propagande serbe en Bulgarie devait avoir pour but de contrecarrer l'influence russe auprès des Bulgares.

L'activité des émigré polonais, qui propagèrent les idées libérales en Serbie et en Turquie, était en réalité un prolongement de l'influence des puissances occidentales, l'Angleterre et la France, dont l'intérêt consistait à juguler l'influence russe dans les Balkans[6]. Il est un fait, qui n'est sans doute pas fortuit, c'est que les trois plus grands peuples balkaniques formulèrent en 1844 leur programme de politique nationale[7]. L'influence de

[5] R. Ljušić, *Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*, Belgrade 1993, p. 151-165.

[6] L'un des premiers concepteurs de cette politique était le diplomate britanique David Urquhart qui avait semble-t-il formulé un premier programme national pour la Serbie dès le début des années trente du XIXe siècle, cf. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918* (La création de la Yougoslavie 1790-1918), I, Belgrade 1989, p. 473-475 (D. Urquhart, *A fragment of the history of Servia*, Londres 1843, 96 pp.).

[7] Pour les Bulgares ce fut la missive soumise à la Porte ottomane par Neofit Bozveli et Ilarion Makariopolski (Stojanović) ayant pour but l'obtention des prêtres et des évêques slaves pour les territoires peuples de Bulgares (M. Arnaudov, *Neofit Hilendarski Bozveli*, Sofia 1930 ; Id., *Ilarion Makariopolski mitropolit trnovski 1812-1875*, Sofia 1925 ; D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Belgrade 1965, p. 101). Pour les Grecs ce fut la formulation du programme national, la " Mégali idéa ", devant l'Assemblée nationale à Athènes (début 1833), par le Président du Conseil, Yoanis

l'émigration polonaise était assez importante dans la mise en œuvre de la question de l'émancipation de l'Église bulgare en Turquie. Le soutiens à cette revendication bulgare était donné à Constantinople par le polonais Mihal Tchaikovski (1808-1886), lequel entretenait une correspondance régulière avec le premier ministre serbe[8]. La lutte pour l'émancipation de la nationalité bulgare en Turquie s'était déroulée essentiellement sous forme de revendication d'autonomie ecclésiastique. Conduit par Neofit Bozveli et Ilarion Makariopolski, ce processus devait aboutir à la proclamation d'autonomie de l'Église bulgare en 1860[9], reconnue par le Patriarcat de Constantinople sous forme d'Exarchat bulgare en 1867. Le mouvement de libération bulgare trouvait son appuis principalement en Russie, mais en Serbie aussi ou plus de 70 livres bulgares furent publiés entre 1843 et 1859. Une compagnie bulgare commandée par Hadji Stavra partit de Serbie en 1862 afin d'organiser une insurrection en Bulgarie qui devait se solder par un échec. Après la guerre serbo-turque de 1876, la base logistique des révolutionnaires bulgares dut être transférée dans les principautés roumaines. La création d'une seconde légion bulgare en Serbie en 1867 fut jugulée par les autorités ottomanes. Après la mort de Rakovski (1867), deux courants se détachent dans le mouvement de libération bulgare. Le courant révolutionnaire qui prônait la lutte armée était dirigé par V. Levski, alors que le courant libéral-démocrate avait à sa tête Ljuben Karavelov (1839-1879). Idéologue de la révolution démocratique bulgare, adhérent de l'unité balkanique, membre de l'"Union de la jeunesse serbe ", Karavelov avait pris une part active à la vie littéraire et politique en Serbie et dans la Vojvodina[10]. Les dissensions au sein du mouvement de libération bulgare furent surmontées en 1872 par la création du Comité central révolutionnaire bulgare (BRCK), ayant pour programme la libération de la Bulgarie par une Révolution morale et par une insurrection

---

Koletis (1788-1847), chef du parti dit " français ", cf. S. Terzić, *Srbija i Grčka 1856-1903. Borba za Balkan* (La Serbie et la Grèce 1856-1903. Le combat pour les Balkans), Belgrade 1992, p. 60, 76-77, 167.

[8] Tchaikovsky était en relation étroite avec l'ambassade de France à Constantinople, il escomptait que " la Serbie devait avoir un rôle pilote dans la diminution de l'influence russe dans les Balkans et ceci par la création d'un grand État des Slaves du sud ", cf. D. Mackenzie, *Ilija Garašanin — državnik i diplomata* (Ilija Garažanin — homme d'État et diplomate), Belgrade 1987, p. 65.

[9] K. Šarova, "La question nationale bulgare devant l'Europe au cours de la crise d'Orient du début des années 40 du XIXe siècle", Etudes historiques 7 (1975), p. 203-236; Ognjana Maždrakova-Čardarova, "The political struggle of the Bulgarian People for Legitimate National Representation (1840s-1860s)", *Etudes balkaniques* 32/1 (1996), p. 58-79.

[10] Sur l'activité littéraire et les idées politiques de Karavelov et de Svetozar Marković, voir le recueil de travaux : *Svetozar Marković i Ljuben Karavelov. U kontekstu slovenske književnosti i kulture* (Svetozar Marković i Ljuben Karavelov dans le contexte de la littérature et de la culture slave), Belgrade 1992.

armée, ainsi que la création d'une fédération bulgare, serbe, monténégrine, albanaise et macédonienne, à la quelle pourrait se joindre la Grèce[11].

Ayant un caractère confidentiel, le Programme de Garašanin ne devait pas être divulgué, ce qui fait que le public ne put en avoir connaissance. Les idées de libération des chrétiens restés sous la domination ottomane étaient cependant fort répandues dans la vie publique, politique et intellectuelle, serbe de ce milieu du XIXe siècle. Les intellectuels serbes militent pour une européanisation du Sud-est européen en prônant la solidarité balkanique sous l'égide des idées libérales en vogue à cette époque. C'est par l'affirmation du principe des nationalités et par leur organisation politique selon le mode fédéral et confédéral qu'ils voient l'émancipation des peuples balkaniques de la tutelle turque. C'est ainsi que Michel Polit-Desančić, publiciste et homme politique (1833-1920), prend pour modèle la Suisse confédérale et républicaine pour préconiser une solution politique à l'échelle des Balkans : " Créez un État, serbe, bulgare, valaque et grec, proclamez Constantinople capitale fédérale, et la Question d'Orient sera résolue "[12]. La concertation des peuples serbe, bulgare, grec et roumain est la condition indispensable d'une solution durable et radicale de la Question d'Orient pour Svetozar Miletić (1826-1901)[13], car, selon lui, sans concertation et solidarité ils seront toujours victimes du jeu des intrigues diplomatiques des grandes puissances. Dans son effort pour convaincre l'opinion publique occidentale que la Serbie peut être le Piémont de l'émancipation des peuples balkaniques et de leur intégration dans le concert des nations civilisées européennes, Vladimir Jovanović préconise la création d'États indépendants chrétiens sur les ruines de la Turquie européenne[14]. Au début de 1861 Garašanin soumet au prince Michel Obrenović un mémoire intitulé " Concertation avec les Grecs ", ayant pour idée maîtresse le concept en vogue " L'Orient aux peuples d'Orient ". Il

[11] D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Belgrade 1965, p. 100-105. Voir aussi Str. Dimitrov, "Общобалкански корени и черти в българската политическа мисъл през първата половина на ХИХ в" in *Buĭgarija v sveta ot drevnostta do naši dni* 1, Sofia 1979, p. 390-411.

[12] M. Polit-Desančić, *Narodnost i njen državni osnov* (Nationalité et sa base étatique), Novi Sad 1862 ; voir aussi Id., " Istočno pitanje i njegovo organsko rešenje " (La Question d'Orient et sa solution fondamentale), *Zbornik Matice srpske za istoriju* 33 (1886), p. 173-186 (= *Die Orientalische Frage und ihre organische Lösung*, Vienne 1862).

[13] Le plus important tribun libéral serbe dans la Vojvodina de cette époque, il publie une série d'articles sur la " Question d'Orient " (= "O Istočnom pitanju "), dans la revue *Srbski dnevnik*, Novi Sad 1863 ; voir le choix d'articles, Id., *Istočno pitanje. izabrani članci*, Novi Sad 1939.

[14] L'un des fondateurs de la " Jeunesse " et principal idéologues des idées libérales en Serbie, cf. V. Yovanovitch, *The Serbian nation and the Eastern Question*, Londres 1863 ; Id., *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe orientale*, Paris 1870; voir aussi G. Stokes, *Legitimacy though liberalism: Vladimir Jovanović and the transformation of Serbian politics*, Univ. of Washington Press 1975 (279 pp.).

apparaît à la lecture de ce document que le premier ministre serbe avait une notion assez approximative de la vie politique et des courants idéologiques grecs. Il est significatif que les intellectuels et les politiques serbes de cette époque ont une faible connaissance du programme national grec (*Megali idéa*)[15] et cherchent à asseoir leurs idées essentiellement sur les aspirations des peuples slaves. Les Albanais ne sont pratiquement jamais pris en compte en tant que facteur potentiellement autonome[16].

Le programme national grec au milieu du XIXe siècle s'articulait essentiellement autour de deux courants politiques. Avec le soutien de l'Angleterre, l'orientation principale de la politique grecque cherchait à tirer profit des réformes structurelles en Turquie (le *Tanzimat*) afin d'obtenir une émancipation graduelle des Grecs de l'Empire ottoman. En coordination avec le Patriarcat de Constantinople, avec l'aide financière anglaise et celle de la riche bourgeoisie grecque en Turquie, cette politique avait pour l'une de ses principales méthodes l'hellénisation de la Turquie au moyen d'une large activité culturelle — éducative et religieuse. Cette activité culturelle et politique s'exerçait à l'aide des consulats grecs ainsi que des Métropolites du Patriarcat largement répartis en Turquie. Les concessions territoriales de la part de la Turquie devait être obtenues par voie de négociations et avec l'appui des puissances européennes dont il fallait s'assurer le concours. La Grèce devait œuvrer à sa consolidation économique, culturelle et militaire afin de devenir le principal pôle d'attraction, non seulement pour les Grecs, mais encore pour les Slaves et les Albanais de Turquie. Le plus important protagoniste de cette orientation, qui s'inscrivait dans la politique de l'Angleterre dans les Balkans après la guerre de Crimée, était Epaminondas Deligeorgis (1829-1878). L'insurrection de Crète (1866-1869) devait cependant révéler les limites de cette politique réformiste et pacifique.

Le deuxième courant politique grec, ayant à sa tête Alexandre Cumunduros (1814-1883), avait des conceptions assez proches de celui qui vient d'être mentionné, sauf en ce qui concerne l'attitude envers la Russie et les Slaves balkaniques, ce qui lui valut d'être parfois qualifie de pro-russe et de slavophile. Ce courant était en outre moins conciliant envers la Turquie et

[15] Michel Polit-Desančić est une des rares exceptions à cette règle. Il polémique avec les auteurs grecs qui préconisent l'hellénisation des Slaves, ne croit pas à la possibilité d'une restauration de l'Empire byzantin, mais à une confédération entre les peuples slaves et les Grecs, cf. V. Popović, "Istočno pitanje u Politovoj ideologiji" (La Question d'Orient dans l'idéologie de Polit), *Letopis Matice srpske* 337 (1933), p. 26-30. L'un des plus proches conseillers de Garašanin, Matija Ban, publie en septembre 1857 dans le journal " Srpske novine " une petite étude polémique intitulé "Les Serbes et les Grecs" ou il répond aux prétentions territoriales et autres contentieux greco-slaves en préconisant le rapprochement et l'entente entre les deux nations, cf. S. Terzić, *Srbija i Grčka 1856-1903. Borba za Balkan* (La Serbie et la Grèce 1856-1903. Le combat pour les Balkans), Belgrade 1992, p. 96-97 n. 24, 25.

[16] S. Terzić, *Srbija i Grčka 1856-1903. Borba za Balkan*, Belgrade 1992, p. 67-72.

n'écartait pas la possibilité d'une action militaire à son adresse au moment opportun. Considérant que la question d'Orient et les aspirations nationales grecque ne pouvaient efficacement être résolues sans l'aval des Serbes et des Bulgares, avec le soutien de la Russie, Cumunduros préconisait notamment un rapprochement avec la Serbie[17].

Le dénouement de la Question d'Orient (1861-1913)

La première tentative officielle de concertation entre les programmes de politique nationale grec et serbe fut entreprise en 1861 avec le début de pourparlers entre le nouveau ministre plénipotentiaire de la Grèce à Constantinople, Marc Reineris (1815-1897), et l'homme d'Etat serbe, Garašanin. D'emblée, Reineris avait remis à Garašanin une esquisse de convention d'alliance secrète entre les deux pays ; un document annexe contenait quelques idées générales sur un accord entre la Grèce, la Roumanie, la Serbie et le Monténégro. Alors que le cadre général fut communément accepté sans difficulté : préparation et action concertée pour la libération des territoires balkaniques en vue d'un inévitable démantèlement de la Turquie et action diplomatique pour obtenir le soutien ou tout au moins la neutralité des pays européens ; l'obstacle majeur était d'ordre territorial. Alors que la Grèce considérait que tous les territoires au sud des montagnes Balkan et £ara devaient lui revenir de droit, l'attitude serbe consistait à défendre les intérêts des populations slaves plutôt que les intérêts nationaux serbes à strictement parler. Les pourparlers se soldèrent par un semi-échec puisque la partie serbe ne signa pas la Convention tout en affirmant à ses homologues grecs qu'un accord de principe avait été atteint et qu'on pouvait considérer la Convention comme virtuellement conclue[18].

L'échec des négociations entre la Grèce et la Serbie donne un aperçu assez révélateur quant aux divergences entre les alliés potentiels dans la perspective d'une restructuration radicale dans la péninsule balkanique. Les deux petits États balkaniques avaient en fait une marge de manœuvre bien réduite si l'on tient compte de leur dépendance face aux grandes puissances et de la disproportion entre leurs aspirations territoriales et à leur faible poids géopolitique dans la région. La Grèce avait pour ambition la restauration de l'Empire byzantin, la Serbie aspirait à la prise en charge du destin des Slaves balkaniques. Des desseins trop ambitieux pour les deux petits pays à la remorque des grandes puissances qui avaient leurs propres projets sur la succession de " l'homme malade du Bosphore ". L'Autriche avait son point de vue et ses visées intéressées surtout depuis ses échecs en Lombardie et

[17] S. Terzić, *Srbija i Grčka 1856-1903*, p. 81-83, 127, 306-311.
[18] S. Terzić, *Srbija i Grčka 1856-1903*, p. 101-104.

son éviction dans la solution de la question nationale allemande. Les Balkans étaient une zone d'expansion à ses frontières méridionales, une terre inculte ou elle estimait devoir exercer sa mission civilisatrice. Toute la partie occidentale de la péninsule, hormis le territoire grec, était donc considéré comme la zone d'influence autrichienne. Mais le contentieux serbo-grec provenait essentiellement du facteur russe dans le dénouement interminable de la Question d'Orient. Ayant concentré ses efforts sur la partie orientale de la péninsule après sa défaite dans la guerre du Crimée, la Russie avait largement contribué au déclenchement de la question nationale bulgare. Le problème ayant été posé au commencement en terme d'autonomie ecclésiastique, la Grèce et le Patriarcat de Constantinople voyaient leurs intérêts menacés et leurs aspirations territoriales compromises. Il y eut des Grecs pour considérer que le danger slave était une menace plus grave pour l'hellénisme que la Turquie. Prise dans le jeu des grandes puissances, l'Autriche et la Russie, la Serbie avait du mal à définir avec précision son programme national. En voulant rivaliser avec la Russie pour la solution de la question bulgare, la Serbie n'avait récolté que la méfiance grecque et une hypothèque malencontreuse dans ses rapports avec le monde hellénique.

C'est en ce milieu du XIXe siècle que commence à prendre forme la carte géopolitique des Balkans avec notamment les rapports bilatéraux entre les trois plus grands peuples de la région, les Grecs, les Serbes et les Bulgares. C'est pourquoi il est indispensable de connaître cette période de l'histoire moderne des Balkans afin de pouvoir comprendre son développement ultérieur. Alors que la Russie avait jusqu'à la guerre de Crimé un droit de regard privilégié sur la région en tant que protectrice des chrétiens de Turquie européenne, après la Conférence de Paris (1856) ce sont les puissances européennes (Autriche, Angleterre, France, Prusse, Russie, Sardaigne) qui se portent garantes de leur sort. L'espace balkanique deviendra dès lors le théâtre de leur rivalités géopolitiques et de leurs intrigues diplomatiques. La gestation des nations balkaniques privées de leur histoire depuis le début de l'occupation ottomane à la fin du Moyen Âge, devait par conséquent se dérouler sous le signe d'un double jeu de rivalités : celles des nationalismes naissants à la mode du romantisme national du XIXe siècle et celles des rivalités entre les influence extérieures. Les puissances européennes voient dans les Balkans une terre en friche, un espace quasiment inculte dans lequel pouvait s'exercer leur volonté d'ingérence à l'époque des grandes expansions coloniales. Terrain éminemment sismique en termes géopolitique, espace d'extension des pays continentaux du Centre et de l'Est européen, les pays balkaniques devaient assumer en outre le difficile héritage ottoman. C'est pourquoi les élans de solidarité, les projets de fédération et de confédération devaient avoir un bien faible poids par rapport aux rivalités de plus en

plus exacerbées lors du processus d'émancipation et d'européanisation de ces jeunes nations[19].

Lorsque le Congrès de Berlin (1878), étape majeure dans le dénouement de la Question d'Orient[20], tenta de trouver une solution de compromis, toutes les ambitions devaient être prises en compte. La Russie céda à son aspiration vers ce qu'elle croyait la rapprocher des détroits d'ouverture vers les mers chaudes, l'Autriche-Hongrie obtint le droit de pacifier et de civiliser la Bosnie-Herzégovine[21]. Les idéaux ne changent rien aux ambitions ; le véritable dénouement de la Question d'Orient survint avec les guerres balkaniques, puis la Première guerre mondiale. Les guerres balkaniques se soldèrent par de lourds contentieux entre les alliés initiaux, la Première guerre fut le prélude aux atrocités ignominieuses de la Deuxième guerre mondiale. La carte géopolitique des Balkans du XXe siècle devait être tracée sur les ruines des ambitions et des illusions des trois empires centraux : La Turquie,

[19] La question d'une fédération balkanique était évoquée lors de la visite à Belgrade en 1891 de l'homme d'État grec, Charilaos Tricoupis (Premier ministre à plusieurs reprises entre 1872 et 1895), cf. C. Svolopoulos, " Charlaos Tricoupis et l'entente balkanique : Réalités et hypothèses formulées à l'occasion de sa visite à Belgrade (juin 1891) ", in *Greek-Serbian cooperation 1830-1908*, Belgrade 1982, p. 69-74 ; V. Djordjević, *Srbija i Grčka 1891-1893. Prilog za istoriju srpske diplomacije krajem XIX veka*, Belgrade 1923, p. 80. La position de la Serbie à propos de la coopération et de la fédération balkanique, dans le contexte de la Question d'Orient est formulé, dans les années quatre-vingt-quatre-vingt-dix, notamment dans les ouvrages : M. Ban, *Solution de la Question d'Orient par l'Europe ou par la Porte ?*, Belgrade 1885 ; S. Bošković, *La mission du peuple serbe dans la Question d'Orient*, Bruxelles 1886 (ce dernier ouvrage s'occupe notamment de la Bosnie-Herzégovine et de la mainmise de l'Autriche-Hongrie sur ce territoire alors majoritairement peuplé des Serbes) ; V. Karić, *Srbija i Balkanski savez* (La Serbie et l'Alliance balkanique), Belgrade 1893 ; M. Pirećanac, *Medjunarodni položaj Srbije* (La situation internationale de la Serbie), 1893 ; Id., *Knez Mihailo i zajedniéka radnja balkanskih naroda* (Le prince Michel et la coopération des peuples balkaniques), Belgrade 1895 ; M. Milovanović, *Istočno pitanje* (La Question d'Orient, Belgrade 1894 (ouvrages plaidant essentiellement pour une entente avec les Bulgares et les autres peuples balkano-slaves).

[20] V. M. Jovanović, *Engleska bibliografija o Istočnom pitanju u Evropi* (Bibliographie en aglais sur la Question d'Orient en Europe), Belgrade (Institut za književnost i umetnost) 1978 (2e éd. 258 pp.).

[21] Sur les effets culturels et sociaux de l'occupation ottomane en Bosnie-Herzégovine, la thèse de doctorat (soutenue à l'Université de Gratz en Autriche en 1924) du prix Nobel yougoslave, Ivo Andrić, bien que dépassé de point de vue scientifique, donne un aperçu significatif de cette période qui aide a comprendre les événements contemporains dans cette ex-République yougoslave: I. Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* (L'évolution de la vie spirituelle en Bosnie sous l'effet du pouvoir ottoman), Belgrade 1995; sur l'histoire et sur l'acte de l'annexion de la B-H par l'Autriche-Hongrie, voir l'étude étoffé de M.-J. Spalaïkovitch, *La Bosnie et l'Herzégovine. Etude d'histoire diplomatique et de Droit international*, Paris 1899 (341 pp.); B. E. Schmitt, *The annexation of Bosnia*, 1908-1909, Cambridge 1937 (réédit. New York 1970, 264 pp.); voir également: D. T. Bataković, *The Serbs of Bosnia & Herzegovina. History and Politics*, Paris 1996.

l'Autriche-Hongrie et la Russie. Le concept de nationalités eut finalement gain da cause mais le syndrome balkanique était encore loin d'avoir épuisé ses ressources destructrices sur le plan régional et par l'apport extérieur.

La Yougoslavie sur les marches des rivalités de la Guerre froide

Lorsqu'à l'occasion de la suite logique de la Grande Guerre que fut la Deuxième guerre mondiale, le Nouvel Ordre des puissances de l'Axe tenta de refaire la carte des Balkans, il préfigura, sans même le vouloir peut-être, le phénomène de régionalisation lors du dépeçage de la Yougoslavie[22]. Ce dernier pays devait d'ailleurs adopter à l'issue de la guerre une forme fédérale à la mode soviétique. L'exemple yougoslave est fort révélateur pour le thème qui nous occupe puisque ce pays devait s'avérer comme un champ d'expérimentation de diverses formes de structuration administrative tout en favorisant la plupart des clivages ethniques, culturels, régionaux, nationaux et même confessionnels[23]. La Yougoslavie communiste avait réussi à intégrer les formes d'organisation fédérale et régionale, à tendance confédérale, sans jamais vraiment surmonter les antagonismes hérités de son histoire tourmenté. Ce pays avait pourtant bénéficié durant une quarantaine d'années d'une position de faveur unique dans le monde de la Guerre froide[24]. Suite à la rupture avec Staline, la Yougoslavie communiste devint la nation officiellement la plus privilégiée pour les USA et par voie de conséquence fortement privilégiée

[22] Une bibliographie générale de la Yougoslavie et de ses composantes a été compilé par J. J. Horton*, Yugoslavia. Revised and Expanded Edition*, Vol. 1, Oxford - Santa Barbara - Denver, 1989, loin d'être exhausive, elle se limite en outre aux ouvrages et travaux publiés en anglais. Sur l'histoire de la Yougoslavie et de ses composantes depuis le Moyen Age, voir S. Ćirković, I. Božić, M. Ekmečić, V. Dedijer, *History of Yugoslavia*, New York (McGraw-Hil) 1974.

[23] B. Lazić, *Tito et la révolution communiste*, Paris 1957 ; P. Shoup, *Communism and the yugoslav national question*, New York (Columbia university press) 1968 (308 pp.); B. Lavergne, H. Lauriere, " La réalité yougoslave ", *L'Année politique et économique* N° 226-227, Paris, juillet 1972, p. 1-41 ; D. Russinov, *The Yougoslav experiment, 1948-1974*, Royal institute of international affairs, Londres 1977 ; P. Ranet, *Nationalism and federalism in Yugoslavia*, 1963-1983; S. E. Palmer, R. R. King, *Yugoslav communism and the Macedonian question*, Connecticut N. R. Lang, " The dialectics of decentralization: economic reform and regional inequality in Yugoslavia ", *World Politics* 27/3, avril 1975, p. 309-335.

[24] Il est significatif que la rupture entre Staline et Tito eut lieu non pour des raisons idéologiques officiellement invoqué mais pour une raison bien plus proche du jeux des rapport des forces traditionnel dans les Balkans. C'est le projet de confédération balkanique concocté essentiellement entre Tito et Dimitrov qui mettait en péril la mainmise soviétique sur la région par la création possible d'un block géopolitique potentiellement rival et inacceptable pour l'hégémonie stalinienne dans cette partie sensible de son empire communiste (S. Nešković, *Bledski sporazumi Tito-Dimitrov 1947*, Zagreb 1979; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Belgrade 1981, p. 463-495; J. C. Campbell, *Tito's separate road: America and Yugoslavia in world politics*, New York 1967

par la quasi totalité du monde occidental. Les pays du bloc atlantique, USA en tête, déboursèrent sans compter[25] pour maintenir un modèle communiste théoriquement rival du système soviétique[26]. Avec la déstalinisation de Kroutchev l'URSS, ne pouvant plus laisser la monarchie communiste de Tito sous monopole de faveur occidentale, les rapport entre Moscou et Belgrade se stabilisent et la Yougoslavie devint rapidement, à partir de 1954[27], un interlocuteur et un partenaire privilégié du Kremlin. Courtisée et privilégiée par les deux superpuissances suivies par leurs alliés et autre satellites, la Yougoslavie devint depuis 1961 pays fondateur et l'un des leaders du mouvement dit des " Non alignés ", regroupant l'essentiel des pays du tiers monde[28]. C'est donc en bénéficiant d'un consensus trilatéral et unique à l'échelle planétaire que la Yougoslavie fut dans la deuxième moitié du siècle le pays le plus universellement privilégié de notre époque. Fait révélateur quant à la continuité de l'importance géostratégique de l'espace balkanique dans le rapport de forces en Europe et dans le monde contemporain.

Encore plus révélateur sans doute est le constat qu'un pays qui avait tiré si grand profit des faveurs extérieurs et qui devait sa stabilité à la dictature d'un homme et d'un parti, plutôt qu'à une cohésion administrative et nationale, devait subir de plein-fouet les conséquences de l'effondrement du communisme et le contrecoup du Nouvel ordre néo-libéral. Instrument consentant et extraordinairement privilégié des rivalités géostratégiques et idéologiques, l'expérimentation yougoslave est devenue obsolète dans la nouvelle donne de mondialisation néo-libérale. La star choyée du monde bipolaire, la Yougoslavie déchirée est devenue une plaie ouverte, " laboratoire des futures difficultés européennes " (selon la formule de l'ex ministre français Dumas), trou noir du Nouvel Ordre mondial dans lequel devraient s'engouffrer bien des illusions de ceux qui ont cru à la fin de l'Histoire.

L'éclat sans mérite, puis l'échec dramatique de la fédération yougoslave[29], avec une large part de responsabilité due aux ingérences malencontreuses

[25] On estime cette aide matérielle, subventions, divers crédits, dons en nature et technologie, à quelques 80 milliards de dollars pour une période de près de quarante d'années. Sur l'économie yougoslave et sur les investissements etrangers, voir: H. Lydall, *Yugoslavia in crisis*, Oxford 1989 (255 pp.); J. G. Bauwens, N. Bueno de Mesquita, M. Jones, *Industrial co-operation and investment in Yugoslavia*, Luxembourg

[26] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Belgrade 1981, p. 495-501.

[27] Petranović, *Istorija Jugoslavije*, p. 503-506; V. Mićunović, *Moscow diary*, Londres 1980 (474 pp.).

[28] L. Mates, *Nesvrstanost, teorija i savremena preksa* (Le non-alignement, théorie et pratique contemporaine), Belgrade 1970; W. Zimmerman, *Open borders, non-alignement and the political evolution of Yugoslavia*, Princeton University Press 1987

[29] Parmi les nombreux ouvrages sur l'éclatement de la Yougoslavie et sur ses antécédents historiques, voir notamment S. Pavlović*, The improbable survivor. Yugoslavia and this problems*, Londres 1988 ; J. Nousille, *Histoire des frontières. L'Autriche et l'Empire*

des responsables internationaux[30], ont été lourds de conséquences pour la plus grande partie de ses composantes. L'histoire tourmentée des pays balkaniques et l'issue fatale à laquelle aboutit leur paradigme yougoslave, interpelle, responsabilise, invite à démystifier les passions partisanes et à surmonter les clivages hérités des luttes de domination régionales et universalistes[31].

Le syndrome balkanique — constat et perspectives

Dans la logique de la compétition économique impitoyable, dans la restructuration du rapport des forces sur un plan régional, européen et intercontinental, l'Europe du Sud-est risque fort de devenir un espace intermédiaire, une zone d'ombre, une sorte de limes moderne entre le monde défavorisé et le monde développé[32]. Quelque chose comme une Amérique latine du continent européen, une base de ressources humaines et naturelles peu chère et docile, avec tout le cortège d'injustices, d'instabilités, sociales et politiques, de sous-développement chronique des assistés permanents, une salle d'attente permanente devant les portes de la Grande Europe.

Le seul moyen d'échapper à cette perspective peu avenante est dans la gestation d'une solidarité balkanique sur le plan économique, culturel et politique.

Est-il acceptable que les échanges commerciaux entre les voisins du Sud-est européen représentent à peine quelques pourcentages de moins de 3 % de leurs échanges avec les pays étrangers ? Alors que les économies de ces pays voisins sont largement complémentaires et leurs voies de communication propices aux échanges et pas seulement aux transit des transports commerciaux et stratégiques[33].

---

ottoman, Paris 1991 ; " La question serbe ", in *Hérodote — revue de géographie et de géopolitique*, n° 67, Paris 1992 ; J. Krulić, *Histoire de la Yougoslavie de 1945 à nos jours*, Paris 1993, B. Feron, *Yougoslavie, origines d'un conflit*, Paris 1993 ; ainsi que surtout l'ouvrage : K. Christitch, *Les faux frères. Mirages et réalités yougoslaves*, Paris (Flammarion) 1996.

[30] P.-M. De la Gorce, " Yougoslavie : La coûteuse myopie de la communauté internatiionale ", *Le Monde Diplomatique*, Paris, juillet 1992; voir aussi et surtout les parties concernant le crise yougoslave dans H. Védrine, *Les Mondes de François Mitterrand*, Paris (Fayard) 1996.

[31] N. JORGA, Le Monde Slave, p. 168-186.

[32] V. Roman, " Imperija i limes " (L'histoire et le *limes*), *Ekonomika* 10-12, Belgrade 1994, p. 70-75; J. Sheehy, «The Economic Interprétation Between the European Union and Estearn Europe», *European Economy* 6, 1994; P. Gowan, «Elargissement à l'Est, un saut dans l'inconnu pour l'Europe. Des illusions persistentes malgré la crise de la Communauté»; K. Bartak, «Querelles ed procédure et enjeux stratégiques», *Le Monde diplomatique*, Octobre 1996, p. 12-13.

[33] G. W. Hoffman, *Regional development strategy in southeast Europe: a comparative analysis of Albania, Bulgaria, Greece, Romania and Yugoslavia*, New York (Praeger) 1972 (322 pp.).

Doit-on se résigner à ce que les échanges culturels soient de proportions encore plus réduites ? Que les Albanais, les Bulgares, les Grecs, les Roumains, les Serbes, les Turcs soient moins concernés par la culture de leurs voisins et les similitudes de leurs patrimoines respectifs, que tant de grandes et petites civilisations de par le Monde ? Ce provincialisme balkanique, cette ignorance quasi systématique du voisin sont consécutifs à un complexe d'infériorité devant la Grande Europe d'Occident ; c'est en réalité une carence de respect envers soi-même, compensée par un manque d'intérêt pour celui qui est confusément perçu comme compagnon d'infortune. Ce manque de curiosité régionale, ce mépris implicite inter balkanique est sans doute corollaire des égocentrismes nationalistes irrationnels, nourris d'ignorance bornée, d'une absence narcissique de repères comparatifs et, trop souvent, d'un manque d'esprit critique le plus élémentaire[34]. La convergence de leurs mentalités, la richesse de leurs cultures, leurs similitudes et leurs complémentarités, devraient au contraire aider les Balkaniques à se situer et se valoriser beaucoup plus lucidement par rapport au reste de l'Europe et à s'intégrer plus efficacement dans le concert des pays les plus développés.

Conséquemment à une volonté politique accordée avec une évolution de l'opinion publique vers le rapprochement inter-balkanique, avec l'accroissement des échanges commerciaux et l'interaction des cultures, une bonne gestion de la solidarité régionale devraient préparer le terrain pour les rapprochements entre les structures étatiques. Ce processus pourrait être entériné par des accords et des conventions bilatérales, puis multilatérales en vue de l'institutionnalisation d'une communauté économique et finalement la création d'une forme de structures politiques et administratives pour les pays du Sud-est européen. Il est bien entendu qu'un tel processus ne peut être envisagé sans la concertation et l'aide de l'UE.

Un rapprochement sur le plan économique, culturel, politique… serait le meilleur moyen pour les pays balkaniques de préparer leur intégration européenne. En s'engageant résolument sur une voie de partenariat, d'échanges commerciaux et de rapprochement culturels, politiques et institutionnels, ce serait le moyen le plus efficace pour créer une dynamique parallèle au processus d'intégration de l'UE. Le développement économique de la région favorisé par un climat de confiance et conforté par une stabilité politique, devrait être corollaire à la consolidation et à la perpétuation des institutions démocratiques. Avec la création des institutions communautaires à l'aide de l'expérience qu'offre la formation progressive de l'UE, mais adaptées aux conditions locales, la dissipation des contentieux et la stabilité politique dans l'espace balkanique sont les conditions requises pour résoudre les dif-

[34] G. Stokes, *Nationalism in the Balkans: an annotated bibliography*, New York (Garland) 1984.

ficultés structurelles propres à certains pays de la région. La question des minorités ethniques et confessionnelles pourrait ainsi trouver sa solution sur une base de concertations et de réciprocité. Une communauté balkanique en croissance économique, en étroite concertation avec l'UE et avec des institutions démocratiques établies dans la continuité, pourrait surmonter les dissensions locales en donnant libre cours aux particularismes culturels régionaux sans mettre en cause les entités nationales et étatiques de ses composantes. Dans une Communauté sud-européenne dûment établie sur un principe de consensus et d'intérêt réciproque, l'UE pourrait avoir un interlocuteur conséquent et un partenaire crédible avec lequel une intégration progressive serait d'autant plus réalisable. Une dynamique d'intégration qui prendrait en compte la richesse et la diversité des unités nationales, d'éventuelles formations régionales et des particularismes culturels locaux, est sans doute la meilleure voie pour la stabilité et la prospérité de l'ensemble des pays du Sud-est européen, de même que pour leur intégration future à la Grande Union européenne.

Zminica (Monténégro), Août 2006

UDC: 327(497.16:450.341)”14/16”
UDC: 325 (497.16)”18”

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Lovorka ČORALIĆ*

ISELJENICI IZ ZETE U MLECIMA (XV - XVII STOLJEĆE): PRILOG POZNAVANJU CRNOGORSKO-MLETAČKIH VEZA U PROŠLOSTI

ABSTRACT: *The paper is based on an analysis of the original sources from the National Archives in Venice (testaments were particularly used), and on the insight into the existing historiography knowledge. By following the sources, the paper thoroughly analyses fundamental components from the past of the Zeta emigrants in Venice: time frame for their presence and activities in Venice, the way in which they were recorded in the sources, places of residence, occupations, and economic opportunities, and family liaisons and friendships. A particular attention is paid to forms of communication of Zeta emigrants within their own emigration community, and to their relations with emigrants from other parts of eastern Adriatic coast. The final section deals with comprehensive examples of the connections of Zeta emigrants with the Venice clerical institutions, and their relations with the churches and monasteries in their homeland.*

KEY WORDS**:** Zeta, Montenegro, Venetians, Republic of Venice, migrations, early modern times

Uvod

Razdoblje kasnog srednjeg i ranog novog vijeka za šire je područje jugoistočne Europe jedna od najturbulentnijih i događanjima iznimno prijelomnih epoha. Tijekom toga vremena pod osmansku vlast pada pretežit dio dotad slobodnih zemalja, posljedice čega će u velikoj mjeri biti i demografske promjene i migracijska gibanja.

U sklopu proučavanja migracijskih procesa na širem području istočnojadranske obale i u unutrašnjosti važno su mjesto imala prekojadranska ise-

* Autor je znanstvena savjetnica u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska.

ljavanja usmjerena u Veneto i Mletke. Tijekom proteklih godina u više sam monografija i pojedinačnih radova ukazala na iseljeničke procese s područja od Slavonije i Istre do Bosne, Boke i Albanije.[1] Ovaj rad, koji se nastavlja na prethodna istraživanja, ponajprije na proučavanje prekojadranskih migracija s područja crnogorskog primorja i unutrašnjosti,[2] u središte zanimanja postavlja iseljavanja s područja Zete u Mletke te život i djelovanje zetskih iseljenika u prijestolnici Serenissime u razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Rad je ujedno nadopuna već objavljenom prilogu o crnogorskim iseljenicima (u mletačkim izvorima zabilježenih: *de Monte Negro/Montenegro*) u Mlecima[3] te stoga ove dvije teme faktično čine jedinstvenu istraživačku cjelinu. U radu su uporabljeni spisi pohranjeni u Državnom arhivu u Mlecima (Archivio di Stato di Venezia, dalje: ASV), ponajprije oporuke zetskih iseljenika nastale od sedamdesetih godina XV stoljeća do početka XVII stoljeća (fond Notarile testamenti, dalje: NT). Iz iste su središnje državne pismohrane korišteni, ali u mnogo manjoj mjeri, i spisi obrtničko-trgovačkih udruga (fond *Arti*). Kada je riječ o literaturi, uporabljive (iako malobrojne) podatke za istraživanje prisutnosti zetskih iseljenika u Mlecima bilježimo u monografiji francuske povjesničarke Brunehilde Imhaus,[4] u knjizi o mletačkim izrađivačima vesala (*remeri*) i u njihovom Statutu (*Mariegola*)[5] te u pregledu natpisa (najčešće uklesanih u kamenu) koji je još u XIX stoljeću zapisao (i dijelom objavio) istaknuti mletački kulturni povjesnik Emmanuele

---

[1] Usporediti: Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka: povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001; Ista, *Šibenčani u Mlecima*, Šibenik, 2003; Ista, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: odabrane teme*, Zagreb 2003; *Mletački podanici i osmanlijski prognanici – skadarski iseljenici u Mlecima (XIV-XVIII st.)*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 25, Zagreb, 2007, str. 59-102. U navedenim djelima vidi i širi popis literature o iseljavanjima sa istočne na zapadnu obalu Jadrana.

[2] Usporediti: L. Čoralić, Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV-XVIII st.), *Povijesni prilozi*, god. 17, Zagreb 1998, str. 133-155; Ista, Peraštani u Mlecima (15.-18. stoljeće), u: *Stjepanu Antoljaku u čast (zbornik)*, ur. Josip Kolanović, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003, str. 199-210; Ista, Iz prošlosti istočnoga Jadrana – tragom iseljenika iz grada Ulcinja u Mlecima, *Povijesni prilozi*, god. 23, sv. 27, Zagreb, 2004, str. 37-56; Ista, Iz prošlosti Boke – tragom iseljenika s poluotoka Luštice u Mlecima (XVI-XVIII stoljeće), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 22, Zagreb 2004, str. 189-211; Ista, *Barani u Mlecima: povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Zagreb 2006; Ista, *Iz prošlosti Boke: odabrane teme*, Samobor, 2007.

[3] L. Čoralić, *Tragom crnogorskih iseljenika u Mlecima (XV-XVII st.)*, *Istorijski zapisi*, god. LXXVII, sv. 1-4, Podgorica, 2004, str. 7-44.

[4] Imhaus spominje tek nekoliko zetskih iseljenika u razdoblju od 1485. do 1503. godine (*Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Roma, 1997, str. 558).

[5] *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje u sklopu knjige *L'arte dei remeri: i 700 anni dello statuto dei costruttori di remi* (a cura di Giovanni Caniato), Venezia 2007, str. 79, 127, 133-134, 137.

Antonio Cicogna, a relativno nedavno za tisak priredio Pietro Pazzi.[6] Poseban osvrt zasigurno bi zavrijeđivali i životni put i sudbina Božidara Vukovića Podgoričanina (oko 1460 – 1539), zetskoga tiskara koji je crnogorsku kulturnu i crkvenu baštinu zadužio objavljivanjem djela religioznog sadržaja na narodnom jeziku, ali se njime – poradi činjenice da ne raspolažemo dodatnim saznanjima osim onih već poznatih u znanstvenoj literaturi – ovdje nećemo podrobnije baviti.[7]

Na osnovu navedenih spoznaja historiografije te ponajprije uvidom u arhivsku građu koja do sada nije bila objavljivana, u ovome će se radu prikazati temeljne sastavnice iz života zetskih iseljenika u Mlecima.[8] Potanko ću razmotriti način bilježenja zetskih iseljenika u mletačkim izvorima, vremenski okvir useljavanja i djelovanja u gradu na lagunama, mjesta stanovanja prema mletačkim predjelima i župama (odnosno na otocima mletačke Lagune), zanimanja i gospodarske mogućnosti,[9] obiteljske i prijateljske veze te odnos s mletačkim crkvenim ustanovama. Posebna pozornost biti će posvećena međusobnoj povezanosti unutar zetske iseljeničke skupine, kao i njihovim vezama s iseljenicima iz drugih dijelova istočnojadranske obale. U radu će biti riječi i o vezama zetskih iseljenika s bratovštinom slavenskih iseljenika Sv. Jurja i Tripuna (*S. Giorgio e Trifone*) te – naposljetku – o njihovim darovnicama (legatima) zavičajnim crkvama i manastirima.

---

[6] E. A. Cicogna, *Corpus delle iscrizioni di Venezia e delle isole della Laguna Veneta*, sv. I, Venezia 2001, 600-601.

[7] O Božidaru Vukoviću i njegovim kulturnim zaslugama usporedi: Stojan Novaković, Božidara Vukovića zbornici za putnike, izdanja poznata i nepoznata, *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XLV, Beograd, 1877, str. 129-167; Savić Marković Štedimlija, *Božidar Vuković i mletački štampari u XVI vijeku*, Zagreb 1939; *Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina: radovi sa naučnog skupa*, Titograd, 29. i 30. septembra 1983, urednik Jevto M. Milović, Titograd, 1986; *Istorijski leksikon Crne Gore*, sv. V. (Per-Ž), Podgorica, 2006, 1196.

[8] U radu su uporabljeni oni dokumenti u kojima je izrijekom navedeno da iseljenik potječe iz Zete (*de Zeta*). Riječ je o širokom prostoru srednjovjekovne crnogorske države koji je u promatranom razdoblju bio znatno sužen osmanskim osvajanjima, a od konca XV stoljeća odnosno od prvih desetljeća XVI stoljeća nalazio se u sastavu Osmanskog carstva. Koliko se matično područje iseljenika koji su izvorima označeni *de Zeta* i *de Monte Negro* poklapa (barem u pojedinim etapama), teško je saznati na osnovu raspoložive građe jer pobliže zavičajno podrijetlo iseljenika najčešće nije navedeno. Ipak, na osnovu neizravnih spoznaja, možemo pretpostaviti da su mletački izvori iseljenicima *de Zeta* smatrali osobe kojima se zavičaj prostirao između Skadarskoga jezera i podlovćenske Crne Gore.

[9] Gospodarske mogućnosti moguće je u širem smislu osvijetliti i na osnovu drugih spisa iz mletačkoga Državnog arhiva. Ponajprije se to odnosi na bilježničke instrumente (ugovore), ali i spise različitih državnih magistratura koje su bile zadužene za nadzor nad privrednim poslovanjem u gradu na lagunama. U ovom radu korišteni su poglavito oporučni spisi jer se autorica pretežito njima bavila tijekom proteklih godina istraživanja. Svakako da će nova istraživanja, zasnovana na analizi dokumenata drugog obilježja, privrednoj komponenti djelovanja iseljenika iz Zete u Mlecima pružiti potpuniju dimenziju.

Način bilježenja zetskih iseljenika u mletačkim vrelima i vremenski okvir useljavanja

Iseljenici zavičajem iz Zete bilježe se, poput većine onodobnih mletačkih građana, najčešće samo s osobnim i očevim imenom (odnosno kod žena i sa imenom supruga). Prezimena su zastupljena rijetko,[10] a kao zavičajno podrijetlo bilježi se – kako je rečeno – tipizirana oznaka *de Zeta* (*Zetta*). U malom broju primjera oznaci "iz Zete" se pridodaje i ime grada (*de Zeta de Antivari*) ili šire regije kojoj je – prema mletačkom poimanju istočnojadranskog prostora (koje, naravno, radi uopćenog shvaćanja nije uvijek odraz stvarnih prilika) – pripadao i prostor Zete.[11] Ovdje je ipak potrebno napomenuti da se uz prostor Zete katkada vezuju i gradovi koji joj u tome trenutku nisu pripadali (Bar), ali i šire područje koje mletački izvori često uopćeno nazivaju Albanija ili Dalmacija. Jednako tako, potrebno je naglasiti da se ime Zeta u ovoj vrsti mletačkih izvora kontinuirano bilježi kroz cijelo XV i XVI stoljeće te (iako u manjoj mjeri) i u XVII stoljeću što znači da su u nekim povijesnim etapama za crnogorsku državu zapravo usporedo funkcionirala dva imena – Crna Gora i Zeta.

Raščlamba zabilježbe zetskih useljenika u mletačkim izvorima (ponajprije u oporukama) pokazuje nam da se njihovo prisutstvo u Mlecima intenzivno odvija od sedamdesetih godina XV stoljeća do oko dvadesetih godina XVII stoljeća (vidjeti: *Prilog 1*). Unutar toga razdoblja iseljenici iz Zete su najintenzivnije zabilježeni u pedesetogodišnjem razdoblju od oko 1475. do 1525. godine. Nakon toga njihov broj sve više opada, a u XVII stoljeću iseljenici *de Zeta* bilježe se samo u pokojem pojedinačnom primjeru.

Međutim, godina bilježenja zetskih iseljenika u ovoj vrsti izvora ne mora nužno značiti i vrijeme njihovog useljavanja u Mletke. Ukoliko uzmemo u obzir da su oporuke najčešće pisane u zrelijoj i starijoj životnoj dobi te da su njihovi protagonisti vjerojatno već oko 15-20 godina nazočni u Mlecima, tada se najintenzivnije doba njihove nazočnosti u gradu na lagunama može smjestiti u razdoblje od oko 1440. do 1470. godine. Takvi su pokazatelji uglavnom u skladu s općim značajkama iseljavanja sa šireg područja istočne obale Jadrana,[12] a u primjeru zetskih iseljenika možemo ih objasniti i činjenicom da se upravo u tom razdoblju zbivaju prijelomni vojno-politički događaji u njihovu zavičaju (osmanska osvajanja i smanje-

[10] Primjerice, 1551. godine bilježi se zetski iseljenik Dimitrije *Mischia* pokojnoga Nikole (ASV, NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551).

[11] Primjerice: Marco condam Piero de Zeta de Antivari (ASV, NT, b. 70, br. 159, 27. VI 1563.); Rado de Zeta Dalmatinus (NT, b. 1339, br. 363, oko 1485.); Pasqualin condam Alessandro de Zeta de Albania (NT, b. 158, br. 754, 21. I 1584).

[12] Usporedi: L. Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, str. 81-83, 441-442; Ista, Tragom crnogorskih iseljenika u Mlecima, str. 10.

nje zetskog državnog teritorija), koji će – naposljetku – dovesti i do gubitka neovisnosti Zete.

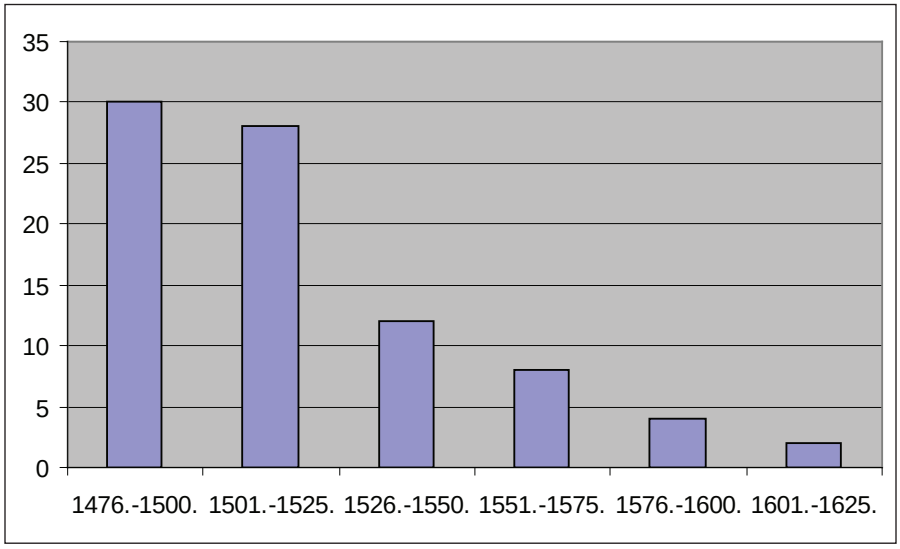

Prilog 1: Učestalost iseljavanja iz Zete u Mletke prema godini nastanka oporuke

Mjesta stanovanja zetskih iseljenika u Mlecima i na otocima Lagune

Mjesta obitavanja iseljenika zavičajem iz Zete ponajprije su bile župe smještene u mletačkom istočnom predjelu (*sestiere*) Castello – višestoljetnoj središnjoj zoni stanovanja useljeničkih skupina sa istočnojadranske obale, ali i iz Grčke i sa Levanta (vidjeti: *Prilog 2*). Ondje je smješten arsenal – stoljećima vodeći vojno-pomorski kompleks na Sredozemlju i najčešće mjesto rješavanja egzistencije mnoštva stranih useljenika. U Castellu se nalaze i brojni toponomastički tragovi koji upućuju na nekoć snažnu prisutnost istočnojadranskih useljenika (*Riva degli Schiavoni, Fondamenta degli Schiavoni, Corte Piero di Lesina, Corte Solta, Corte Sabioncella, Calle Schiavona* i dr),[13] a u srcu predjela nalazi se i njihova bratovština (Scuola degli Schiavoni, osnovana 1451. godine ponajviše zalaganjem iseljenika iz Kotora i Bara). Castello i tamošnje župe zastupljeni su u strukturi mjesta stanovanja zetskih iseljenika sa čak 57 posto, a prednjače župe S. Trinità, S. Pietro di Castello,

[13] L. Čoralić, Od hrvatske obale do dubrovačke ulice: hrvatski prinosi mletačkoj toponomastici, *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, god. VIII, br. 4, Zagreb, 1998, str. 57-76.

S. Severo i S. Maria Formosa, dočim su župe S. Martino, S. Provolo, S. Antonin, S. Giovanni in Bragora i S. Giustina zastupljene samo s pokojim primjerom.

Drugi mletački predjeli mnogo se rjeđe bilježe kao mjesta obitavanja zetskih useljenika. U središnjem i na neki način elitnijem predjelu S. Marco (u kojemu su objedinjene središnje ustanove mletačke države i crkvene vlasti te koji je kroz cijelu povijest prednjačio trgovačko-novčarskom aktivnošću), zetske iseljenike bilježimo u župama S. Angelo, S. Giuliano, S. Luca, S. Maurizio, S. Moisè i S. Marco (ukupno 12 posto od ukupnog broja zetskih iseljenika). U Castellu susjednom Cannaregiu useljenici iz Zete zabilježeni su sa 11 posto, ponajprije u župama S. Canciano, S. Marzilian i S. Sofia. Preostala tri mletačka gradska predjela zastupljena su s još manjim postotnim omjerom. U zapadnim rubovima grada, koje svojim župama pokriva predjel Dorsoduro, obitavali su u *contradama* S. Agnesa, S. Basilio, S. Nicolò dei Mendicoli i S. Pantaleon (ukupno osam posto zetskih useljenika). U sjevernim dijelovima grada izvori ih spominju u predjelima S. Polo (šest posto, u župama S. Polo i S. Apollinare) i S. Croce (samo tri posto, u župama S. Giacomo dell'Orio i S. Eustachio). Naposljetku, manji broj zetskih iseljenika svoje je mjesto obitavanja i obavljanja profesionalne djelatnosti pronašao na otocima mletačke Lagune (tri posto) – na nedalekoj Giudecci te na udaljenijem otoku Chioggia.

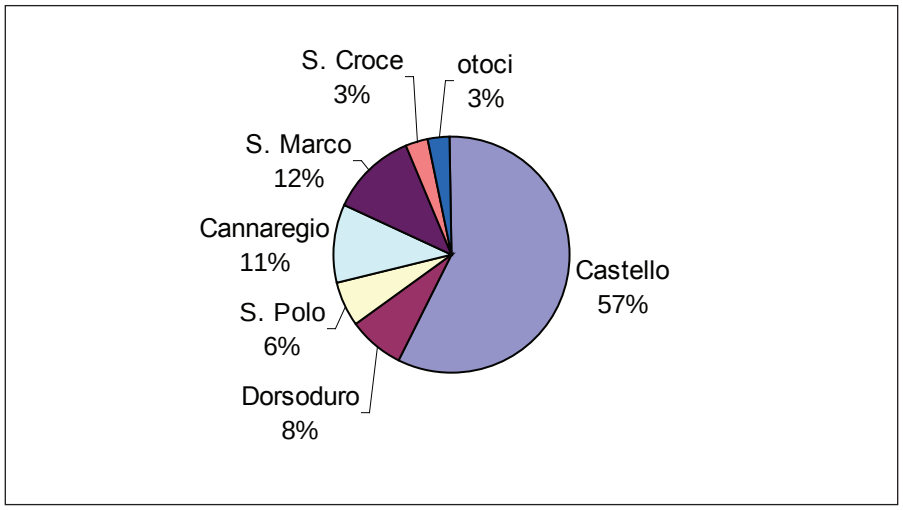

Prilog 2: Mjesta stanovanja zetskih iseljenika u mletačkim predjelima i na otocima Lagune

Osim navoda o predjelu i župi obitavanja, katkada se u vrelima spominju i pobliža mjesta stanovanja iseljenika. Najčešće su označena imenovanjem vlasnika kuće u kojoj iseljenik stanuje (mletački građani i plemići te katkada duhovne osobe), a katkada je pobliži naziv imenovanje ulice ili manjeg trga (*corte*) u kojima je smješten iseljenikov dom. Tako, primjerice, Jelena pokojnoga Đurđa iz Zete obitava u kući mletačkoga plemića Giovannija Alojsija Bondulmera (Bondumier) u predjelu S. Marco (župa S. Angelo), gdje vjerojatno obavlja poslove kućne posluge, a Pavla Nikolina stanovnica je župe S. Severo u predjelu Castello *in domo magnifici domini Benedetti Gabrielis condam Ludovici*.[14] *Confin S. Pietro di Castello* odnosno tamošnji *Corte S. Bartolomeo* mjesto je obitavanja Sare, supruge zetskog iseljenika i mornara Donata; Nikola Stijepov stanuje u kući koja je vlasništvo samostana S. Maria della Misericordia (predjel Cannaregio, župa S. Marziliano), a Paskva, udovica zetskog iseljenika Matije, živi na otoku Giudecca u kući koja je vlasništvo plemićke obitelji Vendramin, a smještena je preko puta samostana *delle convertide*.[15]

Prethodni pokazatelji nedvojbeno upućuju na usmjerenost zetskih iseljenika na istočni gradski predjel Castello, višestoljetnu središnju zonu naseljavanja nemletačkih skupina. Stoga se i po toj karakteristici iseljenici iz Zete mogu smatrati sastavnim dijelom nekoć brojne i ugledne zajednice useljenika sa šireg područja istočnojadranske obale.

Zanimanja i gospodarske mogućnosti zetskih iseljenika

Iseljenici zavičajem sa šireg područja istočnojadranske obale u prijestolnici Serenissime ponajprije su bili zaposleni u pomorskim i obrtničkim zanimanjima[16] te takvu značajku bilježimo i u primjeru zetskih iseljenika. Iako njihove profesije nisu izrijekom navedene u svim dokumentima, uzorak kojime raspolažemo zorno nam otkriva glavna obilježja njihova djelovanja u Mlecima (vidjeti: *Prilog 3*). Najučestalije (33 posto) se bilježe kao pomorci, posebice kao mornari (*marinarius*, *marinaio*) na mletačkim trgovačkim i ratnim brodovima,[17] a u nekoliko ih primjera zatičemo i kao barkariole ili gondolijere – vlasnike manjih plovila kojima se obavlja transport ljudi i robe duž mletačkih kanala i Lagune.[18]

[14] ASV, NT, b. 132, br. 371, 16. VII 1500; NT, b. 742, br. 49, 13. II 1511.

[15] ASV, NT, b. 70, br. 206, 3. XI 1557; NT, b. 542, br. 599, 3. IV 1565; NT, b. 583, br. 513, 24. VI 1603.

[16] L. Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, str. 122-141.

[17] Primjerice, Damianus de Zeta marinarius (ASV, NT, b. 377, br. 203, 24. IV 1478); Iohannes de Zeta marinarius (NT, b. 876, br. 445, 16. XI 1487); Marcus condam Georgii de Zeta marinarius (NT, b. 886, br. 262, 28. X 1541).

[18] Luca de Zeta condam Nicolao barcarolus (ASV, NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500.). Godine

Zetski iseljenici su i sa solidnih 27 posto uključeni u raznovrsna obrtnička zanimanja. Spominju se, primjerice, podstrigač sukna (*cimador*) Ivan Lukov iz Zete, obućarski majstor (*sutor*) Rade, izrađivač okvira za prozore (*fenestrarius*) Petar, škrinjar (*casselarius*) Ivan Petar (*Zanpier*), drvodjelac (*marangon*) Paško (Paskvalin) Aleksandrov i brojni drugi.[19] U kontekstu uključenosti u mletačke obrte, kao i u njihova profesionalna udruženja (cehovi, bratovštine) posebno se vrijedi osvrnuti na zetskoga iseljenika i izrađivača vesla (*remer*) Nikolu. *L'arte dei remeri* ubrajala se među najstarije i posebno cijenjene obrte u Mlecima, a Statut (*Mariegola*) veslarskih meštara (iz 1307. godine) jedan je od najstarijih sačuvanih pravilnika nekog mletačkog obrtničkog društva. U udruzi veslara bilježe se kroz niz stoljeća brojni iseljenici zavičajem sa istočnojadranske obale,[20] a u XVI stoljeću njihov je udio najupečatljiviji. Iz toga vremena (1517. god) potječe i zaštitni znak (*insegna*) mletačkih veslara koji je izrađen – kako je navedeno u natpisu – u doba kada je udrugom predsjedavao Nikola Markov iz Mrkojevića (*Marchovichio*).[21] U tom je kontekstu za zetske iseljenike posebno značajno djelovanje *ser* Nikole Stijepovog (*Nicolò di Steffano de Zetta*), koji se kao član uprave bratovštine veslara bilježi 1539. godine (jedan je od tri pomoćnika/*compagni* tada aktualnog predstojnika/gastalda Nadala Michaelovog).[22] Godine 1545. Nikola je predstojnik udruge te se na toj funkciji u više mandata spominje sve do oko 1570. godine. U vrijeme njegova upravljanja udrugom donesene su brojne zakonske nadopune u Statut bratovštine, a odredbom iz 1555. godine (posebno istaknuta u Statutu) Nikola je uveo strože propise o obveznom plaćanju članarine svih bratima, uključivo i najviših dužnosnika u udruzi.[23] Posebno je zanimljiv navod zapisan u *Mariegoli* veslara 1. VI 1569. Iz teksta je razvidno

1511. kao pokojni spominje se zetski iseljenik i barkariol Stijepo (NT, b. 873, br. 113, 12. XI 1511).

[19] ASV, NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551; NT, b. 958, br. 187, 13. VI 1500; NT, b. 377, br. 76, 30. X 1485; NT, b. 276, br. 128, 16. I 1583; NT, b. 158, br. 754, 21. I 1584.

[20] Primjerice, 1442. godine zabilježeni su Bartol i Zane iz Senja; 1495. kao predstojnik udruge veslara spominje se Luka Kotoranin, a tijekom prvih desetljeća XVII stoljeća čelna je mjesta u *Scuola dei remeri* obnašao Nikola Lukov iz Perasta. Usporedi: *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 46, 59, 82, 177-178, 180-181.

[21] *L'arte dei remeri: i 700 anni dello statuto dei costruttori di remi* (a cura di Giovanni Caniato), Venezia, 2007, str. 72-73.

[22] Nikola iz Zete spominje se, zajedno s *compagnima* Nikolom Andronikom i Dominikom Radovim (za koje također možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da su zavičajem sa istočnoga Jadrana, možda upravo s područja crnogorskog primorja) i gastaldom udruge Nadalom Michaelovim, u svezi utvrđivanja prava bratovštine veslara na grobnicu za njezine članove u crkvi S. Bartolomeo. Usporedi: *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 133-134.

[23] *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 127, 137.

da je upravo u vrijeme Nikole iz Zete obnovljena bratimska kapela veslara u crkvi S. Bartolomeo te postavljena nova oltarna pala.[24]

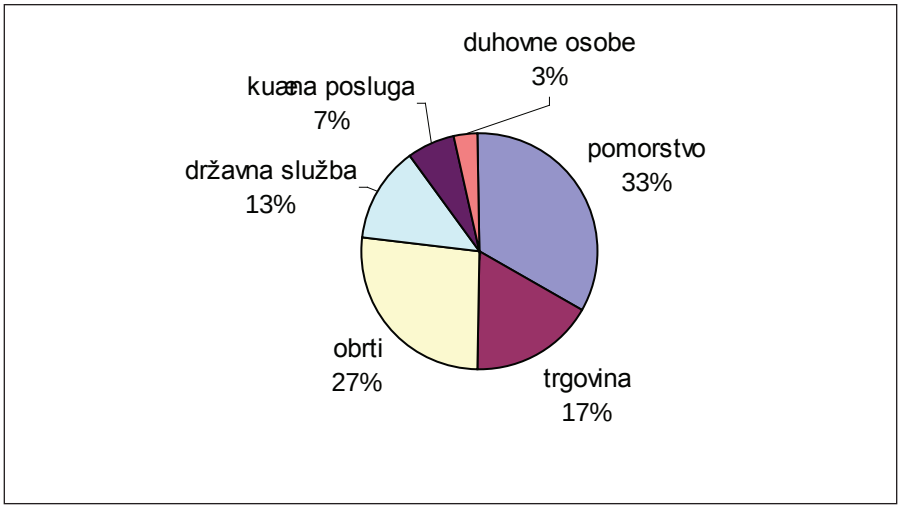

Prilog 3: Zanimanja zetskih iseljenika u Mlecima

Pomorstvo i obrti činili su oko šezdeset posto zanimanja u koja su bili uključeni iseljenici iz Zete. U mnogo manjem postotnom omjeru bilježimo ih kao trgovce (17 posto). To su, primjerice, Nikola iz Zete, trgovac sirom (*vende formaggio*) koji svoje prodajno mjesto ima na *Piazza S. Marco*; Petar Matejev koji u središnjem predjelu S. Marco prodaje vino (*venditor vini*), trgovac-sitničar Rade[25] te prodavač rabljene odnosno iznošene robe Frano pokojnog Ivana Marije iz Zete, djelatan na području predjela Cannaregio.[26]

U manjem broju primjera (13 posto) zetske iseljenike bilježimo i kao nositelje nižih državnih službi pri mletačkim magistraturama i uredima. Tako je, primjerice, Pavle Lukov iz Zete procijenitelj pri uredu za vino (*stimador*

[24] ... et furono renovado la nostra capella di remeri in ttempo di misier Nicolò di Stefano da Zetta gastaldo ... cusi con li suoi banchi intagadi di nogera e con li sui soasoni atorno di dentro et il contratravo dentro di fuora et la fu bianchizada dentro e di fuora et oltra in questo la fu depenta con ordene di tuta la fraterna et come li ano dato de li sui denari ... et tanto più fiseme far nova la nostra palla dil laltar a li dorador et al marangon che l'a conzado come si vede. Usporedi: *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 79.

[25] ASV, NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; NT, b. 132, br. 481, 5. XII 1501; NT, b. 960, br. 618, 5. II 1504.

[26] Frano se bilježi kao trgovac rabljenom robom (*strazzarol*) u razdoblju od 1612. do 1629. godine. Tada je član trgovačkih udruženja koja su okupljala upravo trgovce navedene specifikacije (ASV, Arti, b. 708: Arte dei strazzaroli, indice alfabetico, 1616-1629; b. 397: Arte dei marzeri, luminarie, anno 1612).

ad ofitium datii vini), Ivan, sin Ivana poslužitelj je (*famulo*) u magistraturi *Giustizia Vecchia*, a službenik (*oficial*) pri istome je uredu bio i Zakarija.[27] U nekoliko se primjera iseljenici iz Zete odnosno njihovi potomci bilježe u crkvenim službama (3,3 posto)[28] te – naposljetku - kada je riječ o ženama, kao kućna posluga u mletačkim obiteljima (sedam posto).[29]

***

Iseljenici zavičajem od hrvatskoga sjevera, preko Istre, Dalmacije i Bosne do crnogorskoga primorja i Albanije uglavnom se mogu ubrojiti u sloj niže ili srednje imućnih građana. Njihov imovni status karakterizira posjedovanje skromnog kapitala, izostanak vlasništva nad nekretninama te ograničen domet poslovnih kontakata. Riječ je, ponajprije, o prethodno navedenim obnašateljima zanimanja poput običnih mornara, manje produktivnih i traženih obrtnika, kućnoj posluzi ili slabije plaćenim djelatnicima u mletačkim uredima. Takav primjer jedne niže/srednje imućne iseljenice opažamo u slučaju Ruže, supruge mornara Damjana iz Zete, koja – prigodom oporučnog obdarivanja kćeri Marije – posebno nabraja konkretne predmete kojima raspolaže u svome domu (krevet, pokrivači, jastuci, ogrtači, košulje, suknje, haljine, rubci, prstenje, pribor za jelo i slično).[30]

Ipak, možda čak i više nego u primjeru nekih drugih zavičajnih skupina, kod zetskih iseljenika možemo izdvojiti više pojedinaca koji su u novoj domovini raspolagali znatnijim novčanim kapitalom, vlastitim nekretninama te samostalno realizirali novčane transakcije sa sunarodnjacima i mletačkim građanima. Kako bi bolje upoznali tu "elitniju" skupinu zetskih iseljenika, potrebno je nešto se konkretnije pozabaviti njihovim primjerima, razvidnim na osnovu iščitavanja oporučnih spisa. Tako se kao jedan od vrlo imućnih zetskih iseljenika s kraja XV i početkom XVI stoljeća izdvaja mornar Andrija Stijepov. Na osnovu podataka iz više njegovih opo-

[27] ASV, NT, b. 886, br. 303, 11. V 1550; NT, b. 132, br. 308, 28. VIII 1485; NT, b. 133, br. 552, 23. XII 1493.

[28] Takav je primjer svećenik i kanonik Alvise Nigro. Nećak je tada već pokojnoga Stijepa iz Zete, ali - s obzirom da nismo sigurni u podrijetlo Stijepove supruge Bernardine – ne možemo sa punom sigurnošću tvrditi da je Alvise nužno podrijetlom iz Zete (ASV, NT, b. 927, br. 10, 27. VII 1541).

[29] Primjerice, Jelena iz Zete služavka je u kući mletačkoga plemića Giovannija Aloisija Bondulmera (ASV, NT, b. 132, br. 371, 16. VII 1500), a Ana Božova poslužuje u domu *Laurenzii de Cixini* (?) (NT, b. 66, br. 1, 27. V 1504).

[30] Rosa uxor Damiani de Zeta: Item dimitto Marine filie mee unum lectum magnum, 3 capizalos, 4 cusinos, unam coltram novam, 4 paria lintiaminum, 11 camisas de donna, tres traversas, 5 mantilas negras, 7 fazoletos, unam vestam de panno negro novam, unam investituram panni paonazzi, unam investituram de rassa verde, 2 pignolatos albos, unum pignolatum argenteum, unam traversam nigram a donna, 2 veras auri, 5 pirones, 5 coltelos, unam cavazaduram et unum fazolem de Flandria (ASV, NT, b. 377, br. 203, 24. IV 1478.).

ručnih spisa, nastalih u rasponu od 1497. do 1527. godine, saznajemo da je posjedovao imovinu bitno veću od prosječno imućnih pomoraca. Mornar Andrija Stijepov, čiji se oporučni spisi vremenski poklapaju s razdobljem kada njegov zavičaj potpada pod osmanlijsku vlast, još uvijek posjeduje nekretnine (posjede) u domovini te ih poklanja najbližim članovima obitelji. U najfrekventnijoj trgovačko-novčarskoj zoni u Mlecima, uokolo mosta Rialto, Andrija posjeduje skladište (fontik) od čijega najma ubire znatan novčani prihod. Na osnovi podataka o darivanju članova obitelji, ali i crkvenih ustanova u zavičaju i na Svetoj Gori (o čemu će biti nešto više riječi kasnije), razvidan je njegov znatan novčani kapital (više stotina dukata izravno podijeljenih pojedincima i crkvenim ustanovama) te aktivno poslovanje s brojnim mletačkim žiteljima (među kojima su i njegovi sunarodnjaci).[31] Drugi takav primjer odnosi se na zetskoga iseljenika Pavla Lukova, građanina koji također raspolaže solidnim novčanim kapitalom. Vlasnik je i dviju kuća (manje i veće) u predjelu Cannaregio (župa S. Canciano) te zemljišnog posjeda u Venetu (Noale). Imućni iseljenik Pavle Lukov imao je u svojoj službi i kućnu poslugu odnosno osobe koje su se za njega brinule u posljednjim godinama i mjesecima života te ih izrijekom spominje i obdaruje manjim novčanim svotama.[32] Kao kućevlasnik u Mlecima bilježi se i Nikola Stijepov, trgovački poduzetnik čiji su poslovi dopirali do raznih dijelova istočnojadranskoga uzmorja (oporuka je i nastala u trenutku njegova putovanja *al viazo de Albania*). Njegove nekretnine smještene su u župi S. Pietro di Castello (*in Calle del Sarasin*), mjestu koje se može držati najučestalijom užom zonom (unutar predjela Castello) obitavanja iseljenika sa šireg područja istočnojadranske obale. Nikola svoje kuće daje u najam te od tih prihoda financira nemalu svotu miraza (200 dukata) namijenjenog kćeri Franici (*Franceschina*).[33] U imućniji dio zetskih iseljenika zasigurno se ubrajaju i Stijepo Pavlov iz Zete i njegova supruga Jelena. Raspolažu sa više stotina dukata novčanog kapitala, a ponajprije ga ostavljaju mletačkim crkvenim ustanovama te u karitativne svrhe.[34]

Dio zetskih iseljenika u svojim je oporukama zabilježio konkretna novčana poslovanja s mletačkim građanima i sunarodnjacima. Tako, primjerice, zetska iseljenica Rada, u trenutku pisanja oporuke udovica Pavla iz Zete, izvršiteljima svoje posljednje volje određuje da se od Andrije iz Bara, negdašnjeg poslovnog sudruga njezina pokojnoga supruga, potražuju novčani

[31] ASV, NT, b. 877, br. 734, 9. IX 1497; NT, b. 967, br. 7, 17. IV 1506. i 20. III 1518; NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; NT, b. 143, br. 53, 3. IX 1527.

[32] Paulus condam Luce de Zeta: Dimitto Marie de Zara che mi serviva in infirmitate ducati 5. Item dimitto Mathie olim famule mee ducati 4. Item dimitto Clare olim massarie mee ducato uno (ASV, NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517.

[33] ASV, NT, b. 542, br. 599, 3. IV 1565.

[34] ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509; NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510.

iznosi (točna cifra nije navedena) stečeni njihovim zajedničkim trgovačkim poslovanjem u Flandriji.[35] Novčana poslovanja sa sunarodnjacima imao je i iseljenik Đurađ iz Zete koji od prijatelja Nikole, zavičajem vjerojatno također iz Zete ili s područja crnogorskog primorja, potražuje pedeset dukata,[36] dočim Nikola Đurđev kao svog dužnika bilježi Radu iz Paštrovića (iznos je sto dukata) te u oporučnom iskazu također spominje svoja poslovanja (ulaganja i prihode) na području Flandrije.[37] Naposljetku, u oporuci Luke pokojnog Rade iz Zete doznajemo da je poslovao s albanskim iseljenikom Nikolom iz Drivasta (koji mu je ostao dužan 34 dukata) te s mletačkim građaninom Faustom kod kojega je oporučitelj založio nekoliko srebrenih posuda i jedan prsten-pečatnjak u ukupnoj vrijednosti od oko 35 dukata.[38]

Obiteljske i prijateljske veze zetskih iseljenika

Svakodnevlje iseljenika iz Zete u Mlecima, njihov obiteljski život, kao i prijateljske veze i poznanstva, nisu se bitnije razlikovali od drugih stanovnika grada na lagunama. Jedan od pokazatelja koji ipak upućuje na određene posebnosti jest povezanost unutar istovrsne skupine, ali i njihove učestale veze s drugim iseljenicima, posebice sa onima koji zavičajem također potječu sa istočne jadranske obale. Stoga je raščlamba tih podataka, osim za upoznavanje privatnog i svakodnevnog života zetskih useljenika, ujedno i dodatno saznanje o drugim, ponajprije slavenskim useljeničkim skupinama. Rječito posvjedočenje koje govori tome u prilog su brakovi. Naime, iz oporučnih spisa doznajemo da su iseljenice/iseljenici zavičajem iz Zete brojne brakove sklapali s osobama istoga zavičajnog podrijetla,[39] kao i sa osobama iz krajeva koji se nalaze u njihovoj neposrednoj blizini (Paštrovići, Kotor).[40] Također, u nekoliko primjera zetski se iseljenici bilježe u brakovima s iseljenicima iz dalmatinskih i sjevernojadranskih gradova. Tako je Rada Pavlova iz Zete supruga senjskog iseljenika i obućara Mateja, bačvar Đurađ Ivanov

[35] Rečena oporučiteljica manju novčanu svotu (šest dukata) potražuje i od mletačkog građanina Giovannija Pizola (ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII 1502.).
[36] ASV, NT, b. 753, br. 72, 26. VIII 1507.
[37] ASV, NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508.
[38] ASV, NT, b. 968, br. 253, 23. IV 1513.
[39] Primjerice, iz Zete su supružnici Oliva i mornar Nikola Radov (ASV, NT, b. 877, br. 906, 12. XII 1495), dočim je Rada iz Zete u trenutku pisanja svoje oporuke udovica zetskog iseljenika Petra (NT, b. 960, br. 664, 20. XII. 1502.). Zetsko podrijetlo vjerojatno je i u primjerima Miloša, supruga Klare Ostojine iz Zete (NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500), Rade – supruge zetskog trgovca vinom Petra Matejevog (NT, b. 132, br. 481, 5. XII 1501.), kao i Stane, udovice Petra iz Zete (NT, b. 968, br. 448, 14. IV 1506).
[40] Angezina, udovica Petra Radovog iz Zete supruga je Kotoranina Marina, a Matija Andrijina u prvome je braku bila udana za paštrovskog iseljenika Dominika (ASV, NT, b. 786, br. 19, 3. XI 1515.; NT, b. 659, br. 659, 1. X 1544).

iz Zete oženio je splitsku iseljenicu Margaretu, dočim se Paskva Lukova spominje kao supruga zadarskoga iseljenika Jurja.[41]

Oporučni podaci u kojima se na različite načine spominju najbliži članovi obitelji i rodbine uglavnom su istovjetni svakom onodobnom žitelju grada na lagunama. Članovi najbliže obitelji svakoga pojedinca (suprug/supruga, djeca, braća i sestre, živući roditelji) smatraju se osobama najvećega povjerenja i odanosti te se gotovo redovito traži njihova nazočnost i suglasnost u svojstvu izvršitelja (*commissarii*) ili svjedoka prilikom sklapanja različitih ugovora i pisanja posljednjih useljenikovih odredbi (oporuke, kodicili, inventari). Osim toga, prilikom podjele useljenikove imovine, članovi najuže rodbine redovito su isticani i obdarivani prije svih drugih te se među njima obično nalazi i glavni nasljednik svih oporučiteljevih dobara. Sukladno svojim imovnim mogućnostima oporučitelji zasebnim legatima obdaruju članove obitelji i rodbine. Najčešće se darivaju novčane svote te predmeti iz oporučiteljeve pokretne imovine (u primjeru imućnijih iseljenika i nekretnine) te nam takvi primjeri dodatno potvrđuju međusobnu povezanost unutar useljeničkih obitelji, ali i odaju njihovo materijalno stanje i kulturu stanovanja.[42]

Prijatelji i poznanici sljedeći su, također nezaobilazan krug svakodnevne komunikacije zetskih iseljenika u mletačkoj sredini. Oni se bilježe kao izvršitelji posljednje volje oporučitelja, svjedoci pri sastavljanju i potpisivanju oporuke te kao obdarenici dijelom oporučiteljeve imovine. Najčešće je riječ o osobama sličnoga društvenog statusa, skromnih ili srednjih imovnih mogućnosti, koji prebivaju u istim ili obližnjim predjelima (Castello, S. Marco) i župama te obavljaju sličnu profesionalnu djelatnost. Katkad su njihovi najbliži prijatelji osobe najvećeg oporučiteljeva povjerenja te im se - poglavito ako oporučitelj nema bližih članova obitelji i rodbine - povjerava izvršenje njegove posljednje volje i dariva dio imovine. U oporukama iseljenika iz Zete čest je spomen njihovih sunarodnjaka u svojstvu izvršitelja njihove posljednje volje. U tom kontekstu prednjače iseljenici iz Zete,[43] a ni-

[41] ASV, NT, b. 66., br. 359, 15. XI. 1481; NT, b. 959, br. 325, 22. I. 1514; NT, b. 641, br. 337, 18. VII 1542.

[42] Rada relicta condam Georgii de Zeta marinarii: Dimitto Nicolose mee nepti olim filie Luce de Lago condam fratris mei habitanti in Lago unam investituram de pano paonazzo. Item dimitto Vicentie alie nepti mee filie Catarine commissarie mee aliam meam investituram de panno in rosa fulcito. Item dimitto Menege mee consobrine unam vestituram de sarzia paonazzi. Item Stane mee nepti 3 fazolettas pro anima mea. Residuum dimitto Marco nepoti meo carissimo (ASV, NT, b. 960, br. 665, 27. VII 1496); Andrea condam Stephani de Zeta: Dimitto Rado fratri meo ducati 20 et una mea vesta ex melioribus et 5 camisas. Item sorori mee Stoislave ducati 20 et sibi fiat una vestura. Item Franceschine nepti mee ducati 20 et sorori sue Vicentie alios ducatos 20. Item Stanisse nepti mee de partibus Apulie ducatos 30 (NT, b. 877, br. 734, 9. IX 1497).

[43] Izvršitelji oporuke Đurđa Pavlovog su njegov nećak Grgur te prijatelj Andrija Stijepov iz Zete (ASV, NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510), izrađivač šešira Luka iz Zete u istoj se

je rijedak spomen i iseljenika iz Kotora, Bara, Paštrovića, Budve i Skadra.[44] Iseljenici s područja Zete odnosno Crne Gore zabilježeni su i kao svjedoci prilikom sastavljanja i ovjere oporuke svojih nekadašnjih zavičajnika nastanjenih u Mlecima. Tako je, primjerice, Jelena iz Zete jedna od svjedokinja oporuke Marije, supruge zetskoga iseljenika Božidara (druge svjedokinje su Rada iz Zadra i Margareta s otoka Murana), dočim se barkariol Luka iz Zete te *Damianus de Montenegro condam Petri* bilježe kao svjedoci u oporučnom iskazu Klare iz Zete.[45]

Učestali su, nadalje, i podaci o legatima kojima zetski iseljenici darivaju svoje prijatelje i znance zavičajem iz raznih dijelova istočnojadranske obale. I ovdje su najčešće zastupljeni njihovi sunarodnjaci istovjetnog zavičajnog podrijetla (iz Zete), ali također i Kotorani, iseljenici s područja Skadarskoga jezera,[46] kao i iz Paštrovića i Mrkojevića. Kao i u prethodnim slučajevima, i ovi su primjeri vrijedna i neposredna ilustracija prožimanja i unutarnje komunikacije među zavičajnim iseljeničkim skupinama u novoj sredini te ih je potrebno podrobnije navesti. Tako, primjerice, Ivan iz Zete dariva jedan svoj prsluk *a Novello de Zeta* te izrijekom napominje kako se od prodaje dijela njegovih pokretnina trebaju namiriti dugovi koje oporučitelj ima prema zetskom iseljeniku Radi.[47] Oporučni spis Klare pokojnog Ostoje prava je riznica podataka o povezanosti te iseljenice s osobama istoga zavičajnoga podrijetla. Osim što su zetski odnosno crnogorski iseljenici svjedoci prilikom sastavljanja njezine oporuke, Klara glavnim nasljednicima svoje, vjerojatno skromne imovine, imenuje Radu iz Zete zvanog Glatina te njegovu suprugu i svoju imenjakinju Klaru.[48] Izdašan darivanjima je i zetski iseljenik Ivan Đurđev koji svom kumu (*compare)* i prijatelju Ivici *(Zanetto)* iz Zete dariva čak 200 dukata, dočim upola manju svotu ostavlja Margare-

funkciji bilježi u oporuci imenjaka i sunarodnjaka Luke Alojzijevog (NT, b. 777, br. 286, 1. X 1521), a podstrigač sukna Ivan Lukov osoba je najvećega povjerenja Dimitrija pokojnog Nikole *Mischia* iz Zete (NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551).

[44] Primjerice, mornar Đurađ iz Kotora izvršitelj je oporučnih legata zetske iseljenice Rade (ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII 1502), a zapovjednik galije Božo iz Kotora na isti je način zabilježen u oporuci Nikoloze, udovice zetskog trgovca Rade (NT, b. 960, br. 618, 5. II 1504). Alvise iz Paštrovića jedan je od oporučnih povjerenika Pavla Lukovog iz Zete (NT, b. 930, br. 529, 15. V 1528). U oporuci Nikole iz Zete sva su tri izvršitelja oporuke njegovi sunarodnjaci – Ivica iz Kotora, Đurađ Martinov iz Bara te Rade iz Zete (NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508). Skadranin Nikola bilježi se kao *commissarius* u oporuci zetskog mornara Lazara (NT, b. 792, br. 124, 31. I 1509), a ista je uloga namijenjena i Damjanu iz Budve, izvršitelju oporuke Pavla Lukova iz Zete (NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517).

[45] ASV, NT, b. 651, br. 113, 25. XI 1478; NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500.

[46] Iseljenici zavičajem s područja Skadarskoga jezera mogu se, u širem smislu, također smatrati dijelom zetske iseljeničke skupine. Ipak, radi činjenice da su u mletačkim vrelima posebno označeni (*de Lago*), ovdje ih ipak tretiramo odvojeno.

[47] ASV, NT, b. 742, br. 20, 15. VII 1479.

[48] ASV, NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500.

ti Gugeša, također vjerojatno iseljenici zavičajem s crnogorskog područja.[49] Jedan od najučestalijih darovatelja sunarodnjaka zasigurno je bio i već više puta spominjani mornar Andrija Stijepov. U oporuci pisanoj 1506. godine dariva dva dukata Lauri, kćeri Rade iz Zete te *alla madre del detto Rade ducati doi***,** a u istovrsnom spisu nastalom 1521. godine sa po deset dukata obdaruje Petra iz Paštrovića, obućara Jakova Splićanina te Marka Nikšinog zvanog *Grando* iz Mrkojevića.[50] Iseljenici s područja Skadarskoga jezera ili iz samoga Skadra zabilježeni su u nekoliko oporuka zetskih iseljenika. Tako Rada, udovica Đurđa iz Zete, ostavlja Boneti, kćeri barkariola Nikole *de Lago* dvije svoje košulje i jednu pregaču; Jelena, supruga Luke iz Zete oporučno poklanja kćeri Marina iz Skadra (ne navodi se osobno ime obdarenice) jednu crvenu haljinu i jednu pregaču, dočim mornar Lazar dariva kćeri Luke iz Skadra dva dukata.[51] U nekoliko zetskih oporuka bilježimo i kotorske iseljenike. Tako je mornar Đurađ Kotoranin izvršitelj oporuke te jedan od glavnih nasljednika imovine Rade iz Zete, a Marija, udovica kotorskog mornara Nikole obdarena je legatom Katarine, supruge zetskog iseljenika i bačvarskog majstora Đurđa (daruje joj se jedna haljina).[52] Naposljetku, u oporuci Marije, udovice zetskog iseljenika Andrije, zabilježen je pomorac Marko iz Mrkojevića kojemu se ostavlja pedeset dukata, dok se njegovim kćerima poklanja dio odjevnih predmeta, pokućstva i posteljine.[53]

Bogat je i raznovrstan i popis zetskih iseljenika spomenutih u oporučnim spisima mletačkih žitelja zavičajem iz drugih dijelova istočnojadranske obale. I ovdje je, s obzirom na vrijednost zabilježenog gradiva, zahvalno iznijeti konkretne primjere. Tako se, navedimo konkretne slučajeve, niz zetskih iseljenika bilježi u svojstvu izvršitelja oporuka iseljenika od Senja do Kotora.[54] U dva se primjera isti iseljenik iz Zete bilježi kao svjedok prigodom zapisivanja oporuka istočnojadranskih iseljenika. To je niži državni službenik pri uredu *Giustizia Vecchia* Ivan iz Zete koji svjedoči u oporukama Stane, supruge Andrije iz Paštrovića te u iskazu posljednje volje Ivana iz Splita.[55] Ise-

[49] ASV, NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.
[50] ASV, NT, b. 967, br. 7, 17. IV 1506; NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521.
[51] ASV, NT, b. 960, br. 665, 27. VII 1496; NT, b. 71, br. 61, 1. X 1506; NT, b. 792, br. 124, 31. I 1509.
[52] ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII. 1502; NT, b. 958, br. 168, 31. V 1509.
[53] ASV, NT, b. 930, br. 466, 19. V 1536.
[54] Trgovac Rade iz Zete jedan je od izvršitelja oporuke senjskog mornara Jurja Antunova (ASV, NT, b. 876, br. 376, 17. VII 1477.), a Obliša iz Zete na isti se način spominje u oporuci Baranke Katarine (NT, b. 878, br. 74, 20. XI 1492). Kotoranka Katarina jednim od svojih povjerenika za izvršenje legata imenuje obućara Radu iz Zete, a njegovoj kćeri Katarini poklanja dio svoje odjeće i posteljine (NT, b. 958, br. 187, 13. VI 1500). U oporuci Jelene, udovice Bože Kotoranina, izvršitelji su Stijepo Tartaro iz Grbalja, Stano iz Šibenika te Nikola iz Zete (NT, b. 408, br. 116, 5. II 1516).
[55] ASV, NT, b. 133, br. 544, 23. XI 1482; NT, b. 132, br. 308, 28 VIII 1485.

ljenici iz Zete katkada su zabilježeni i kao osobe kojima se dariva dio imovine oporučitelja sa istočnojadranske obale. Tako Baranin Nikola Bonis ostavlja *Lene uxori Angeli de Zeta unum meum palium sive mantellum*, dočim Katarina iz Bara poklanja Luciji, supruzi Đurđa iz Zete, jednu haljinu kupljenu u Flandriji te jedan krzneni ogrtač.[56]

Iseljenici iz Zete nisu bili, spomenuto je već na više mjesta, izolirana skupina te je – razvidno je na osnovu uvida u njihove oporuke – bila razvijena i njihova komunikacija s domicilnim stanovništvom Mletaka. O tome posvjedočuju – u svojstvu izvršitelja oporuke, svjedoka ili obdarenika dijelom imovine zetskih oporučitelja – brojni mletački žitelji talijanskoga podrijetla. Kovači, krznari, obućari, krojači, izrađivači škrinja i oružja, tesari i kalafati, ali i zlatari, draguljari, kipari, sitnoslikari, knjižari i tiskari te prodavači najrazličitije specifikacije, samo su neka od zanimanja mletačkih građana koje bilježimo u oporukama iseljenika iz Zete. Neki od njih su "izvorni" mletački građani, a često je riječ o useljenicima iz drugih dijelova Italije, mahom s područja koje je ulazilo u sastav Mletačke republike.

U prethodnim navodima konkretno su – u svrhu izravne ilustracije i posvjedočenja – navedeni brojni primjeri koji govore o obiteljskom i društvenom svakodnevlju zetskih iseljenika u Mlecima. Izvori rječito kazuju kako je riječ o društveno aktivnoj zajednici koja je bila u doticaju sa svim slojevima mletačkoga žiteljstva. Iako podaci vrve dokazima o njihovim sunarodnjačkim vezama (obiteljskim i prijateljskim), činjenica jest da je očita i njihova učestala komunikacija s domaćim, mletačkim žiteljstvom. Slična obilježja opažamo i prilikom raščlambe društvenoga svakodnevlja iseljenika iz drugih dijelova istočnoga Jadrana u Mlecima te se po tim značajkama te useljeničke skupine mogu ubrojiti u društvenom aktivnošću prilagodljive zajednice kojima promjena mjesta boravka nije značila kulturni šok, već su u novoj sredini – daleko od ratnih nedaća i ugroženosti – nastavljali ili započinjali život koristan i plodonosan po cijelu društvenu zajednicu.

Crkva, crkvene ustanove i duhovne osobe u oporukama zetskih iseljenika

Zetski iseljenici u Mlecima bili su – razvidno je iz dokumenata - snažno povezani s crkvom, crkvenim ustanovama i duhovnim osobama.[57] Nji-

[56] ASV, NT, b. 133, br. 475, 18. I 1490; NT, b. 878, br. 74, 20. XI 1492.

[57] Pretežito je riječ o katoličkim crkvenim ustanovama, ali i o – što će se pokazati iz analize – pravoslavnoj crkvi (u Mlecima je to Grčka pravoslavna crkva). U nizu primjera vidljivo je da stroga podjela na katoličke i pravoslavne vjernike tada nije postojala, već je objedinjavajuća pripadnost kršćanskoj vjeri dominirala duhovnim svjetonazorom onovremenih građana Mletaka. Zetski iseljenici, koji su bili tijesno povezani i s katoličkim i pravoslavnim crkvenim ustanovama u iseljeništvu i u zavičaju, zoran su potkrijepa te tvrdnje.

hove su oporuke, nalik drugim vjernicima nastanjenim u gradu na lagunama, prepune konkretnih podataka o njihovu odnosu s brojnim tamošnjim crkvama, samostanima, bratovštinama, hospitalima, ali i sa svećenicima i redovnicima. Iščitavanje i raščlamba te skupine oporučnih iskaza važan su izvor za proučavanje vjerskoga svakodnevlja, religioznosti i povezanosti zetskih iseljenika s mletačkim crkvenim ustanovama, ali i dodatno svjedočanstvo o njihovim običajima, navikama, materijalnoj kulturi, gospodarskim mogućnostima i društvenom statusu.

Jedan od prvih podataka o povezanosti zetskih iseljenika s mletačkim vjerskim ustanovama odnosi se na odabir posljednjeg počivališta. Mjesto sahrane ponajprije se nalazi u župama odnosno predjelima njihova stanovanja te se kao posljednja počivališta najčešće bilježe grobnice u crkvama predjela Castello (prednjače grobnice u uglednoj franjevačkoj crkvi S. Francesco della Vigna),[58] dočim su one smještene u drugim dijelovima grada zastupljene znatno manje.[59]

Određivanje mjesta pokopa u uskoj je vezi s pojašnjavanjem drugih sastavnica koje čine pogrebne običaje. Stoga u oporukama zetskih iseljenika bilježimo odredbe o služenju misa zadušnica u spomen na pokojnika i njegove pretke. Takve se mise najčešće slave u crkvama u kojima se nalazi posljednje počivalište oporučitelja, ali i u crkvama s kojima je iseljenik tijekom života bio intenzivnije povezan. Kako je to običaj, oporučitelji *per elemosina* za služenje misa ostavljaju dio svoje imovine (sukladno njihovim mogućnostima i željama, najčešće je riječ o iznosu od nekoliko dukata), a u nizu se primjera izrijekom bilježi i ime svećenika kojemu se povjerava vršenje službe Božje.[60] U pojedinosti pri obredu sahrane ubrajaju se i odredbe o odjeći

[58] Rada relicta Georgii de Zeta: ... sepelire apud S. Francesco Vinea (ASV, NT, b. 960, br. 665. 27. VII 1496.); Lena uxor Stephani de Zeta: ... corpus meum sepelire apud ecclesiam S. Francesci (NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509); Agnesina relicta Piero de Zeta: ... sepelire ad S. Francesco della Vigna (NT, b. 786, br. 19, 3. XI 1515). Kao mjesta pokopa zetskih iseljenika u predjelu Castello u pojedinačnim se primjerima bilježe još i grobnice crkava S. Maria Formosa, S. Trinità, SS. Giovanni e Paolo (dominikanska bazilika), S. Pietro di Castello (mletačka katedrala), S. Domenico, S. Giustina i dr.

[59] Tako, primjerice, Rada iz Zete određuje svojim posljednjim počivalištem grobnicu u augustinskoj crkvi S. Stefano u predjelu S. Marco (ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII 1502). Pokop u vlastitoj grobnici u crkvi S. Rocco (predjel S. Polo) želja je imućnog Pavla iz Zete (NT, b. 202, br. 345, 4. VII 1520.), dočim će zemni ostatci Margarete, udovice Marka iz Zete, prema njezinoj želji počivati u crkvi S. Nicolò dei Mendicoli u zapadnom predjelu Dorsoduro (NT, b. 685, br. 1406, 1. VII 1599).

[60] Eustachius Radi de Zeta: Dimitto pro missis S. Marie et S. Gregorii ducati 3 per prete Francesco Carari de S. Juliani (ASV, NT, b. 377, br. 28, 20. II 1476); Catarina condam Radi de Zeta: Item dimitto ducati 3 pro missis S. Marie et S. Gregorii celebrandis per prete di S. Maria Formosa. Item celebrare messe 30 subito post mortem meam et habeat ducatum unum pro anima mea (NT, b. 377, br. 41, 16. VI 1478); Maria uxor Bosidari de Zetta: Dimitto plebano S. Antonii unam vestam meam de panno meliore ut dicat messe per

(habitu) pokojnikove sahrane, kao i imenovanje pratnje koja će nazočiti njegovom posljednjem ispraćaju. Slijede oporučne odredbe koje se odnose na upućivanje jedne ili više oporučitelju bliskih osoba na hodočašće za oprost grijeha i spas pokojnikove duše (tzv. zamjenska hodočašća), a vrijedno je napomenuti da se osim tradicionalnih svetišta u samim Mlecima (S. Lorenzo, S. Pietro di Castello, S. Croce i S. Trinità), u oporukama zetskih iseljenika susreću i druga glasovita talijanska hodočasnička stjecišta (Asiz, Rim).[61]

Legati zetskih iseljenika upućeni mletačkim crkvama i samostanima dijelom su namijenjeni kao nadoknada za troškove sahrane, služenje misa zadušnica ili kao milodar za vršenje pogrebnih obreda i sudjelovanje tamošnjega svećenstva u posljednjem ispraćaju. Brojni se legati darivaju bez pojašnjavanja obveza crkvene ustanove prema oporučitelju. S obzirom na vrste legata, pretežito se upućuju novčane svote čiji je iznos sukladan socijalnom statusu i imovnim mogućnostima iseljenika. Nekoliko se iseljenika zavičajem iz Zete izdvaja iznimno bogatim darovnicama mletačkim crkvenim ustanovama. Tako, primjerice, Nikola iz Zete, uz niz navoda koji se odnose na mjesto posljednjega počivališta i služenje misa-zadušnica, izrijekom spominje i sa po pola dukata obdaruje mletačke crkve S. Fantino i S. Maria dei Miracoli te samostan S. Maria delle Grazie.[62] Dug je i popis crkava nadarenih oporučnom željom Jelene, supruge zetskoga iseljenika Stijepa. Nabrajaju se crkve odnosno samostani S. Fantino, S. Maria Maggiore, S. Maria delle Grazie, S. Croce, S. Maria dei Miracoli, S. Maria della Fava, S. Moisè, S. Maria della Celestia, S. Francesco della Vigna, S. Giovanni Laterano, S. Martino i S. Maria degli Angeli (potonje dvije smještene su na otoku Muranu), a poklanjaju im se manje novčane svote.[63] Intenzivne veze s mletačkim crkvama razvidne su i na osnovu iščitavanja oporučnih legata Pavla Lukova. Pretežito je riječ o ženskim samostanima u Mlecima i na Muranu (SS. Cosma e Damiano, S. Sepulchro, S. Maria dei Miracoli, S. Clara, S. Croce, S. Maria Maggiore), a novčani iznosi koji im taj imućni iseljenik ostavlja najčešće iznosi pet dukata.[64]

Novčane svote darovane mletačkim crkvama i samostanima variraju sukladno imovnim mogućnostima, ali i željama samih oporučitelja. Katkada

---

l'anima mea (NT, b. 651, br. 113, 25. XI 1478); Nicolaus de Zeta: Dimitto Petri oficianti in ecclesia S. Severi ducatos tres pro missis (NT, b. 651, bez br, 8. II 1491); Bernardina relicta Stephano de Zeta: Item lasso che siano celebrate le messe de S. Gregorio e S. Maria per li frati di S. Domenico a qualli lasso ducati tre (NT, b. 927, br. 10, 27. VII 1541).

[61] Lucretia uxor Iohannis de Zeta: ... mittere ad Crucem, S. Trinitatem, S. Laurentii et ad Asisum (ASV, NT, b. 876, br. 445, 16. XI 1487); Agnesina relicta Pietro de Zeta: ... mittere ad Castello, S. Croce, S. Laurentio et S. Maria de Loreto (NT, b. 786, br. 19, 3. XI 1515).

[62] ASV, NT, b. 651, bez br, 8. II 1491.

[63] ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509.

[64] ASV, NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517.

su darovnice iskazane bez posebnih dodatnih objašnjenja o namjeni poklonjenog novca, a katkada je izrijekom navedeno da se novčani legat mora utrošiti za potrebe gradnje ili uređenja (*per fabrica*) dotične crkvene ustanove. Tako, primjerice, Katarina Radova iz Zete ostavlja dvadeset dukata *pro fabrice ecclesie S. Maria Formosa*, dočim Ivan čak sto dukata namijenjuje za gradnju samostana S. Giuseppe.[65] Dobra (*Bona*), udovica zetskog iseljenika Lazara stanovnica je predjela Castello u župi S. Trinità. Ondje će, prema želji oporučiteljice, biti ugrobljeni i njezini zemni ostatci, a svojoj župnoj crkvi Dobra namijenjuje za troškove održavanja skromnu svotu od jednoga dukata.[66] Sličan slučaj bilježimo i u primjeru Jelene, supruge Luke iz Zete, koja crkvi S. Trinità dariva, također *per fabrica*, iznos od dva dukata.[67]

Mletačke bratovštine (*Scuole*) zabilježene su u oporukama zetskih iseljenika vrlo često. Ponajprije je riječ o bratovštinama smještenim u predjelu i župi oporučiteljava mjesta stanovanja (tzv. župske bratovštine), a pripadnici zetske zajednice često su bili i njihovi aktivni članovi. Mletačkim se bratovštinama – sukladno stupnju uključenosti oporučitelja u njihov rad i aktivnosti – dariva dio iseljenikove pokretne imovine ili manja novčana svota.[68]

U oporučnim spisima negdašnjih žitelja grada na lagunama darovnice tamošnjim ubožištima (hospitalima) smatrane su uobičajenim činom. Zetski iseljenici nisu se pri tome nimalo razlikovali od svojih sugrađana te stoga u njihovim oporučnim spisima učestalo bilježimo darivanje mletačkih hospitala, u prvome redu onih najpoznatijih (Madonna della Pietà, SS. Giovanni e Paolo, Ospedale degli Incurabili, S. Antonio i dr).[69]

Dolazeći s područja koje je upravo u posljednjim desetljećima XV stoljeća te početkom XVI stoljeća proživljavalo dramatično razdoblje svoje povijesti, zetski su iseljenici – mnogo više od onih mletačkih stanovnika koji nisu iskusili ratne nedaće i sudbinu prognanika – pokazivali socijalnu osjetljivost prema siromašnim odnosno egzistencijalno ugroženim sugrađanima. Otuda u njihovim oporukama nemali broj legata kojima se za siromašne građane ili za miraz djevojkama iz neimućnih obitelji ostavlja značajan dio iseljenikove imovine. Primjerice, Antonijo Nikolin iz Zete svu svoju imovinu neraspodijeljenu legatima dariva supruzi, a nakon njezine smrti imetak će se

[65] ASV, NT, b. 377, br. 41, 16. VI 1478; NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.
[66] ASV, NT, b. 71, br. 24, 28. II 1490.
[67] ASV, NT, b. 71, br. 61, 1. X 1506.
[68] Bona relicta Lazari de Zeta: Item dimitto Scole ecclesie S. Trinitatis de quo ego sum ducatum unum. Item Scole S. Ursule dimitto ducatum unum (ASV, NT, b. 71, br. 24, 28. II 1490); Nicolaus de Zeta: Item dimitto fratribus Scole S. Fantini ducatum unum (NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508); Lucha de Zeta condam Radi: Dimitto Scole Corporis Christi a S. Laurentii libras tres (NT, b. 968, br. 277, 10. IX 1515).
[69] ASV, NT, b. 66, br. 359, 15. XI 1481; NT, b. 143, br. 53, 3. IX 1527); NT, b. 927, br. 10, 27. VII 1541.

raspodijeliti za udaju siromašnih djevojaka.[70] Niz legata upravljenih u karitativne svrhe bilježi oporuka Helene, supruge Stijepa iz Zete. Deset dukata poklanja *pro pauperes Christi*, siromašnim članovima bratovšine Spirito Santo u crkvi S. Maria Formosa ostavlja dva dukata, a četiri dukata izričito je namijenjeno za siromahe njezine župe S. Severo u predjelu Castello.[71] Na kraju, u ovome je kontekstu darivanja posebno zanimljiv legat često spominjanog mornara Andrije Stijepovog koji izvršiteljima svoje posljednje volje određuje da na dražbi prodaju dio njegova pokućstva i odjeće te od prihoda svake godine obdare siromahe na ulici koja vodi prema mletačkoj crkvi S. Antonio i to upravo na blagdan Sv. Antuna (13. lipanj).[72]

Uključenost u vjersko svakodnevlje grada na lagunama ogledala se i kroz učestale veze zetskih iseljenika s duhovnim osobama. Stoga u njihovim oporukama tamošnje svećenike, redovnike, klerike, laičke redovnice i druge obnašatelje crkvenih službi bilježimo u svojstvu izvršitelja oporučnih spisa, kao svjedoke te obdarenike dijelom oporučiteljeve imovine. Iako je ponajprije riječ o domaćim, mletačkim svećenicima, opažamo i primjere u kojima su spomenute duhovne osobe zavičajem sa istočnojadranske obale ili su članovi oporučiteljeve obitelji odnosno rodbine.[73]

***

Bratovština Sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni*), osnovana 1451. godine u srcu predjela Castello, stoljećima je bila središnja ustanova okupljanja iseljenika zavičajem od sjevera Hrvatske do crnogorskog primorja i unutrašnjosti.[74] Uključenost u rad te ugledne mletačke udruge, koja se u

[70] ASV, NT, b. 296, br. 27, 15 X 1561. Za istu svrhu čak 400 dukata namijenjuje imućni zetski iseljenik Ivan (ASV, NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.).

[71] ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509.

[72] ASV, NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521.

[73] Svećenik Poneša (čije pobliže podrijetlo nije poznato) izvršitelj je oporuke Menege, supruge Mihajla iz Zete (ASV, NT, b. 377, br. 60, 26. VIII 1482.). U oporuci Dobre, udovice Lazara iz Zete, spominje se njezin rođak – svećenik Nikola – te mu se dariva jedan dukat (NT, b. 71, br. 24, 28. II 1490). U oporuci pisanoj 1550. godine Pavao Lukov više puta spominje kći Luciju, tada predstojnicu samostana Madonna delle Grazie u Mestrama te joj dariva sav svoj imetak neraspodijeljen drugim legatima (NT, b. 886, br. 303, 11. V 1550.).

[74] O povijesti rečene bratovštine postoji opsežna literatura. Vidi primjerice: Niko Luković, Bratovština bokeljskih pomoraca Sv. Đorđa i Tripuna u Mlecima, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, sv. 4., Kotor, 1957, str. 33-43; Guido Perocco, *Carpaccio nella Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni*, Venezia, 1964; Isti, *Guida alla Scuola Dalmata dei Santi Giorgio e Trifone (detta San Giorgio degli Schiavoni)*, Venezia, 1984; L. Čoralić, Bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna u Veneciji. Izvori, historiografija i mogućnosti istraživanja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 27, Zagreb, 1994, str. 43-57; Ista, "Scuola della nation di Schiavoni" – hrvatska Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, *Povijesni prilozi*, sv. 18, Zagreb, 1999, str. 53-88; Ista, *U gradu svetoga Marka*, str. 215-262.

doba najsnažnijih prekojadranskih iseljavanja smatrala jednom od vodećih tzv. "nacionalnih" bratovština, važna je sastavnica iz prošlosti zajednice zetskih iseljenika u glavnom gradu Privedre republike. Njihova je povezanost sa "skjavunskom" bratovštinom razvidna kroz niz oporučnih navoda. Stoga mnogi odabiru grobnice bratovštine Sv. Jurja i Tripuna, smještene u crkvi S. Giovanni Battista del Tempio (do 1551. godine ujedno i sjedište bratovštine), za mjesto svojeg posljednjeg počivališta. Tako, primjerice, Nikola iz Zete izrijekom navodi kako je njegova želja da mu tijelo počiva *in archis Schole S. Georgii Sclavorum* te bratovštini za troškove ukopa dariva tri dukata.[75] Grobnicu "slavenske bratovštine pri crkvi Sv. Ivana Krstitelja" odabire za svoje ukopno mjesto i Luka Radov, a njegov legat bratovštini iznosi jedan dukat.[76] Opći navod o sahrani u navedenoj crkvi bilježimo u oporuci Katarine, supruge Đurđa iz Zete, a sličan navod nalazimo i u oporuci Stane pokojnoga Nikole.[77]

Zetski iseljenici, intenzivno povezani s brojnim mletačkim crkvenim ustanovama, u svojim oporukama rado su se prisjećali njima posebno bliske bratimske udruge te joj – sukladno svojim mogućnostima – darivaju dio svoje imovine (najčešće manje novčane iznose).[78]

Posvjedočenje o uključenosti zetskih iseljenika u djelovanje bratovštine Sv. Jurja i Tripuna nekoć je bilo sačuvano u spomenutoj crkvi S. Giovanni Battista del Tempio, gdje su se nalazile bratimske grobnice, ali i ukopna mjesta istaknutijih članova te udruge. Zahvaljujući istraživanju Emmanuela Antonija Cicogne, istaknutog proučavatelja mletačke spomeničke baštine, saznajemo podatak da su braća Božo i Novelo iz Zete o svojem trošku ondje dali podići grobnicu namijenjenu njihovim obiteljima, ali i drugim članovima *di la Schola de misier S. Zorzi de la nacion de Schiaoni* (1529. god).[79]

***

Prethodno navedeni primjeri iz vjerskoga života zetskih iseljenika poglavito se odnose na katoličke crkvene ustanove u Mlecima i njihovoj neposrednoj kopnenoj i otočnoj okolici. Osim navedenih, u oporukama ove skupine iseljenika bilježimo i njihove veze s tamošnjom pravoslavnom za-

[75] ASV, NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508.

[76] ASV, NT, b. 968, br. 277, 10. IX 1515.

[77] ASV, NT, b. 958, br. 168, 31. V 1509; NT, b. 127, br. 795, 13. II 1536.

[78] Lena uxor Stephani de Zeta: Item dimitto pauperibus Scole S. Georgii ducati doi (ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509); Stefanus condam Pauli de Zeta: Dimitto Scole S. Georgii Dalmatinorum ducatos tres (NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510); Paulus condam Luce de Zeta: Item dimitto Scole mee S. Georgii ducatos tres (NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517); Maria relicta Andree de Zeta: Dimitto Scole S. Zorzi di Schiavoni ducati doi (NT, b. 930, br. 466, 19. V 1536).

[79] E. A. Cicogna, *Corpus delle iscrizioni di Venezia e delle isole della Laguna Veneta*, sv. I., Venezia, 2001. (priredio Pietro Pazzi), str. 600-601.

jednicom odnosno s crkvom koju su osnovali iseljenici iz Grčke, ponajprije s područja koja su se nalazila u sastavu mletačkoga dominija. Za svoje su bogoslužje grčki iseljenici isprva koristili kapelu S. Orsola u dominikanskoj bazilici SS. Giovanni e Paolo, kao i crkvu S. Biagio (zvanu tada i S. Biagio dei Greci). Od tridesetih godina XVI stoljeća bogati i cijenjeni grčki iseljenici (ali i oni iz drugih dijelova istočnojadranske obale) potaknuli su svojim sredstvima gradnju vlastitoga vjerskog sjedišta (dovršenog početkom sedamdesetih godina XVI stoljeća) – crkve S. Giorgio (S. Giorgio dei Greci), a koja je smještena u Castellu, najfrekventnijoj zoni njihova obitavanja i djelovanja. Na gradnji svetišta pravoslavnih useljenika sudjelovali su najpriznatiji onodobni mletački graditelji (Sante Lombardo, Giannantonio Chiona, Bernardo Ongarin), a zdanje je tipičan produkt mletačke graditeljske umjetnosti renesansne epohe. U sklopu crkve nalazila se i njihova nacionalna udruga odnosno bratovština (Scuola de San Zorzi dei Greci), koja je imala iznimno važnu ulogu u povezivanju pravoslavnih žitelja Mletaka.[80]

Crkve S. Biagio i S. Giorgio zabilježene su u nekoliko oporuka zetskih iseljenika kao mjesta koja odabirom postaju njihova posljednja počivališta. U prvome primjeru imućni Ivan iz Zete u oporuci pisanoj 1526. godine (neposredno prije nego je otpočela gradnja sjedišta grčke crkve) izrijekom određuje da njegovo tijelo počiva u crkvi S. Biagio, gdje se nalazi i grobnica njegova pokojnoga oca te za uređenje iste crkve dariva solidnih pedeset dukata.[81] S pravoslavnom crkvom S. Giorgio dei Greci učestalo je bio povezan i zetski iseljenik Dimitrije *Mischia.* Njegova je oporučna želja da bude sahranjen u crkvi S. Giorgio dei Greci (koja je sredinom XVI stoljeća već imala vlastita ukopna mjesta). Crkvi se pritom dariva deset dukata, a tamošnjem svećeniku – za "milodar i grobnicu" – dodatnih dva dukata.[82] Bratovštinu pravoslavnih useljenika spominje i ovdje često citirani mornar Andrija Stijepov te joj dariva deset dukata, a kapelanu iste *Scuole* (kojemu je ime Savina) ostavlja dodatnih dva dukata.[83]

---

[80] O crkvi i bratovštini S. Giorgio dei Greci vidi podrobnije u djelima koja se bave grčkom iseljeničkom zajednicom u Mlecima: Giovanni Veludo, *Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia*, Venezia, 1847; Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane, ovvero origini delle denominazioni stradali*, Venezia, 1863. (ristampa: Venezia, 1990), str. 244-246, 320-321; Giulio Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, Venezia, 1926. (ristampa: Trieste, 1974), str. 316-320; Giorgio Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI*, Firenze, 1967; Guido Perocco – Antonio Salvadori, *La civiltà di Venezia*, sv. II (Il Rinascimento), Venezia, 1976, str. 783-788; Silvia Gramigna – Annalisa Perissa, *Scuole di arti mestieri e devozione di Venezia*, Venezia, 1981, str. 40-41; Brunehilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Roma 1997; L. Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, str. 103-104.

[81] ASV, NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.

[82] ASV, NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551.

[83] ASV, NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521.

Zavičajne veze zetskih iseljenika

Brojni zetski iseljenici nalazili su u Mlecima trajno utočište, zasnivali obitelj i dom, zapošljavali se u traženim i produktivnim djelatnostima (pomorstvo, obrti) te vremenom prekidali veze s rodnim krajem. Njihovi su potomci (poglavito oni rođeni u mješanim brakovima) podizani i odgajani isključivo u mletačkoj sredini te su se vremenom asimilirali (venetizirali) i gubili svijest o domovinskom podrijetlu svojih predaka. Ipak, sraz s novom sredinom i ljudima, drugačijim običajima i načinom života, nisu nužno značili prestanak domovinskih veza svih iseljenika. Arhivska vrela svjedoče da su neki iseljenici – bez obzira što su fizički najčešće trajno napustili svoju domovinu - zadržavali konkretne veze s članovima obitelji, rodbinom, prijateljima i poznanicima u rodnome kraju.

U oporukama zetskih iseljenika najčvršći trag o povezanosti sa zavičajem iskazan je prigodom spominjanja i obdarivanja crkvenih ustanova u domovini. Najrječitije posvjedočenje zasigurno su oporučni spisi i kodicili mornara Andrije Stijepovog, nastali u tridesetogodišnjem razmaku od 1497. do 1527. godine. Iako osnovnim zanimanjem običan pomorac, Andrija je uspio u Mlecima steći brojne nekretnine, napose dućane i radnje na trgovački najprometnijim mjestima grada. Višestruke novčane legate ostavlja brojnim članovima svoje uže i šire obitelji, a među poslovnim suradnicima spominju se trgovci i poduzetnici iz Crne Gore, Skadra, Paštrovića, Budve, Kotora, Dubrovnika, Splita, te iz različitih talijanskih gradova. Vidljivo uspješan i bogat poduzetnik, Andrija nemali dio svoje imovine upućuje pravoslavnim svetištima na području Skadarskog jezera i na Svetoj Gori, izražavajući pritom uobičajenu želju da se u rečenim manastirima i crkvama održe mise zadušnice za spas njegove duše. Tako se u manastiru Sv. Đurđa na otočiću Beška na Skadarskom jezeru mora održati četrdeset misa u spomen na njegovog pokojnog oca Stijepa. U spomen i za spas duše pokojne majke Miroslave Andrija određuje dvadeset misa u crkvi Sv. Nikole na Vranjini te isto toliko misa u crkvi Gorice svetog starca Makarija ili Starčevoj Gorici. Bez obveza služenje misa zadušnica Andrija ostavlja crkvama Sv. Duha i Sv. Trojstva na Gorici po deset odnosno dvadeset dukata. Spomenutoj crkvi Sv. Đurđa na otoku Beška i Sv. Nikoli na Vranjini namjenjuje po deset dukata. Slijedi spominjanje i obdarivanje triju marijanskih crkava. Riječ je o Bogorodičinoj crkvi na otoku Moračniku, crkvi Uspenja Bogorodice na otoku Kom (zadužbina i mauzolej Crnojevića) te crkvi Prečiste Bogorodice Krajinske, a svakoj namjenjuje po pet dukata. Iako sva svoja dobra ostavlja supruzi Mariji, te nakon njezine smrti nezakonitoj kćeri Heleni, Andrija određuje da, ukoliko kćer ne bude živjela časnim životom, dio pokretnih dobara i novčana svota od 200 dukata moraju pripasti manastirima na Skadarskom jezeru. Ostatak

dobara koji preostane nakon ispunjavanja svih legata Andrija namjenjuje siromasima i crkvama na području Zete[84]. Andrija, nadalje, u svojim oporukama spominje i pravoslavna svetišta na Svetoj Gori (Atosu) u Grčkoj te neke od tamošnjih brojnih manastira nadaruje manjim novčanim prilozima. Tako prvom nastalom i po ugledu najznačajnijem svetogorskom manastiru Lavra (Velika Lavra Sv. Atanazija) ostavlja pet dukata, koliko i manastiru Sv. Pavla. Drugom po važnosti svetogorskom manastiru Vatopedi, kao i manje značajnom manastiru Kastamonitu (Konstamonit), ostavlja po deset dukata. Andrija ne zaboravlja ni srpski manastir Hilandar, zadužbinu raških vladara Nemanjića, te mu poklanja dvadeset dukata. Naposlijetku Andrija spominje i manastir i crkvu Sv. Katarine na Sinajskoj Gori kojoj ostavlja prilog u iznosu od dvadeset dukata[85].

Skadarske manastire bilježimo i u oporuci Stijepa Pavlovog, zetskoga iseljenika koji je u novoj domovini bio povezan s nizom svojih sunarodnjaka, ali i s tamošnjim crkvenim ustanovama (s raznim katoličkim te s pravoslavnom crkvom). Stijepo izrijekom određuje da se nakon smrti njegovi posmrtni ostaci pohrane *in una capsa lignea* i pohrane u crkvi S. Biagio te poslije – kada to bude moguće – prenesu u Zetu i sahrane u jednom od manastira na Skadarskom jezeru. Izvršiteljima svoje posljednje volje (zetski iseljenici Grgur Đurđev i Andrija Stijepov) određuje da svu njegovu pokretnu imovinu, pri čemu poglavito misli na odjevne predmete, također prenesu u Zetu i poklone nekoj od tamošnjih crkvenih ustanova.[86]

---

[84] Andreas condam Stephani de Zeta marinarius de S. Antonini: ... celebrare messe 40 mortuorum pro anima condam patris mei in ecclesia S. Georgii de Lacu de Zeta. Item altre messe 20 in ecclesia S. Nicolai de Vranina pro anima condam matris mee Miroslave et 20 altre messe in ecclesia vocata Goriza Starzeva etiam pro anima dicte matris mee. Item lasso in Lago de Scutari a S. Zorzi de Isola di Beri ducati 10. Item alla giesia chiamata Spirito Sancto nominata Scoglio del Vecchio ducati 20. Item in dicto Lagu alle giesie di S. Nicolò della Vranina ducati 10. Item in la parte de Zeta alla giesia chiamata S. Ternità de Gorizani lasso ducati 20. Item in la isola del Lago de Santi nominata Morachia a una giesia chiamata S. Maria Procasa ducati 5. Item lasso a una giesia chiamata Comi in cavo di detto Lago ducati 5 d'oro. Item alla giesia nominata S. Maria de Crayna lasso ducati 5 d'oro. .... in la mia fia Lena natural le qual voglio et instituisco mia herede... con questa conditione se la non reda honesta laudabile vita overo che la morise senza fioli legitimi voglio che dette parte de fonteghere et ducati 200 vadi in monasterii de Lago de Scutari. Residuum dispensari inter pauperes Christi et inter ecclesias existentibus in partibus meis cioè in Zeta et in eius teritorio (ASV, NT, b. 877., br. 734., 9. IX. 1497; b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; b. 143, br. 53, 3. IX 1527; b. 967, br. 7, 17. IV 1506).

[85] Item dimitto ducati 5 ecclesie S. Pauli de Monte Sancto. Item dimitto Lavre de Monte sancto ducati 5 pro anima mea. Item a monasterio Vatopedi ducati 10. Item a Captimonie ducati 10. Item a monasterio Hilandar posto in Monte Sancto ducati 20. Item a Monte Sinai ducati 20. (ASV, NT, b. 877, br. 734, 9. IX 1497; b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; b. 143, br. 53, 3. IX 1527; b. 967, br. 7, 17. IV 1506).

[86] ASV, NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510.

U nekoliko se oporuka zetskih iseljenika spominju i članovi njihovih obitelji koji još uvijek žive u domovini ili će se – ovisno o okolnostima – iseliti u Mletke. Tako Rada, udovica mornara Đurđa iz Zete, izrijekom bilježi nećakinju Nikolozu, kćer njezina pokojnoga brata Luke, za koju navodi da je *habitante in Lago*, a oporučnim joj legatom namjenjuje jednu svoju haljinu.[87] Rođake u zavičaju imao je, u trenutku pisanja svoje oporuke, i zetski iseljenik Paško Aleksandrov. Imenujući suprugu Hipolitu glavnom nasljednicom sveukupne imovine, Paško izrijekom napominje da je supruga obvezna njegovim rođacima koji tijekom budućeg vremena možda usele u Mletke, udijeliti po jedan dukat.[88]

Zaključak

Proučavanje prekojadranskih iseljavanja iz Zete u Mletke sastavni je dio širih migracijskih procesa koji su se, u ozračju osmanskih osvajanja i prekrajanja državno-političkih zemljovida, zbivali na području europskoga jugoistoka. Nastavljajući se na dosadašnja istraživanja povijesti prekojadranskih migracija, ponajprije onih s područja crnogorskog primorja i unutrašnjosti, u ovom su radu predstavljeni zetski iseljenici i njihovo društveno, obiteljsko i vjersko svakodnevlje u glavnome gradu Serenissime.

Na osnovu raščlambe oporučnih spisa (kao pretežito uporabljene građe) doznajemo da je prisustvo zetskih iseljenika u Mlecima najizrazitije od sredine XV. stoljeća do prvih desetljeća XVI stoljeća, što se u velikoj mjeri podudara s prijelomnim vojno-političkim događanjima u Crnoj Gori, kada taj prostor potpada pod osmansku vlast. Iseljenici iz Zete bili su u Mlecima – a o tome vrela nepobitno svjedoče – tipična useljenička zajednica, nalik brojnim drugim zavičajnim skupinama sa istočnoga Jadrana. Pretežito su naseljavali istočni gradski predjel Castello, stoljećima središnje područje obitavanja iseljenika iz slovenskih krajeva i hrvatskoga sjevera do Albanije i Grčke. Ondje su često pronalazili zaposlenje u mletačkome arsenalu (tada vodećem vojno-pomorskom kompleksu na Sredozemlju), a ondje se nalazila i njihova bratovština Sv. Jurja i Tripuna, središnja ustanova okupljanja iseljenika zavičajem sa istočne obale Jadrana. U Castellu je bila smještena u crkva pravoslavnih useljenika (S. Giorgio dei Greci te istoimena bratovština), također neupitno zastupljena u oporučnim dokumentima iseljenika iz zetskih krajeva.

Pomorci i obrtnici po profesiji, zetski iseljenici su poglavito pripadali srednjem i nižem društvenom sloju. Ipak, otkrivamo i niz uspješnih i imovno snažnih iseljenika koji se mogu držati elitnijim dijelom svoje zavičajne

[87] ASV, NT. b. 960, br. 665, 27. VII 1496.
[88] ASV, NT, b. 325, br. 589, 19. I 1585.

skupine. U Mlecima je, znano je u historiografiji, djelovao i stvarao jedan od tadašnjih vodećih zetskih kulturnih pregalaca – Božidar Vuković Podgoričanin (umro u Mlecima 1539. godine) – tiskar i zaslužnik za izdanja niza knjiga na narodnome jeziku.

Zetski iseljenici bili su učestalo povezani s pripadnicima svoje zavičajne skupine, ali i sa useljenicima iz drugih dijelova istočnojadranske obale (ponajprije sa onima iz primorskih gradova od Kotora do Bara). Iako u domovini najčešće više nisu imali vlastite posjede i imovinu, neki se oporučitelji u svojim brojim legatima prisjećaju zavičaja, darujući tamošnjim crkvenim ustanovama dio svoje imovine. Takvi su nam podaci prevažan izvor o trajnom postojanju komunikacija zetskih iseljenika sa zavičajem koji možda više nikada nisu imali prigode osobno pohoditi.

Na kraju možemo zaključiti: migracije iz Zete u Mletke sastavni su dio širih prekojadranskih iseljavanja koja su – kroz kasni srednji i rani novi vijek – zahvaćala širok potez apeninske čizme. Upoznavanje prisutnosti i djelovanja zapažene zetske iseljeničke skupine u Mlecima stoga je vrijedan prinos poznavanju povijesti Crne Gore, ali i višestoljetnih komunikacija i prožimanja toga prostora s Mlecima i europskim Zapadom.

Lovorka ČORALIĆ

THE EMIGRANTS FROM ZETA IN VENICE (FROM THE FIFTEENTH TO THE SEVENTEENTH CENTURY) – A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF RELATIONS BETWEEN MONTENEGRO AND VENICE IN THE PAST

Summary

The article is based on the analysis of source materials kept in the State archive of Venice (primarily the last wills) and the existing results of previous historiography. Basic components from the past of the emigrants from Zeta in Venice have been analysed in details based on these sources and literature: chronological scope of their presence and agency in Venice, the way they were recorded in sources, places of their residence, professions and economic potential, ties of family and friendship and their relationships with the Venetian ecclesiastical institutions and members of the clergy. Particular attention has been awarded to the forms of communication of the immigrants from Zeta with their compatriots, as well as to the relationships they formed with the immigrants coming from other areas of the eastern Adriatic. The examples of connections of the immigrants from Zeta to the Venetian ecclesiastical institutions (both those Catholic and those of the Orthodox Church in Venice), which are particularly informative, have been presented, as well as their ties to the churches

and monasteries in the old homeland. The article concludes that the immigrants from Zeta in the capital of the Serrenissima formed a very important and socially active immigrant community and that their migrations on the Italian coast were an integral part of wider migratory movements between the two Adriatic shores during the period of the Late Middle Ages and early Modern Age.

Key words: Zeta, Montenegro, Venice, the Republic of Venice, migrations, Early Modern Age.

UDC: 929:3-055.1 Ченгић С.
UDC: 94(497.16)"18"

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Др Драгана КУЈОВИЋ*

СМАИЛ-АГА ЧЕНГИЋ ИЗМЕЂУ ДВА ЕПСКА ПОРТРЕТА

ABSTRACT: *Mažuranić's epic poem The Death of Smail-aga Čengić described the death of mutesarrif of Gacko. The character of this Turkish hero took on epically hackneyed characteristics attributed to Turkish thugs in national poetry. The ruthless Turkish commander is contrasted with the oppressed Christian people, subject to all sorts of injustice and violence. There have been many attempts at describing the Turkish dignitary Smail-aga Čengić, which are either epic or which surpass the epic frame, and they tend to place him into an entirely different notion of reality, not without exaggeration which quite often unjustifiably coincides with a contrary cliché – a beautified and retouched image. By emphasizing the reputation of the mutesarrif, which he gained with courage, achievements and a dignified loyalty to Ottoman authorities, unlike inane, pathetic and hypocritical subjects, such image tells that reality painted a double picture in collective memory. However, the divided image is united by a historical context, the same characters, events and details which enable an impartial research process, completely relieved of bias and attempts to humour the traditional, i.e. epic role division into good and evil, "our" chivalry and "their" cowardice, which is usually blind and conventional.*

KEY WORDS: *Smail-aga Čengić, Ivan Mažuranić, epic, mutesarrif, Herzegovina, Ottoman rule, Christian people*

Смаил-ага Ченгић, турски јунак, мутеселим гатачки, пивски и дробњачки, убијен је 1840. године на Мљетичку. Изгубио је живот у сукобу са Дробњацима, које је предводио Новица Церовић, у знак одмазде за пораз који су на Грахову 1836. Црногорци претрпјели од војске којом је Ченгић командовао и, посебно, за смрт Петровића, међу

* Аутор је научни савјетник Историјског института Црне Горе - Подгорица

којима блиских сродника Петра II Петровића Његоша. Овај догађај, Смаил-агина погибија или убиство, описан је у спјеву Ивана Мажуранића *Смрт Смаил-аге Ченгића*, у којем су пјеснички израз, доживљај и тумачење карактера, морална осуда насиља и неправде, и измирење главних протагониста у смрти, осликали догађај користећи га као подлогу да би се, уз ослон на етичко-религијску позадину карактеристичну за народну епику, испричало умјетничко свједочење о борби једног хришћанског народа за слободу и неспутаној снази освајача, до сљепила огрезлог у бахатост, отимачину и нељудскост. Истинити догађај и имена главних ликова представљају документовани оквир, али је њихова историјска аутономност подређена пјесниковој потреби да се цијелим низом појединости, које одступају од стварности, прича измјести и подреди умјетничкој слободи. Историјски Смаил-ага Ченгић и Новица Церовић постају књижевни ликови одвојени од свог истинског идентитета и тако испражњеног биографског садржаја добијају улогу протагониста у приповиједању о менталитету османлијске власти на овим просторима и позитивном карактеру борбе против ње. Историјски чин који Мажуранић описује, безрезервно прихватајући хришћанске представе о карактеристикама ропства и борби против њега, своје унутрашње објашњење налази у осмишљености хришћанског жртвовања и припадајућем етичко-религијском кодексу, јер је чета завјереника и осветника „вишњег Бога пуна“. Условљено претходним, Мажуранићево дјело се обликује као пјесничка синтеза хришћанске процјене поступака турске власти. У Смаил-агином (*силан ага,... силан арслан, ...мрки вуче,... око бистро/ И десницу вјежба храбру,..Добар јунак, да је човјек таки*, *... бијесан ага, неман ружна*,...) зулуму и насиљу над рајом (*Тер их турскијем даривао даром:/ Сваком момку остар колац даје/ Коме колац, коме ли конопац,... Јадна раја, рукух наопако/ Слиједи коњске на конопцу траге,... Демескиње ту се сабље криве/ Стопут влашком напојене крви,...Крвав пламен наприје му букну /Гњевну у срцу супроћ раји црној/ Супроћ влахом, псетом, крсту/ Липовоме, штоно вриједан није /Уз Турчина да га сунце грије,...*) кондензована је крвава отимачина као обичај и право који су трајали колико и иновјерни освајач, и зато се овај или онај Смаил-ага, муслиман и Турчин, с овим или оним именом, измишљен или, још боље, стваран, једначи са сваким другим и значи једино симбол и персоналзацију туђинског зла. Овај турски великаш остаје запамћен као тамни лик којем пресуђује хришћанска рука (*Ал надасве што крш ову кити/ Крст је часни што се над њом виси/ Он је што ве у невољи јачи;/ Он милостив што ве небом штити, ...*) потискујући у заборав његово стварно јунаштво и храброст, као другоразредне карактеристике.

Кажу да Смаил-ага није био зулумћар, узимао је колико му је припадало. За више и преко закона, плаћао је. Муслиманске пјесме тог времена и нешто касније говоре о њему као о једном од највећих јунака[1] („Много је пјесника твоју у црно завило славу/ Ал им мањка моћ, да сунцу прекрију сјај“[2]), и послије побједе на Грахову добио је надимак Гази. Проглашен је за осветника Махмута-паше Бушатлије. Према предању, често је пјевушио пјесму:

Силног пашу Бушатлију
Баш Махмута крвопију,
Осветио нико није,
Дого мене сератлије;
Ја испуних царску вољу,
На Грахову бојном пољу,
Убих десет Петровића,
Соколова и племића[3]

Кажу и да се сабљи Смаил-аге у народу пјевало, тј. да је дао да му се на сабљи урежу стихови:

Свјетла сабља аге Ченгића
Сасијече седам Петровића
На Граховцу пољу широкоме
На срамоту књазу Брђанскоме![4]

Према свједочењу Ферда Шишића „родио се од оца Рустан-бега око 1780. године, и то по свој прилици на Липнику, кули његове породице у пољу гатачком. Одгој његов бјеше онаки, као и свих онодобних младића муслиманских и ишло се за тим, да Смаил-ага буде јунак од мегдана и поносан господар своје раје“[5] Послије битке на Грахову Смаил-ага није купио харач у Дробњаку пуне четири године и тражио је да му се исплати све што му се дуговало. У неким казивањима Смаил-

[1] Стојан Караџић, *Граховска битка, долазак Смаил-аге Ченгића у Дробњак и његово убиство на Мљетичку*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица, стр. 139-162, 143

[2] Pjesnička minijatura Safvet-bega Bašagića, u: Muhidin Džanko, *Safvet-beg Bašagić*, Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 2006, 279 str, 111

[3] Марко Вујачић, *Новица Церовић*, у: ибид, стр. 117-133, 121-122

[4] Лазо Ђ. Поповић, *Погибија Смаил-аге Ченгића*, Цетиње: Кр. цр. државна штампарија, 1912, стр. 13

[5] Ferdo Šišić, *Pogibija Smail-age Čengića (6. oktobra 1840)*, Hrvatsko kolo, 1908, 164-181 str, 166

ага је „био добар, поштен и правичан човјек. Зулума у Дробњацима није чинио“. У књизи Лаза Ђ. Поповића *Погибија Смаил-аге Ченгића* даље читамо да „хришћанима не само што је допуштао да слободно врше своје вјерске обреде и обичаје, већ је, шта више, заштићивао цркве и све што је црквенско. О Божићу је пекао пецива, узимао вина, па позивао хришћане, своје људе, и частио их. Његов поданик, ма он и ћесе златна новца имао, слободан је био свуда, нико им није смио ништа учинити, само кад би рекао, да је из Смаил-агина кадилука. Уопште Дробњаци нијесу имали бољег турског старјешине од Смаил-аге, те су га због његових врлина поштовали“[6]. У истој књизи испричано је предање да је ага био послао једног свог човјека да подијели ливаду коју је користио у заједници са неким Дробњаком и тим поводом му је рекао: „Туђе нећу да ми присвајаш, а моје немој да ми шкрбиш“[7]. Колашин је умирио, поразивши колашинске побуњене Турке, и касније поново с војском ударио на Колашин и умирио хришћане и казнио „истакнуте Турке“ и при том народу није нанио већег зла[8]. Муслиманске пјесме памте га као силног и опасног моћника, надљудске снаге:

„Кликну вила са Борића била
И дозива мостарског везира:
’Чујеш ли ме, мостарски везире?
Виш’ Мостара љута гуја спава,
Љута гуја Ченгић Смаил ага;
Чувај Стоца, пази Почитеља!
Ни Мостара не остављај сама.
Ако би се гуја пробудила,
Сав би Мостар ватром изгорила.“[9]

И поред споменутих особина, био је осион и груб човјек. Говорило се да је приликом пута у Дробњак Смаил-ага имао први конак у Пиви и да се наљутио на неког калуђера и ошинуо га канџијом. Кад га је каулђер почео клети, говорећи „Убила те пушка Церовића, а посјекла сабља Алексића“ [10], Смаил-ага је узвратио:

---

[6] Ibid, str. 18

[7] Ibid.

[8] Марко Вујачић, *Новица Церовић*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица 2005, стр. 163-335, 122

[9] *Bilten za folklor*, Sarajevo, 1953, u: Sait Orahovac, *Stare narodne pjesme Muslimana BIH*, Sarajevo: Svjetlost, 1976, str. 725

[10] Мићун Павићевић, *Како је убијен Смаил-ага Ченгић*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица: Графо Црна Гора, 2005, стр. 135-138, 135

„Куни мене, црни калуђере!
Кад год су ме калуђери клели,
Вазда ми је добра срећа била.“[11]

У истом манастиру Смаил-ага је увијек клањао испред слике „Радован-паше“, односно „Мехмед-паше“ над „јужним дверима“, али то није умањивало његову мржњу према калуђерима због „оног на Цетињу“ и харачлије су их у пролазу тукли [12]. У *Љетопису манастира Пива* игуман манастира Никифор Симоновић наводи да је Смаил-ага Ченгић, када је долазио у манастир Пиву „вазда први уљегао у цркву и клањао пред ликом Мехмед-паше, па би дао у цркви по неколико наполеона и тек тада би ходио до калуђера“. Истог пријекла је и тврдња да је Дедага Ченгић, Смаил-агин син, „сваког празника силазио, клањао пред ликом Мехмед паше, он је то звао икона“[13]. Смаил-агини харачлије били су, кажу, „обијесни Турци – ни сажаљиви ни милостиви – добро ухрањени а још боље наоружани... Својом појавом, харачлије су уливали страх и трепет народу, још ако их је предводио Рустем-бег, најстарији агин син“[14]. Претходници Смаил-аге у Дробњаку били су Селмановићи који су имали право да овдје купе харач. Начин на који су управљали овим подручјем био је разлог честим бунама и због тога их је прекорио босански везир. Настојећи да Дробњак дисциплинују, Селмановићи су показивали непопустљивост, окрутност и самовољу, што ће их изложити бијесу травничког везира Џелалудин-паше, који је био издао наредбу „да ће побити све зулумћаре било они Турци или каури који наносе зло раји“. Бећир-паша и Рустем-бег Селмановић су и даље радили по своме и зато су побијени по наређењу Џелалудин-паше. Селмановићи касније нису више долазили у Дробњак. Харач су им нередовно доносили дробњачки кнежеви. Убрзо ће од Селмановића Дробњак купити Смаил-ага „за 80 ћеса“[15] и постати мутеселим гатачки и дробњачки највјероватније око 1830[16].

---

[11] Лазо Ђ. Поповић, *Погибија Смаил-аге Ченгића* Цетиње: Кр. цр. државна штампарија, 1912, стр. 29

[12] Аница Шаулић, *Новица Церовић (романсирани животопис)*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица: Графо Црна Гора, 2005, стр. 163-335, 211-212

[13] Ј. Р. Бојовић, *Љетопис манастира Пива*, Подгорица 1992, стр. 242- 243, у: Татјана Копривица, *Ктиторски портрет у пивском манастиру*, стр. 8 (рад изложен на симпозијуму у Котору 2003. у организацији Балтам-а)

[14] Марко Вујачић, *Новица Церовић*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица: Графо Црна Гора, 2005, стр. 117-133, 122

[15] Лазо Ђ. Поповић, *Погибија Смаил-аге Ченгића*, Цетиње: Кр. цр. државна штампарија, 1912, стр. 15

[16] Марко Вујачић, *Новица Церовић*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица: Графо Црна Гора, 2005, стр. 117-133 120-121

Мажуранићева слика османлијског насиља, приказана у *Аговању* и *Харачу*, највјероватније своју подлогу има у ономе што се дешавало у периоду тзв. Дедагиних година, посебно у зиму 1841/42. године. О овоме свједочи путопис пјесниковог брата Матије, који је у то вријеме као колар пролазио Херцеговином[17]. Поход у којем су Турци казнили Дробњак за погибију Смаил-аге предводили су његови синови. Освета је била крвава и страшна. Турци су палили и сјекли све на што су наишли пред собом. На Боровој глави остварена је велика турска побједа и о њој су муслимански народни пјевачи пјевали колико Дробнајци о Смаил-агиној погибији. Прича се да Дедага, чак, није могао поднијети да неко из народа пуши и да је издао овакву наредбу: „Кад видите Вла'а с чибуком, сломите му га о главу. Нека се раја са мном не барабари!"[18]

Новица Церовић је постао дробњачки кнез по старом турском лукавству: посјећи оца, уздићи сина, затим и њега уклонити кад дође вријеме[19]. Оца су му на сред пљеваљске чаршије посјекли над каменим коритом чесме код које су сељаци долазећи на пазар појили стоку. Попу Милутину је паша Селмановић два пута прије смакнућа дао чврсту ријеч да му се ништа неће десити. Када га је погубио, правдао се да је то било по везировом наређењу. Новица је био писмен, са петнаест година вршио је дужност кнеза и, као и остали кнежеви, убирао харач, потврђивао пресуде и уговоре, оглашавао наредбе и сл. Борио се уз Смаил-агу по дужности, између осталог, и у походу на Босну против Хусеина Градашћевића, али начин на који је отац изгубио живот и мука кроз коју је Дробњак пролазио под теретом османске власти није му блиједио из сјећања. Крв очеву, иако су браћа Селмановићи погубљени од Турака због овог и других недјела, осветио је Смаил-агином смрћу према народном правилу које је за Турке важило: „Сви су једнаки, а треба се светити на ономе на коме те запане"[20] Умро је природном смрћу у Тушини 1895. године.

Кажу да о Смаил-агиној погибији постоји предања колико и братстава у Дробњаку. Смал-агина „када" угледала је његово безглаво тијело и над њим је затужила:

„Аох, ага, душо драга,
Јесам ли те сјетовала
Да не идеш у Дробњаке:

---

[17] Аница Шаулић, *Новица Церовић (романсирани животопис)*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица: Графо Црна Гора, 2005, стр. 163-335, 233

[18] Ibid, 232

[19] Ibid, 203

[20] Ibid

Жалост си им учинио,
Што си мегдан задобио
На Грахову равну пољу,
Испунио себи вољу!“[21]

По Херцеговини се чула пјесма:

„... Ђе сте тице синоћ омркнуле?
Окле ли сте јутрос полећеле?
Нијесте ли отуд од Дробњака,
Од Дробњака, од племена јака?
Вићесте ли Ченгић Смаил-агу
И са њиме силовиту војску?
О, кадуно, Смаил-агинице,
Ради бисмо казат добре гласе,
Не морамо, но како је било:
У Дробњаке јесмо омркнули,
А из њега јутрос полећели,
И вићели Ченгић Смаил-агу;
Синоћ ти је здраво омркнуо,
А јутрос је рано погинуо.
Дробњаци су на гласу јунаци,
Његову су погубили главу,
И од њега јаде начинили.
Ту смо били – очима вићели“[22]

Муслимани су жалили свог чувеног јунака, царског капиџипашу, мутеселима гатачког, пивског и дробњачког и то опјевали:

„Полетила два врана гаврана
Од Никшића, преко Корјенића
Те падоше насред Гацка равна,
Насред Гацка на Ченгића дворе
И падоше кули на сачаке.
Смаил аге дома не бијаше,
Нег’ му љуба дворе поспремаше.
Проговара смаилагиница:

[21] Лазо Ђ. Поповић, *Погибија Смаил-аге Ченгића*, Цетиње: Кр. цр. државна штампарија, 1912, стр. 46

[22] Марко Вујачић, *Новица Церовић*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица: Графо Црна Гора, 2005, стр. 163-335, 130

’Ког’ тражите, два врана гаврана,
Није дома Ченгић Смаил ага!
Отиш’о је скоро у Дробњаке,
Да цареве покупи хараче’
Један гракће, други проговара:
’Кукај јадна, па се разговарај,
Погин’о ти ага Смаил ага!“[23]

Смаил-агина глава однесена је на Цетиње, док је тијело пренесено са Мљетичка, гдје је првобитно било сахрањено, у његов херцеговачки Липник. Његов гроб у Липнику окићен је био са стодвадесет глава убијених Дробњака, Морачана и Бјелопавлића, које су Турци посјекли у осветничком походу[24]. Фердо Шишић процјењује да погибија Смаил-аге Ченгића, према мјерилима западноевропског витештва не може бити сматрана јуначким дјелом, „шта више, она је просто хајдучко уморство на пријевару“. Ипак, прије закључка да су у „том неједнаком бој разумије се сва средства била добра, која су водила к циљу“, указује на поступке Турака према хришћанским поданицима[25].

Према мишљењу Новака Килибарде[26] „ембрион будуће пјесме увијек се крио у неком необичном јунаштву, у подвигу са моралним сјајем, или у породичним догађајима са трагичним консеквенцама“. Према томе, народни пјесник у пјесми о неком догађају је „у најдословнијем значењу, представник колективне свијести свог етноса како у идеолошко-политичком тако у вјерском, етничком и естетском значењу“[27]. И хришћанска и муслиманска страна показивале су подједнако интересовање за пјесму у којој се пјева о витештву, јунаштву, моралу, вјери, у којима је присутна трагика, љубав и љепота. Али, на једној страни хајдуци су одметници од реда и закона, на другој њихови брутални напади као облик праведне освете. Морални и естетски постулати који имају општељудску вриједност заједнички су објема странама, али муслиманска пјесма посвећена је борцима за Османско Царство, које бране од невјерника, хришћански пјесник слави храброст поданика који им се

[23] *Kalendar nar. uzdanice*, 1934, str. 167 u: Sait Orahovac, *Stare narodne pjesme Muslimana BIH*, Sarajevo: Svjetlost, 1976, str. 725

[24] Стојан Караџић, *Граховска битка, долазак Смаил-аге Ченгића у Дробњак и његово убиство на Мљетичку*, у: Драган Кујовић/ Маријан Миљић, *Бан црногорски Новица Церовић*, Подгорица: Графо Црна Гора, 2005, стр. 139-162, 161-162

[25] Ferdo Šišić, *Pogibija Smail-age Čengića (6. oktobra 1840)*, Hrvatsko kolo (1908), 164-181 str, 180-181

[26] *Усмена књижевност. Епска мјера историје* (друго, допуњено издање), Никшић: Филозофски факултет, 2007, 473 стр, 412

[27] Ibid

супротстављају. У књизи *Покрштавање муслимана 1913. године* Живко М. Андријашевић тврди да је „током 19. вијека у свијести Црногораца била веома присутна представа о Турцима као о 'вјечитим крвницима' црногорским, и о Турцима као о народу који угрожава историјски, политички и национални идентитет Црне Горе. Посебно је то видљиво у садржајима и темама великог броја епских пјесама, које су, засигурно, најпоузданији извор за утврђивање структуре свијести црногорског човјека тога доба". У тим пјесмама указује се „на карактер Турака, на њихове освајачке намјере, на њихову суровост и посебно на 'вјероломство', као доказ њихове моралне непостојаности...Управо и зато, борба против таквог непријатеља узвишени је морални чин. Они који у таквој борби гину – 'нека гину, весела им мајка,/ њихове ће душе царовати,/ јер су живот за поштење дали/ и освету браће и племена/ од Турчина, стара безвјерника!"[28] Према ријечима овог аутора, у епским пјесмама се указује да су Турци „ душмани вјере и слободе црногорске", они „робе и убијају Црногорце, отимају им добра, намјерни су да их покоре и да им 'раскопају цркве'"[29] На другој страни, праунук Смаил-аге Ченгића Сафвет-бег Башагић организаторима убиства (*Онима што „јунаштво" показују из засједе*) обратио се ријечима:

„...
Зар на вјери бију се јунаци,
Ко у кланцу лаконоге срне?
...
На вјери сте смакли Реџеп пашу,
На вјери сте смакли Мушовића,
На вјери сте смакли Бушатлију,
Па напокон и силна Ченгића.

Камо вјера? Она вас убила!
Зар превара јунаштво се зове?
Сакријте се пред свијетлим лицем
Витезова земље Херцегове
..."[30]

Смаил-ага је убијен, мртав је и Новица Церовић. Циклуси неправде, зла и освете имају своју дугу историју на овим просторима. Мажуранић оба јунака, зулумћара с једне и завјереника с друге стране, мири у

[28] Живко М. Андријашевић/Зоран Станојевић, *Покрштавање муслимана 1913. године*, Подгорица: Алманах, 2003, 201 стр, 18-19
[29] Ibid, 19
[30] Пјесма је својевремено била забрањена за објављивање. Нама је у цјелости била доступна на сите-у: *Наше акције* (*Gacko in my mind*), www. gacko.net

смрти и покушава да један осветнички поход истовремено добије задовољење и да се заврши самим собом, без побједничког изазова да буде отворен још један циклус крвопролића. Аутор улази у коријене насилног чина и самилост показује према недужној жртви, али је нашем памћењу предао слику осветничког чина, као невољног израза пркоса и непристајања на ропство. Обје стране пате од страха, јер живе у два паралелна, одвојена свијета, омрзнута оном другом, различита, неспојива и непомирљива: господар и покорени, тиранин и нејаки којима је отета слобода. Али губитак, бол, срамота и умирање су заједнички, само је питање како их назвати – нашим или њиховим. Припадају подједнако и једном и другом свијету и о њима суди вријеме, што више пролази, суд је праведнији. Од Мажуранића смо сазнали и запамтили да је било једно вријеме, вријеме патње, смрти, љутње, омразе и страха, непрекинутих узвраћања, убијања и страдања. Вријеме јунака и храбрих, силника и мученика, вјерних и невјерних. Вријеме које је прошло и које не би требало да се понови.

Dragana KUJOVIĆ, PhD

SMAIL-AGA ČENGIĆ BETWEEN TWO EPIC PORTRAITS

Summary

Mažuranić's epic poem *The Death of Smail-aga Čengić* described the death of mutesarrif of Gacko. The character of this Turkish hero took on epically hackneyed characteristics attributed to Turkish thugs in national poetry. The ruthless Turkish commander is contrasted with the oppressed Christian people, subject to all sorts of injustice and violence. There have been many attempts at describing the Turkish dignitary Smail-aga Čengić, which are either epic or which surpass the epic frame, and they tend to place him into an entirely different notion of reality, not without exaggeration which quite often unjustifiably coincides with a contrary cliché – a beautified and retouched image. By emphasizing the reputation of the mutesarrif, which he gained with courage, achievements and a dignified loyalty to Ottoman authorities, unlike inane, pathetic and hypocritical subjects, such image tells that reality painted a double picture in collective memory. However, the divided image is united by a historical context, the same characters, events and details which enable an impartial research process, completely relieved of bias and attempts to humour the traditional, i.e. epic role division into good and evil, "our" chivalry and "their" cowardice, which is usually blind and conventional.

Key words: Smail-aga Čengić, Ivan Mažuranić, epic, mutesarrif, Herzegovina, Ottoman rule, Christian people

UDC: 316.622-055.2(497.16)”15/18”
UDC: 396(497.16)(091)

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Др Анђелка БУЛАТОВИЋ*

ЦРНОГОРКА У БРАТСТВЕНИЧКО-ПЛЕМЕНСКОЈ ДРУШТВЕНОЈ СТРУКТУРИ И ОРГАНИЗАЦИЈИ

ABSTRACT: *The paper is an analysis of the position and upbringing of a Montenegrin woman in Montenegro clans and tribes. From the historical point of view, her role was tied to the family, which was also her most important personal and social function. Social value of women and their acceptance in the community (clan, tribe) they belong to, from birth until different years of age, was inextricably linked to the structure of family life. Household and raising children meant that a woman had to stay “tied” to the house all her life. Moreover, she participated in the course of her social life only indirectly – through her father, brother, husband, son or other male relatives. The family was, therefore, her micro and macro world. Thus the position of a Montenegrin woman on the social ladder in the 19th century always depended on her dominant role in the vertical line of family relations and the social importance she would gain through affiliation with strong male figures: father, brother or husband. This resulted in the provisions of traditional law which preached inequality of sexes in the matters of heritage and property, of law, economy and other.*

KEY WORDS: *woman, tribe, clan, position, upbringing*

Стољећима је црногорско племе карактерисала традиционална самоуправа која је почивала на обичајном праву. Оно је као територијална и економска цјелина вршило снажан и значајан утицај у ослободилачкој борби црногорског народа. С једне стране, оно је представљало баријеру војним акцијама спољних непријатеља, које су покретане на Црну Гору, док је, с друге стране, било заштиник и чувар црногорског обичаја, морала, религије и права.

* Аутор је професор на Високој школи струковних студија за образовање васпитача у Новом Саду

Проучавањем племенског живота на подручју Црне Горе више су се бавили етнографи него историчари. Том проблему историчари су прилазили узгредно, више начелно, и то на основу врло малог броја историјских података. Пошто се племенски живот, особито у Црној Гори, могао пратити дужи временски период, то је сасвим разумљиво да је Црна Гора сматрана класичном земљом нашег племенског уређења.

У историјској науци полази се од тога да је црногорско племе један од основних конституената „патријархалне“ структуре и организације. Такав третман овог значајног питања у науци је свакако прихватљив с обзиром на ослонац у чињеничком материјалу. Но, сада се намеће сасвим друго питање – када се историјским изворима може само вјеровати?; да се априористички тврди нешто што се једноставно не може ничим доказати. Па ипак, морају се превазићи неки позитивистички приступи, особито када је у питању „обиљежавање“ посебног статуса жене у племену, уколико желимо да дамо једно општије тумачење.

Племе се појављује у вишој форми родовског система, као организација више братстава „патрилинеарни” систем братстава. Имајући то у виду, појам „црногорско племе“ (свакако и брдско и херцеговачко племе) могао би се, у једном општем значењу, разумјети попут појмова: populus, genus, gens, generatio, tribus, Stamm,па чак и као etnos и natio. Међутим, по својим другим суштинским карактеристикама, појам црногорско племе не може се аналогисати ни са чим другим, а да се не западне у празна разматрања о некаквој универзалности патријархалне људске заједнице. [1]

Када су се формирала племена у Црној Гори, врло је тешко одговарати. То је један историјски процес за који нема довољно података који би омогућили поуздано праћење. Ј. Цвијић у свом обимном дјелу *Балканско полуострво и јужнословенске земље* истиче да: „племенске организације које су готово ишчезле под утицајем средњовјековне српске државе поново се јављају или се појачавају, нарочито у сјеверној Албанији, Црној Гори и Херцеговини “.[2] Ердељановић у складу с том концепцијом, према којој је слом средњовјековне државне самосталности проузроковао и појачао племенску организацију, каже да су племена у Зети: „... претурила кризу која их је била снашла и поново добили повољне прилике за свој опстанак и развитак“.[3] Поред Ј. Ердељановића, у духу Цвијићевих преокупација и тумачења о томе шта је црногорско

[1] Б. Вујачић, *Трансформација патријархалне породице у Црној Гори*, Слово љубве, Београд, 1977.

[2] Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и Јужно-словенске земље*, I, Београд 1931.

[3] Ј. Ердељановић, *Неке црте у формирању племена код динарских срба*, Гласник географског друштва, 5, Београд, 1921, 77.

племе, писали су и други познати етнолози: Петар Шобајић, Андрија Јовићевић, Сретен Вукосављевић, Никола Шкеровић и други. Дакле, при покушају дефинисања црногорског племена, многи историчари и етнографи приказују га као „репродуктивни" продужетак племена из претклане епохе развитка друштва само донекле иновираног историјским околноситма, што није засновано на доказном материјалу.

Проблем тумачења постанка црногорских (и брдских и херцеговачких) племена је и предмет савремених истраживања. Расправљајући исти проблем, Ж. Булајић истиче да су наша племена: „била ближе оним сеоским заједницама које сусрећемо код неких источних народа, Германа и Руса, итд."[4] Но, он углавном прихвата поставку Бранислава Ђурђева, најистакнутијег представника модерне историјске школе, као „фундаменталнију и документованију" према којој је катунска организација имала „првенствену улогу у настајању наших и арбанашких племена".[5] Шта више, показао је како је од једне мање досељене групе људи (неколико породица или главара окупљених око свог главара или вође) утврђен постанак „основне масе племена"; како је „оквир", у коме је процес формирања племена започео био катун („цемат") и како се трансформисао, стваралачки, у своју супротност. Раније односе су, већ у XV вијеку, разбијале многе појаве, али истовремено наговјештавале нове, из којих ће, природно, оживјети племенско друштво и за њега везана патријархална култура.

Појам формирања племена у Црној Гори био је релативно дуг временски и друштвено-историјски процес. Ови, као и многи други до сада испитани и расправљани елементи и поставке, битно указују на аутономију и историјски карактер племена, која су била и остала организована и одлучујућа снага све до јачег конституисања централне власти у Црној Гори. Дакле, сасвим је извјесно да ће црногорска племена, израсла из крила словенског, односно српског народа, завршити свој вијек „сазријевања", веома касно, када буду увучена у вртлог друштвеног процеса. Но, каснијем дугом задржавању племенског живота и његових рецидива посебно је припомогла и државна власт, која је структуирала своју управу на основу племенске територијалности и законски санкционисала скоро све племенске обичаје, чиме је, управо, допринијела конзервирању племенских односа у друштву Црне Горе. Ово је од посебног значаја за наше разматрање, јер је капитална историјска улога племена у борби за независност и слободу Црне Горе временом постајала кочница потпуније државне и друштвене еманципације, а самим

[4] Ж.Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912),* Титоград, 1959.

[5] Б. Ђурђев, *Историја народа Југославије: Црна Гора од почетка XVI до краја XVIII вијека*, књига друга, Београд, 1960.

тим и еманципације жене. Економска, као и друштвена трансформација друштва је успорена, јер је племенска управна и војна власт, која је све више израстала у диференцирани имућни социјални слој, постала носилац конзервативног наслеђа друштвено-економских односа. Тако су посљедице имале утицаја готово до средине XX вијека.

Овдје нам је, као неисторичару, такође важно истаћи суштинску чињеницу: да је црногорско братственичко-племенско друштво обиљежавало човјеково трајање, његово кретање и одношење у времену и простору, у које је живио и радио, континуирано и у релативно дугом временском периоду, а по нечему и до данашњих дана.

У Црној Гори било је око 40-так племена, а свако племе је било састављено из више братстава која су, углавном, почивала на крвном сродству, иако је било братстава двојног поријекла.[6] Ако је братство, углавном, почивало на крвном сродству, то није био исти случај и са племеном. У том смислу значајно је истаћи да се племена у Црној Гори нијесу развијала искључивим дјеловањем гентилних фактора, тј. линијом природног ширења породице, попут класичних родовских заједница, иако би можда на први поглед тако могло да изгледа. Стално испољавање интенција за учвршћивањем унутрашњих односа почивало је на жељи да они буду равни крвним везама. Међутим, динарска племена су, како то Ј. Цвијић констатује, створена више агломерацијом него сродством. По поријеклу или времену досељавања, њихово станиште је било различито. Тако су, на примјер и Бјелопавлићи, по Шобајићу, хетерогеног састава, по предању потичу од једног родоначелника - Бијелог Павла. То исто-мање више, важи и за остала племена. Иако су нека племена у ранијој прошлости и постојала као крвно јединственија, она су досељавањем и мијешањем становништва прије, а нарочито послије османске инвазије, у томе претрпјела крупне промјене. Важно је нагласити да су разлози њиховог сједињавања били и други и имали су интерни и екстерни карактер.

У територијално-управном и војно-политичком погледу племена су била груписана у четири нахије (Катунска, Црмничка, Ријечка и Љешанска). Свако племе Црне Горе имало је територију која се у току историјског развитка племена мијењала, ширила или смањивала, према томе у којем су степену чланови племена успјели да одбране или прошире своју територију. У неким племенима тај процес завршен тек у XIX вијеку. Племе је било економска заједница везана заједничком својином, а та заједничка својина биле су: горе, воде и пасишта. Дакле, заједнички интереси племена одржавали су на окупу племена као једну цјелину. С обзиром на то да знамо да је сточарство било главна привред-

[6] Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владавине Данила,* Цетиње, 1955. 182.

на грана, а да су земљиште и друга непокретна добра (ткз. комунице, пасишта, ловишта, шуме, воде, планине) били заједничка својина племена, онда нам је сасвим јасно да је то било, ако не једина, а оно свакако главна веза која је држала племена на окупу. Сваки племеник имао је у њима подједнаки удио. Тако, нпр. у Цеклину, свака мушка глава имала је подједнако право на уловљену рибу из племенских ловишта. Међутим, и ово правило имало је изузетака. С обзиром на важење и трајање кастинског патријархалног принципа, Цеклињани нијесу дозвољавали „нижим родовима“, ткз. Ковачима, да подједнако правно учествују са другим племеницима у диоби заједничке (племенске) имовине. Дакле, имајући у виду ово, то правило се односило искључиво на „више родове“, на „праве“ Цеклињане. Овај принцип је, дакако, важио скоро на исти начин и у другим племенима Црне Горе. Сваки племеник је бранио племенску својину као своју властиту, јер је једним дијелом то у суштини и била. Та својина је могла бити и изнад племенске, као што је, рецимо, био случај у Ћеклићима, гдје је племенски комун био одавно издијељен.

Поред заједничке својине, постојала је и приватна својина, и то углавном као породична својина. Дакле, продукциони односи црногорског племенског друштва утемељени су и на приватној својини, на властитом иметку ужих породица као сегмента шире заједнице братства, односно племена. По неким млетачким документима из почетка XVIII вијека може се закључити да је постојала и лична својина. Имовинску разлику међу члановима племена појачавале су трговачке везе са османским и млетачким тржиштем. Но, иако се за Црногорце онога времена може рећи да су били једнаки, ипак је постојала имовинска разлика. Свака породица, у оквиру братства и племена, има овај приватни посјед, своју некретнину. Али, с друге стране, природа тла, ограниченост у погледу повећања некретнина, спољна блокада трговине и транзита робе, чак и на мало, као и друге ограничености, нијесу омогућиле полетну имовинску диференцијацију и класно раслојавање, што не значи да је није било, макар у заметку. Имајући у виду ово, не може се спорити, да је оновременско црногорско племенско друштво, као административноуправна јединица и као економска доминантна аутархична ћелија, било заједница приватних уживалаца количог - толиког земљишног посједа (куће, нешто земље и слично).

У запаженим радовима о облицима својине и структури црногорског друштва у XIX вијеку постоји неколико различитих мишљења. Сва та мишљења могу се свести на два правца: *први* који полази са гледишта да је у Црној Гори још у XVI и XVII вијеку постојала приватна својина као доминантан облик и *други* који доказује да је колективни облик

власништва преовладавао и у самом XIX вијеку. (Илић, 1936: 8) Заједничко свим радовима је да изналазе поједностављена рјешења за веома сложене и спорне проблеме из историје Црне Горе. Код свих аутора (Б. Павићевића, Ж. Булајића, Т. Никчевића и других) иде се из једне крајности у другу - као доминантан облик својине, још крајем XV и почетком XVI вијека, узима се приватна својина или се говори искључиво о колективном облику власништва у самом XIX вијеку. Коријени таквог гледања новије историографије на недовољно проблеме, посљедица су како недовољног истраживања и коришћења изворне грађе, тако и ослањања закључака на већ познате историјске изворе. Нови ставови се могу извести само на бази нових историјских података и једино тако се са сигурношћу могу дати објективна тумачења. Међутим, остајући при познатим изворним подацима и литератури, а особито ако се пође од анализе друштвено-правних институција у XIX вијеку, може се извести закључак да је у Црној Гори основни облик власништва у XIX вијеку била приватна својина, али да су и у овом периоду остаци колективног облика власништва и њихов адекватан израз у друштвено-правним установама, као и у друштвеној свијести, вршили веома озбиљан утицај на читав друштвени живот црногорског становништва.

Племе је било, и остало једини закономјерни модел исказивања и заштите сељачког народа. Мозаик племена чинио је чврсто саткани миље јединства воље, права, обавеза и интереса појединих чланова те заједнице - форму кроз коју се могла бранити и одбранити слобода и независност. За окупљање, као и за повезивање припадника заједнице на племенској организационо-политичкој основи у Црној Гори, постојали су снажни разлози. Црногорско племе је, као политичка форма било демократска институција у којој су на високој цијени биле праве људске вриједности. Појединац је могао, сразмјерно личним способностима и квалитетима, да се искаже, да стекне друштвену позицију и углед. На руководећи положај могао је доћи и постати народни главар - старјешина војни и цивилни - само онај ко се истакне способношћу, осјећајем мјере и правичношћу, онај ко је био спреман на највеће личне жртве за интерес заједнице. Такви критеријуми су били колико тешки, толико и инспиративни да појединац мора да надмаши своје могућности.

Унутар племена било је могуће утврдити мјеру односа појединца према заједници, али и обрнуто. Такав однос производ је историјске саморегулације, борбе за слободу мотивисане, потребом самоодржања, уз веома скупу цијену, понајвише одређивану људским жртвама - јединим могућим начином осигурања независности и слободе. Тријумфовала је таква жеља да се истраје у најсуровијим историјским условима, с којима се суочавала Црна Гора од почетка XVI вијека, па надаље.

У племену и његовој унутрашњој организацији био је веома значајан утицај великих, јаких братстава (тзв. *јачиће*). Истичући се изнад и мимо осталих „малих", „непознатих" братстава, *јачића* је играла главну улогу у племену.

Када је ријеч о величини и бројности племена сигурно је да је одређивана родовским устројством, економском снагом, али и морфолошким елементима рељефа. Величина племена се мијењала (смањивала или увећавала) зависно од историјских услова и околности. Тако су, примјера ради, према неким подацима, Бјелопавлићи као племе били најбројнији, имали су чак и хиљаду кућа, у којима су живјеле породице (инокосне и задружне), а Ћеклићи, Бјелице, Комани и Загарач од двије до три стотине кућа; док су Озринићи и Пјешивци имали само тридесетак домова.[7]

Јединство племена одржавао је племенски збор или скупштина, која је била врховни орган племена. Штавише она је „била израз непосредне народне власти ... Уобличавала је уредбе и јавно контролисала племенске послове. Имала је извјесну судску власт".[8]

Сваки племеник је могао доћи на племенску скупштину и активно учествовати у њеном раду. Одлучујућу улогу су, ипак, у крајњем случају, водили главари и прваци јаких братстава (јачица). Жене и дјецу нијесу примали на племенску скупштину, већ су њихове интересе заступали и бранили братственици.

Савјет племенских главара био је главни извршни орган племена, који је заказивао племенску скупштину и руководио њеним радом по свим егзистенцијалним питањима и односима из живота и рада племена, као и односима племена са другим племенима.[9] Главари племена, како у ком времену, називали су се и књажевима и војводама, то јесте, разним титулама. Савјет је користио и племенске доказе (уколико их је било) за пресуђивање спорне ствари, као нпр. признање странке, свједока, соџбине, а понекад и заклетву. Међутим, жена није могла бити пуноправан свједок.

Племена су се спорила због крвне освете, привредних невоља, али и због отмице жена и дјевојака. Племе је штитило своју својину (колективну), племеникову личност и његову властиту имовину. Тако су, нпр. Кучи и Васојевићи дуго водили борбу око отмице жена и планина, међусобно се исцрпљујући; Цеклињани и Његуши око отмице дјевојака итд. То је био један од разлога што су племеници били увијек под оружјем, спремни и приправни за борбу у одбрану својих муком стечених

[7] С. Дучић, *Црна Гора*, Београд, 1874.
[8] С. Вукосављевић, *Организација динарских племена*, Београд 1953.
[9] П. Чубриловић, *Положај сељака у нашем савременом друштву*, Београд 1929, 725.

права. Отмичар је био дужан да у случају измирења, по „старом обичају", исплати племену мужа чија је жена отета или племену дјевојке која је отета, уколико је она била предмет отмице, високу новчану глобу.

По свом интензитету и крајњим посљедицама класичној отмици је блиска и њен је варијетет појава коришћења жене као средства за изравнање и отклањање међуплеменских сукоба. Жена је у овим случајевима, једнако као код бруталне отмице, сматрана за ствар и лишена је воље. Закрвљена племена се, према томе, путем женидбе и удадбе, орођавају, не водећи рачуна о вољи дјевојке. Овакво располагање женом, уз игнорисање њене воље, наводи нас на закључак да осим отмице има и елемената купопродаје. Дјевојка служи својим родитељима и братственицима као средство за подмиривање обавеза, које би иначе морали без ње, новчано или у крви, платити.

Племе се бранило од усељавања других племеника, односно братственика, а посебно од Турака. Није било дозвољено усељавање туђинаца - „зетова", односно „домазета", од стране племена, како не би имали удјела у комуницама и тако окрњили права братственика, тј. племеника, на њихову својину и имовину. То је, управо, разлог што племе брани право прече куповине (пријекупа или купње).

За одивом није могло поћи својинско право на земљу, већ је она, у случају одласка или удадбе, морала остати у њезиној "близики" у дио. Према племенској установи – племенском праву, која датира од најстаријег доба живота дробњачког племена, „земља дробњачка не може поћи за одивом". То значи да, ако је насљедник имања неког племеника његова кћерка или, пак, било која друга женска особа из његове породице, она не може узети очевину при удаји, нити рођачку земљу и дати је мужу. Може је само продати и узети паре. (Томић, 1902: 443) Наравно, право прече куповине важило је подједнако и за сва остала племена у којима није било као у овом конкретном случају „санкционисано".

И писани закони у Црној Гори давали су право прече куповине и најдаљим сродницима по мушкој линији (ткз. „дебелој крви"). У *Законику Петра Првог*, под тачком 15. стоји: "Који човјек хоће поданас продавати кућу или баштину, или метех и дубраву, или остало своје недвижно имуће, нека тај прије пита и понуди своју близику пред свједоцима, пак ако не би хћела близика купити, нека понуди маргинаша, тј. раздионика, од своје баштине, не би ли он хтио купити, тада слободно нека продаје коме може у своје село и у своје племе, само ваља да учини књигу најмање пред три поштена чојка, или свједока, како је близику и маргинаша нудио, како они нијесу хтјели или нијесу могли купити".

Обичајно право прече куповине кодификовали су и *Законик књаза Данила I*, као и *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*.

Везаност рода и његових припадника, ма гдје се они налазили, јача је за вријеме снажнијег братственичког устројства. Тада је и удата жена више понешена за родом, него за домом; она се и након удаје држи као члан очевог рода, поноси се њиме и настоји да сачува углед и себи и њему. Жена је дужна да приликом удаје послуша род, иначе губи права која јој та заједница обезбјеђује. Одиве (удате кћери или сестре) рачунају се, и након удаје, за члана очевог дома, али не и њихова дјеца. Дјеца су, у случају очеве смрти, ако се мајка преуда или врати у род, предавана на одгој и чување близики свог оца. Удата жена има право „родовања", право лијепог дочека и даривања у роду. На извјестан начин, положај жене је био донекле и различит већ према томе од кога је рода и порије-кла. Припадница јачица имала је de facto и већу могућност да афирми-ше своју (женску) самосталност и равноправност, неголи она која има „слабије" поријекло. Неоправдани отпусти жена, повреда њихове части и угледа њиховог рода били су веома чести поводи за крвопролиће и међуплеменске сукобе.

Повезаност жене за очев род, иако је слабила напоредо са сла-бљењем братственичког устројства, очувала се, с већом или мањом сна-гом, до краја самосталности Црне Горе. У зависности од тога да ли се радило о жени из старе Црне Горе, гдје је друштво раније и потпуније издиференцирано, или о жени из Брда, гдје су се установе племенског поријекла дуже и упорније одржале, зависио је и интензитет повезано-сти жене са родом. Дакле, ове чињенице су, на извјестан начин, пока-зале како довољно диференцирана друштвена основа (братственичко-племенска) није допуштала, због извјесних облика кастинизма, једнак третман свих жена.

За разлику од племена, братство ("fratria") је група људи везаних крвним сродством, односно скуп породица који проистиче од једног за-једничког претка.[10] По правилу, братство се поклапа са селом, односно насељем. Оно је имало заједничку, колективну, братственичку својину (ограђени пашњак, који се посебно звао забран или цјелина, затим мли-ни и ступе), која је, у извјесном смислу, била изнад племенске.

Како је већ напоменуто, поред братственичке заједничке (колек-тивне) својине постојала је и приватна (породична) својина, а оне су заједно сачињавале економску основу сваког појединог братства. Обје

[10] Од грађе за изучавање црногорског братства значајно је видјети: В. Богишић, *Зборник садашњих правних обичаја Јужних Словена,* Загреб 1874; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I, Загреб 1922; II, Београд 1931; В. С. Караџић *Живот и обичаји народа српског*, Београд 1867. и сл. Сасвим је сигурно да ће се далеко више материјала за пручавање братства, његове структуре и организације, наћи код савремених познавалаца црногорске патријархалне прошлости.

су се допуњавале и узајамно преплитале, тј. чиниле заједничку братственичку својину.

Братственичка земљишна својина није се разбијала, односно парцелисала. Она је, и у случајевима када би кућа остала на женским потомцима, и даље остајала као цјелина, тј. братственичка имовина. Братство није дозвољавало да њихова одива удајом „понесе" не само дио забрана, већ и друге непокретности (земљу, кућу и сл) њихова братственика.

Чланови братства увијек воде своје заједничко поријекло од једне личности којој се приписују разна „херојска" својства. У кнежевским кућама се највише памтило родословље, које иде далеко у старину, чиме се истицала предност поријекла и предања. Управо је име тог претка био доказ заједничког поријекла, што је допринијело чувању родбинских веза међу члановима братства. На тај начин братство је истицано изнад племена, иако је осјећање племенске заједнице било чврсто.

Иако је сваки братственик у Црној Гори (и у Херцеговини) носио заједничко презиме у ширем смислу, због чега су се између себе звали рођацима, (тиме што носи исто презиме - породично име) сваки братственик није сваком род.

Међутим, како у Херцеговини, тако и у Црној Гори, као и у црногорским Брдима, предак братстава није увијек био мушкарац – родоначелник братства, и са херојским особинама, већ је била и жена, додуше у невеликом броју случајева. Народна традиција је, по правилу, жене – претке братстава идеализовала до нивоа „узор – жене", односно до жене „адамско кољено". Према народној традицији и историјским записима истичемо неколико братстава која, било посредно или непосредно, имају жену за родоначелника: Зорићи (Васојевићи), Јелићи (из Слатине и Ђенђиноваца), Петрушићи (Струга), Вишњићи (Голија), Кандићи (Пива), Јојићи (Пива), Боричићи (Васојевићи), Станићи (Пива), Цвијетићи (Херцеговина), Булићи (Подгорица и Пипери), као и многа друга презимена. Дакле, има веома много презимена која су на овај недовољно утврђен начин изведена од женског имена, али је то већ сада ствар једне посебне области у етнологији – матрононимике.

Свако братство, како у Црној Гори, тако и у Херцеговини, имало је своју властиту братственичку славу и приславу, коју је сваки братственик славио и као своју властиту и као братственичку. Слава (и прислава) је била такво карактеристично духовно обиљежје које је означавало и крвно сродство, јединствену родовско-братственичку заједницу. Такође је свако братство у Црној Гори (а донекле и у Херцеговини) имало властито братственичко гробље и цркву која је имала посебно име, названо према свецу или светици из хришћанске религије.

И братство је, слично племену, било оно велико или мало, „знано“ или „непознато“, главарско или не, заједничко земљиште (забране или цјелине), имало цркве, млинове, зборове и скупштине, савјет старешина и сл. Утицај великих (јаких) братстава у племену је веома значајан, такорећи одлучујући. Оно је увијек било главни фундамент напретка у племену, али истовремено и борбе противу туђина, особито Турака. Мало братство није било друштвена заједница у пуном значењу, нити пак заједница у бојевима (ратовима) као јачица, односно јако, велико братство. Разлог томе је управо то што су мала братства била принуђена да своје властите интересе увијек подређују великом братству; што су се груписала око својих јачих и моћнијих супарника, па заједно с њима ишла у бојеве. Отуд произилази и она народна изрека: „Зло јунаку у братству нејаку“. Стога су слабија братства настојала да се „удруживањем својих снага одупру јачем братству и одрже. Њиховим удруживањем настајала су сложена братства“.[11] [12] Њихова величина кретала се и до 150 кућа, а било је малих, до 10 кућа.

На подручју старе Црне Горе, црногорских Брда, а дјелимично и на подручју Херцеговине, међу братствима је важио егзогамни брак – мушкарац из једног братства ступао је у брак само са дјевојком из другог братства. Братственичка егзогамија је постојала због рођачких осјећања и односа. Њене обичајне одредбе биле су толико тврде у већини племена да се сваки ендогамни преступ строго кажњавао. У Кучима је нпр. ендогамија сматрана безакоњем. Затријебачко братство Бонкетићи забраном ендогамије обухватило је и Хоте, које су сматрали рођацима. Први прекршиоци су, према предању, били каменовани, док су друге проклели на заједничком збору. [13]

Међутим, суштина егзогамије састојала се у нечему што је било изнад моћи појединца, изнад његових емоција, његових жеља, у принципу једнакости и равноправности братстава. Према томе, као по неком неписаном праву, сваки мушкарац, кандидат за женидбу, који родствено припада јачици, био је скоро принуђен да ступа у брак са дјевојком из другог, себи равног и једнаког братства. Поменуто правило се односило у погледу женидбених веза и међу „малим“ братствима. Принципа егзогамије придржавало се велико или јако братство само до одређене границе и природне толеранције, тј. све донде докле оно не би прерасло у једно сложено и разгранато братство. Тада је тек, по природи ствари,

---

[11] В. Вукановић, *Терминологија племенског друштва у Црној Гори*, Гласник музеја Косова и Метохије, Приштина, 1959, 219.

[12] Н. Мартиновић, *Валтезар Богишић - историја кодификције црногорског имовинског права,* Цетиње, 1958, 95.

[13] С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча,* Београд 1931.

престајала запрека женидби унутар братстава, односно даље трајање и важење поменутог патријархалног принципа – принципа егзогамије.

С друге стране, нека братства била су принуђена да се придржавају више ендогамије него егзогамије, и то су у већини случајева она која су била потиснута од главарских кућа у племену. Дакле, јако братство, тзв. „аристократски слој“ показивао је презир и имао ниподаштавајући однос према „нижим родовима“, односно братственицима, као да је тиме истицало једино своје право уз способност живљења, узимајући на себе „обавезе“ које су проистицале из некаквих устаљених закона вјечности.

Егзогамија (егзогамни брак) је имала своју позитивну страну што је, с једне стране, народ разумијевао, схватао и осјећао да потомство од међубратственичких бракова нужно води бољем и како физичком, тако и духовном подмлатку, и што се, с друге стране, орођавањем јаких и главарских братстава јачало осјећање припадања једном племену. Но, начин на који се егзогамни брак у пракси вршио и остваривао, имао је и своју негативну страну – особито у погледу духовне, односно моралне „димензије“ односа. То чување чистоте рода, као и поријекла, доводило је до братственичке аутономичности и до кастинске затворености.

За разлику од егзогамије, ендогамија је имала искључиво негативну страну – што се, с једне стране, таквом врстом женидбе и удадбе братство, у неку руку „цијепало“, те као такво више није представљало једну чврсту, крвну, па самим тим ни економску, духовну и моралну цјелину, и зато што је, с друге стране, народ Црне Горе, вођен финим и истанчаним осјећањима, сматрао да потомство од оваквих бракова – рођачких, нужно води физичком, духовном, па самим тим и моралном дегенерисању потомства.

Положај жене је, исто тако, као код племена, зависио, између осталог, и од тога ком братству је припадала. Братство штити своје дјеве и након њихове удаје. Од снаге братства којем младожења и невјеста припадају зависи увелико и стабилност њиховог брака. Жена је у браку имала толико права колико је снажнији или слабији род био у стању да јој обезбиједи. Уколико је она из снажнијег братства муж ће се теже одлучити да је злоставља, прогони, или пак, без разлога отјера од себе. Потенцијална могућност освете од стране братственика невјесте упозорење је мужу да не прекорачи своја овлашћења према жени.

Са нестајањем и распадањем ширих друштвених група (братства, племена) овлашћења, али и обавезе према дјевојци и одиви прелазе на задружну породицу – кућу као колектив, а у инокосној породици на њихове родитеље и браћу. Но, трагови уплита братстава приликом вјеривања дјевојке и њене заштите након удаје снажно су присутни током

читавог XIX вијека. Кад муж остави или отјера од себе њихову одиву, братство ће прискочити у помоћ. Међутим, одговорност братства сада је супсидијарна. Оно ће заштити своју одиву и у случају да она нема родитеље и браћу или у случају ако су ови немоћни да је заштите. У замјену за ефективну заштиту од стране свог рода жена подређује своју личност роду и пасивно се повинује његовој вољи. О свим важнијим пословима који се тичу женине личности и имовине одлучује род.

И отмица жене у туђем братству зависи од снаге братства коме невјеста припада (братства су била егзогамна па се отмице нису вршиле унутар њих). Ако је њено братство снажније од братства отмичара, отмица ће бити рјеђа, а тамо гдје до ње дође изазваће крвну освету. Како у Црној Гори, тако и у Херцеговини и у Албанији (гдје класичне отмице има и у XIX вијеку), братство се братства боји, да због отмице „...не буде крви“. Тешко да ће снажно братство допустити да се нека њихова одива ограби. Отмица погађа част, интерес и право братства и племена над женом и непосредни је узрок за крвава разрачунавања између братственика, отмичара и отете жене. Братства су долазила у сукоб и због „привредне невоље“, забрана, пашњака, крвне освете и сл.

У братственичко-племенском друштву крвна освета је постојала као древна, неписана, обичајна народна установа. Она је била „правни“ лијек за честе међусобице и каткад се ширила и множила као прави крвави и рушилачки пир. По народном вјеровању освета је била света, јер „ко се не освети, тај се не посвети“. [14] Дакле, крвни сродник, исто тако као и саплеменик морао је бити штићен и освећен. Неосвећена крв наносила је љагу братству и племену.

Братства су се, управо женидбеним везама мирила, уколико су била у сукобу, приближавала једна другом, чинила једну природнију, чвршћу и хомогенију патријархалну структуру и организацију. Према томе, управо су женидбене везе међу браствима играле веома значајну улогу.

Кумство (сродство по духовној линији) особито крштено, такође је било једно од најсигурнијих средстава за мирење братстава уколико су била завађена. Братственици су били према обичајном братственичком праву у обавези да „свете један другога, али и да колективно одговарају за поступке својих чланова“. [15] Братство се, стваралачки, колективно односило према појединачном акту, као својој супротности, управо тежећи реду и јединству. Такође је долазило и до међубратственичких сукоба и зато што су се једна братства иасламизирала а друга бранила слободу и име црногорско.

[14] И. Јелић, *Крвна освета и умир у Црној Гори и сјеверној Албанији*, Београд 1926, 24-28.
[15] В. Чубриловић, *Племенска и сеоска самоуправа*, Историја народа Југославије, II, Београд. 1960, 720.

Но, треба нагласити да су управо међубратственички конфликтни односи, као најфундаменталнији патријархални односи представљали у суштини један веома сложен и дијалектичан однос. Братственички конфликт се, с једне стране, показивао као интегративна снага, као стабилизирајућа и конституишућа компонента унутрашње патријархалне структуре, док се, с друге стране, показивао као дезинтегративна снага унутрашње патријархалне структуре, као деконституишућа компонента, као и организација друштва. Он је, могло би се рећи, развијао свијест о колективној, братственичкој, односно племенској припадности, о мјесту, као и улози братства и племена у народу. Међубратственички конфликт је управо повећавао и поспјешивао унутар-братственичку и унутар-племенску кохезију, нарочито у ситуацијама када је опстанку братства, односно племена, пријетила опасност, Често је братственички конфликт служио и за успостављање „равнотеже“ братственичких, односно племенских снага, јер је омогућавао да се однос снага између различитих братстава, односно племена, унапријед утврди.

Главари братстава били су, по правилу, домаћини јачих кућа (задружних кућа или задруга), богати и разборити људи, ратници и прваци. У племену се, наиме, главарство стицало јунаштвом, поштењем, разумношћу, али и богатством. Уколико је главар братства био уистину човјек с врлинама, утолико је имао шансе да буде и главар племена односно нахије. Кућни домаћини (било из инокосних или задружних кућа) сачињавали су савјет старјештина братстава, који су водили бригу о свим егзистенцијалним питањима заједнице, рјешавали спорове пред братственичким зборовима, уколико су били теже природе, или старјешина лично, уколико су били лакше природе. Усмено су се доносиле пресуде, тако да су нпр. у доба тзв. „бесуђа“, за теже преступе (блуд, чедоморство и сл.) жене осуђиване на каменовање, вјешање или прогонством из земље, што се сматрало најтежом казном за ондашње вријеме.

Дакле, братственици су дистрибуисали духовне и моралне вриједности, којима су се у својим појединачним акцијама и активностима углавном и руководили. Тамо гдје се поступало другачије ступала је у дејство братственичка санкција, која је имала за циљ да деликвенте напросто врати у „нормално“ патријархално стање, али уколико се није другачије могло, примјењиване су и ригорозније санкције. На основу реченог може се закључити да се нарочито драстично кажњавање вршило над женама – преступницама.

Братство је, аналогно племену, сазивало тзв. братственички збор тј. скупштину, тада је требало рјешавати нека значајнија питања за читаву такву заједницу. Сваки члан братства имао је право да присуствује овим зборовима (скупштини), дискутује као и да одлучује. Братстве-

ничким зборовима, односно скупштинама могле су да присуствују и жене, али оне нису имале право да учествују активније у дискусијама и одлучују у вези са неким битним и важним питањима заједнице, изузев у неким ријетким случајевима или изузетним околностима. Како нам говори народна традиција, изузетак су чиниле понеке „угледније жене“, које су понекад учествовале на братственичким зборовима и имале чак и право одлучивања. Но, и ови изузеци потврђују правило о неравноправности полова у оквиру братства као цјелине.

На братственичким зборовима, односно скупштинама, интересе жене бранили су домаћини и синови; у случају да је ријеч о удовици, њен интерес су бранили домаћинове ближике, тј. најближи рођаци домаћина; док у случају да је била дјевојка (цура или момкиња), распуштеница или „безђетна“ удовица, њихов интерес бранили су најближи крвни рођаци.

Братства су се као цјелина, слично племену, бранила од туђинаца, странаца, односно „зетова“ („домазета“), да не узму удјела у забранима, тј. да удајом своје одиве не „оде“ непокретна имовина (првенствено земља и кућа) њихова братственика, тј. рођака. Начин на који се братство бранило од „зетова“ („домазета“) је директнији неголи племена, тако што је право прече куповине братственикове земљишта тражио сваки братственик. Напросто, земља – било колективно добро, било имање са „пустиње“, према братственичком праву није могла да „пође“ за одивом, већ је остајала како братству, тако и њезиним најближим рођацима у насљедство.

Имајући у виду све до сада наведено, може се закључити да је братство у племенској структури и организацији чинило једну друштвену јединицу, територијалну и управну, имало своја економска добра, своју традицију, историју, своје борбе и сукобе са другим братствима, своје главаре, што је у извјесном смислу уздизало братство изнад племена, односно племенске структуре и организације.

И поред тога што је сваки братственик, тј. сваки члан братства сматрао себе у свему једнаким и равноправним са другим члановима братства, стварне једнакости међу њима (братственицима) није било. Већа права имали су de facto братственици јачих главарских кућа (главар, богаташ, задругар, зајмодавац, купац) него „неугледнији“ и сиромашнији братственици (сиромах, инокосник, позајмилац, продавац).

У односу на мушкарца (братственика), жена је била, напросто, субјекат другога реда. Братственичка демократија није важила за њу. Она се ни у ком случају није могла уздићи до положаја и права једног братственика, сем у ријетким случајевима или у посебним ситуацијама. Дакле, функције које је вршила у оквиру братства биле су највише

физичке природе – болничарке, уколико се тицало сукоба, како међу братствима и племенима, тако и борбе које су се непрестано водиле са Турцима и другим завојевачима.

Црногорско „класично“ патријархално (братственичко – племенско) друштво је, упркос једнакости братственика по поријеклу, по изграђеном заједничком систему вриједности, као и заједничким духовним и моралним нормама било и друштво неједнакости – при чему се, првенствено, мисли на чињеницу да је црногорско патријархално друштво, једним дијелом, било засновано на класним, па и на кастинским односима, као и на чињеници неједнаког положаја мушкарца и жене у породици, братству и племену.

Anđelka BULATOVIĆ, PhD

THE MONTENEGRIN WOMAN IN A SOCIAL STRUCTURE AND ORGANISATION OF THE CLAN

Summary

Abstract: The paper presents an analysis of the position and education of the Montenegrin woman in brotherhood-tribal Montenegro. Historically, her role was related to the family, which was also at the same time her most important personal and social functions. Social evaluation of the woman and her acceptance by the staff (the brotherhood, the tribe) to which she belongs, from her birth to her different stages of age, was directly related to the organization of family life. Household and raising children demanded from the women during her a whole life to be „tied" to the house. Otherwise, she was involved in her entire social life only indirectly - through her father, brothers, husband, son or other male relatives. The family was, therefore, both her micro and macro world. Thus, the position of the Montenegrin woman on the social scale in the 19th century, always dependened on her dominant role in the vertical family relationships and the meaning that in a social sense of belonging she gained by powerful male figures: father, brother or husband. From this, the provisions stipulated in traditional law that stood for gender inequality in inheritance-property, legal and economic and other issues.

Key words: women, tribe, brotherhood, location, education.

UDC: 327(497.11:497.16)”1878/1910”

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Др Александар РАСТОВИЋ*

БРИТАНСКЕ ДИПЛОМАТЕ У БЕОГРАДУ О ОДНОСИМА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1878-1910. ГОДИНЕ

ABSTRACT: *The basic aim of this work is to show the development of the political relations between the Kingdom of Serbia, and the Principality (and later Kingdom) of Montenegro during the reign of the two most rivalling dynasties - Petrovic and Obrenovic, and the dynasty of Karadjordjevic after 1903, as seen through the eyes of British diplomats in Belgrade. In the period between 1878 and 1910 there were so many diplomatic reports which alluded to the poor relations between the two states, dynasties and crowns especially during the reign of King Milan Obrenovic of Serbia and Prince Nikola Petrovic of Montenegro. They hated each other. King Milan believed that Prince Nikola was a puppet in hands of Russia, and that his goal was to remove him from the Serbian throne and take his place. At the same time, Prince Nikola was frustrated because Milan Obrenovic declared Serbia a Kingdom. The relations improved somewhat during the reign of his son, King Alexander, but they grew even worse after 1903 than they had been before the Coup d‘ Etat in May.*

KEY WORDS: *British diplomats, Serbia, Montenegro, King Milan Obrenovic, King Nikola Petrovic, Petar Karadjordjevic, political relations*

Односе између Србије и Црне Горе после завршетка Берлинског конгреса карактеришу честе осцилације, мада су у целини гледано више били лоши него добри,[1] што веома прецизно бележе британски дипломатски представници у Београду. У креирању и одржавању лоших

* Аутор је доцент на Филозофском факултету Универзитета у Нишу и научни сарадник Историјског института САНУ.

1 М. Војводић, *Политика Србије према Црној Гори 1878-1903*, у *Краљ Никола-личност, дјело и вријеме*, Међународни научни скуп , Подгорица 1-3. октобар 1997, књига 21, Подгорица 1998, 65.

односа, нарочито је предњачио српски владар Милан Обреновић који је у црногорском књазу видео озбиљног ривала, такмаца, потенцијалног претендента и наследника српског престола. Књаз Никола Петровић је за њега представљао опасно оруђе у руским рукама, јер је сматрао да се Русија преко њега обрачунава с њим и његовом династијом. Односе две државе, осим династичких распри, оптерећивало је страховање српског суверена да је кнез Петар Карађорђевић који се у међувремену оженио књегињом Зорком Петровић управо инструмент свог таста преко кога он жели да га уклони са српског трона. Многобројни су извештаји које су британске дипломате слале из Београда у Форин офис, а који говоре о психолошким фрустрацијама краља Милана због породичног повезивања династија Карађорђевић и Петровић.[2] Да страх српског краља од руског протежирања брака између две династије није био само константна опсесија већ реалност потврђује и опширан извештај који је Аугустус Бекер, дугогодишњи британски вицеконзул у Нишу, саставио крајем августа 1883. Том приликом изнео је мишљење да Русија стоји иза овог брака и да принц Петар Карађорђевић постаје озбиљан ривал краљу Милану који је лично постао врло непопуларан услед очигледне сервилности према Аустрији и неуставне владавине, што у земљи ствара неповерење у њега. Свечано склопљени брак на Цетињу означава прекид било какве одступнице српском краљу који, изгледа, може да сачува свој трон само уз дозволу Аустрије - закључује Бекер.[3]

Иначе, у овом периоду званични Лондон се веома занимао и за честе боравке кнеза Петра Карађорђевића у Црној Гори, његовим контактима и односима са књазом Николом, као и наводним интригама црногорског владара против српског краља, а у корист његовог зета. Овакви извештаји су се нарочито често појављивали током 1886. Најпре је фебруара те године српска влада ухапсила црногорског држављанина Јована Павловића, каснијег министра просвете и црквених дела у црногорској влади, и затим га протерала сумњајући да је био умешан у интриге против династије Обреновић. Такође, тврдило се да је циљ његовог боравка у Србији био да се сусретне са агентима и пријатељима карађорђевићеваца.[4] Краљ Милан је оптужбе на рачун црногорског књаза, али и Русије износио често и отворено у разговору са страним дипломатама у Београду. Тако је,

[2] Foreign Office 260/30, Locock to Granville, February 5, 1883. (у даљем тексту F. O.), F. O. 260/31, W. Kirby Green to Granville, N° 23, February 11, 1883, F. O. 260/31, W. Kirby Green to Granville, N° 65, May 7, 1883, F. O. 260/30, Locock to Granville, N° 28, August 10, 1883, F. O. 260/31, Kirby Green to Granville, N° 26, February 12, 1883, F. O. 260/30, Locock to Granville, N° 29, August 10, 1883.

[3] F. O. 260/31, Baker to Granville, N° 1, August 20, 1883.

[4] F. O. 105/55, Windham to Salisbury, N° 74, February 9, 1886, F. O. 105/55, Windham to Salisbury, N° 80, February 12, 1886.

на пример, приликом сусрета са италијанским отправником послова изјавио да сматра да руска амбасада у Цариграду охрабрује књаза Николу да ствара интриге против њега у корист кнеза Петра.[5]

Српски краљ је приликом разговора са румунским послаником Гиком изнео за њега запрепашћујућу информацију по којој у евентуалном рату Енглеске и Русије око авганистанског питања Русија има разрађену шему чији је циљ да изазове немире на Балкану, како би онемогућила Османско царство да помогне Енглеској у рату са Русијом, јер би у том случају било забављено догађајима на Балкану. У склопу тога плана руска влада је припремила план о уклањању бугарског принца и српског краља са престола јер су они непријатељски настројени према руској политици и њеном утицају на том простору. Такође, предвиђала се посета књаза Николе Софији, када би избила револуција против принца Александра, и када би он стао на бугарски престо, али би истовремено избила и револуција против краља Милана у Србији тако да би он постао и српски владар.[6]

У разговору са Џорџом Виндхемом, британским министром резидентом 5. јула 1886, Милан Обреновић је изнео своје убеђење да је у Црној Гори припремљена завера против њега, да је књаз Никола недавно био у Никшићу са кнезом Петром, руским послаником и свештеником Миланом Ђурићем и да су спремљене банде које треба да пређу из Црне Горе у Србију и да нема сумње да је успостављена комуникација између завереника у књажевини и југозападним областима Србије да би се изазвали нереди.[7] Исти дипломата је подвукао да узнемиреност краља Милана због намере Русије да искористи Црногорце како би га уклонили с престола и уместо њега довели кнеза Петра постаје све већа.[8]

Информације да је црногорски кнез, а не његов зет стварни претендент на српски престо такође су често заокупљале пажњу британских дипломата. Такве вести је ширила аустријска дипломатија, тачније њен посланик у Београду гроф Рудолф Кевенхилер који је средином јануара 1886. у разговору са Џорџом Виндхемом изнео свој утисак да је књаз Никола руски кандидат за српски престо, а не његов зет Петар Карађорђевић. Кевенхилер му је пренео став да су садашња српска династија Обреновић и краљ Милан у пријатељству са Аустријом и да она неће дозволити да српски трон буде окупиран од стране црногорског књаза.[9] Исте шпекулације кружиле су и током 1889. године. Посланик

[5] F. O. 260/38, Wyndham to Rosebery, N° 145, April 29, 1886.
[6] F. O. 105/55, Windham to Salisbury, N° 63, February 4, 1886.
[7] F. O. 260/39, Wyndham to Rosebery, N° 170, July 5, 1886.
[8] F. O. 260/39, Wyndham to Rosebery, N° 173, July 5, 1886.
[9] F. O. 105/55, Windham to Salisbury, N° 37, January 16, 1886, F. O. 260/37, Windham to

Фредерик Сент Џон известио је Форин офис из Београда почетком јуна те године да се проносе гласине да ће се у случају неких нових догађања створити покрет за рушење краља Александра Обреновића и прокламовања црногорског књаза за краља Срба. У оквиру тих прича рачуна се да су Јован Ристић, генерал Сава Грујић и митрополит Михајло сагласни с тим планом. Њихова је жеља обнова великог српског царства, при чему сматрају да би персонална унија Србије и Црне Горе неизбежно водила апсорпцији територије Босна и Херцеговина[10] Посланик Сент Џон је крајем исте године известио своје претпостављене да је разгововарао и са бившим краљем Миланом који му је пренео мишљење да у српској скупштини расте антидинастичко расположење које предводи свештеник Милан Ђурић, који је у добрим односима са црногорским књазом.[11] Заинтересованост Британаца за ово осетљиво питање не треба да чуди јер би свака промена на српском трону која би за циљ имала промену дотадашње аустрофилске политике и поновно приближавање Русији била узнемиравајућа и неприхватљива за Форин офис.

Ипак, треба напоменути да су британске дипломате забележиле и краткотрајно отопљавање у односима владара Србије и Црне Горе до кога је дошло током српско-бугарског рата 1885. Форин офис је обавештен да новине са Цетиња са симпатијама гледају на Србију у последњим догађајима око српско - бугарског рата. Такође, јављено је и да је млади Петар Врбица, син Машана Врбице, иначе поверљивог човека књаза Николе, стигао у Београд доносећи поруку своје владе за српску владу. Врбица је именован за поручника српске војске и пребачен је у Ниш. Виндхем примећује да је овај долазак Врбице у Србију у складу са тренутним трендом пријатељства које влада између две државе.[12] Иначе, исти посланик је обавестио Форин офис и средином фебруара 1886. да је Петар Врбица и даље на служби у српској војсци и да се налази на челу чете од осамсто Албанаца који су српски држављани.[13]

Односи између Србије и Црне Горе су се средином осме деценије XIX века преламали и кроз призму пријатељства Црне Горе и Османског царства, односно наводне намере црногорског књаза да ступи у војни савез са Портом, а у склопу заједничког планираног напада на Босну и Херцеговину. Ове вести пласирали су српски званичници, нарочито Драгутин Франасовић, министар иностраних дела и сам краљ Милан, а преносили британски дипломатски представници који нису пуно

Salisbury, N° 38, January 16, 1886.
[10] F. O. 260/46, St. John to Salisbury, N° 87, June 7, 1889.
[11] F. O. 105/75, St. John to Salisbury, N° 213, November 30, 1889.
[12] F. O. 105/55, Windham to Salisbury, N° 16, January 9, 1886.
[13] F. O. 105/55, Windham to Salisbury, N° 81, February 12, 1886.

веровали у такве тврдње српске стране. Да срдачност црногорског владара према турским властима у том периоду није била само мртво слово на папиру потврђује и опширни извештај који је дипломата Кирби Грин послао лорду Гренвилу 24. маја 1884. Грин пише да се књаз Никола налази у инспекцији источних и северноисточних граница Кнежевине Црне Горе, као и да га прате војвода Радоњић, министар иностраних дела, и други највиши великодостојници, али и Џевад - паша, османски посланик на Цетињу. У Андријевици, у близини Берана где заседа турска гранична комисија књаз се срео са Ислам –бегом, једним од султанових ађутаната који му је предао поклон од султана, два револвера и сабље израђене у Цариграду. Циљ његове посете је био договор око установљења коначне границе у близини Гусиња. Британски дипломата примећује да је књаз Никола показао велику срдачност према османским властима, а исти став је заузео и руски отправник послова на Цетињу. Утисак који влада код Црногораца је да постоји жеља са се означи очигледна разлика у политикама Цетиња и Београда до које је дошло након брака српског кнеза Петра Карађорђевића и књегиње Зорке.[14]

Војне припреме у Црној Гори сматране су у Београду као једна врста завере против српске краљевине и представљале део сценарија за склапање војне конвенције Црне Горе и Османског царства која је имала за крајњи циљ рат против Босне и Херцеговине, односно Аустријанаца који су тамо стационирани. О томе су британске посланике у Београду у више наврата током 1887. обавештавали и српски министар иностраних дела Франасовић, као и краљ Милан. Они су упозоравали и на опасне последице такве работе по мир на Балкану и поштовање Берлинског уговора. Тако је 11. јануара Франасовић упозорио Џорџа Виндхема да верује да се књаз наоружава у склопу политике разумевања која постоји између Црне Горе и Османског царства, а у вези са могућим ратом Русије и Аустрије. У том случају по њему би Османско царство и Црна Гора извршили напад на Аустријанце у Босни и Херцеговини. Изнео је уверавање да је у склопу тог плана и покушај кнеза Петра Карађорђевића да изазове револуцију у Србији против краља Милана како би га онемогућио да пружи помоћ Аустрији. Виндхем је током тог разговора изнео мишљење да тешко може да поверује у постојање савеза Турске и Црне Горе, због заједничког напада на Босну и Херцеговину[15] Неколико дана касније у поновљеном разговору Драгутин Франасовић је исказао још веће узнемирење због вести које је добијао о склапању тајног споразума између Црне Горе и Османског царства. Џорџ Виндхем је након тога телеграфисао Сир Артуру Вилијаму Вајту, британском амбасадору

[14] F.O. 260/31, Kirby Green to Granville N° 2, May 24, 1884.
[15] F.O. 105/63, Windham to Iddesleigh, N° 4, January 11, 1887.

у Цариграду, у вези овог питања тражећи подробније информације о томе. У новом разговору Франасовић је изразио мишљење да Русија гура Црну Гору да нападне Босну и Херцеговину исто као што је гурнула Србију у рат са Османским царством 1876. Ако би трупе књаза Николе биле потучене она би се умешала односно стала испред Црне Горе што би био узрок рата са Аустријом. Мишљење Франасовића је било да би у том случају Херцеговци сигурно стали на страну Црногораца, а да би и Босанци сигурно учинили исто у случају пасивног става Србије и пријатељске политике краља Милана и његове владе према Аустрији.[16] Ипак, почетком фебруара, у једном од бројних сусрета Франасовић није могао да потврди да поседује нове информације о војним припремама у Црној Гори.

Посланик Виндхем је о истој теми у два наврата разговарао и са српским сувереном. Током приватне аудијенције од 19. јануара 1887. краљ Милан је изразио велику узнемиреност због извештаја о војним припремама у Црној Гори, које су таквог интезитета да дају основу за велику сумњу. Изнео је и став да у случају да се књаз Никола у евентуалном рату Аустрије и Русије одлучи да изазове немире у Херцеговини и Босни то би пробудило симпатије становништа обе покрајине у његову корист, али би отворило могућност останка великог броја аустријских трупа у тим провинцијама у циљу њиховог задржавања, а исто би се односило и на Далмацију. Иначе, и поред панславистичких интрига није страховао да ће Хрвати узети учешћа у покрету који предводи књаз Никола.[17] Приликом разговора вођеног 14. фебруара, српски краљ је поново изразио забринутост око учешћа Црне Горе у рату Русије и Аустрије. Том приликом Виндхем је изнео своје мишњење да у случају да књаз Никола покуша да изазове угрожавање мира у Босни и Херцеговини Аустрија би моментално и без оклевања предузела енергичне мере да осујети сваки такав покушај, с чиме се сложио и краљ Милан.[18] Након овога сусрета ствар са војним припремама и тајним споразумом Црне Горе и Османске власти се смирила, мада и ова секвенца показује колико су односи две државе и у овом периоду били веома затегнути.

За време владавине Милановог сина Александра Обреновића, односи Србије и Црне Горе такође су често варирали, мада је српски суверен преузимајући власт послао лично писмо књазу Николи у коме је изражавао жељу да унапреди односе братства и пријатељства. Одговор са Цетиња је био у сличном тону. Уследила су размена одликовања, при чему је приликом аудијенције војводе Симе Поповића у Београду, Лазар

[16] F.O. 105/63, Windham to Iddesleigh, N° 10, January 17, 1887.
[17] F.O. 105/63, Windham to Iddesleigh, N° 12, January 19, 1887.
[18] F.O. 105/63, Windham to Salisbury, N° 30, February 14, 1887.

Докић, председник српске владе у консултацијама са краљем Александром изразио жељу да црногорски књаз званично посети Србију. Међутим, овај позив довео је књаза у незавидну ситуацију. Није могао јавно да одбије позив, али је за њега било испод части да први иде на ноге младом српском краљу.[19] Изговор за одлагање посете нашао је у наводним нападима које су на њега вршене са страница неких београдских новина, а пре свега Видела, као и због анонимних писама која су била препуна увреда на његов рачун. У исто време у Србију долази и Саво Ивановић, који се истицао својим нападима на црногорског владара и престолонаследника Данила, и који је на Цетињу добио епитет злочинца и завереника. Читава ствар је додатно закомликована тиме што је Ивановић добио држављанство Краљевине Србије.

И поред тих непријатности до првог сусрета краља Александра Обреновића и црногорског књаза долази у јесен 1894, и то у Петрограду, приликом погреба руског цара Александра III. Разговори су обиловали срдачношћу и узајамним обећањима да ће се међусобни односи поправити, као и да ће обе стране учинити све да антидинастичка пропаганда у обе престонице престане.

Међутим, након тог сусрета односи су се кретали се по принципу топло хладно. Ипак, долазак Стојана Новаковића на чело српске владе 1895. разбуктаће наду на Цетињу да ће се Србија више окренути Русији, као и да ће Београд постати наклоњенији црногорској династији. Заиста ова очекивања нису остала узалудна. Две стране су потписале трговински уговор и заједнички радиле на постављању Србина на чело Призренске митрополије. Ратификација трговинског уговора представљала је нову шансу за унапређење међусобних односа. Управо због тога на Цетињу је од 10. до 16. јануара 1896. боравио генерал Милован Павловић као лични краљев изасланик и том приликом био срдачно дочекан. Главни резултат његове посете огледао се у покретању идеје о посети књаза Београду и српског краља Цетињу.[20] Приликом вишедневног боравка на Цетињу изасланик српског краља је црногорском књазу уручио и орден Светог Саве првог реда. Као резултат договора црногорски књаз Никола стигао је у посету Београду 27. јуна 1896. године. Био је то својеврсни историјски догађај, кога су помно пратиле британске дипломате. По писању посланика Едмунда Фејна књаз Црне Горе је у посету Београду допутовао у пратњи највиших црногорских политичких и војних представника, између осталих војводе Гавре Вуковића, министра спољних послова, војводе Илије Пламенца, министра

[19] Н. Ражњатовић, Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Цетињу 1897. године, Историјски записи бр. 2, година XXI, књига XXV, Титоград 1968, 197-198.
[20] Исто, 206.

војног, војводе Симе Поповића, министра просвете. Књазу су све време указиване највише почасти и приређен срдачан дочек. Фејн подвлачи да су улице Београда којима је пролазила свечана поворка биле украшене националним тробојкама, а хиљаде посматрача срдачно су поздрављали књаза обученог у традиционалну црногорску ношњу. Боравећи у Београду књаз је посетио Велику школу, музеј, националну библиотеку, војну академију, фабрику дувана и националну банку. Заједно са краљем Александром и краљицом Наталијом обишао је и Топчидер где је доживео овације окупљеног народа.[21] Књаз је између осталог имао и сусрете са митрополитом Михаилом, и Јованом Ристићем. Анализирајући резултате посете дипломата Финдлеј је напоменуо да је она изазвала велико интересовање штампе и страних дописника који су за ту прилику допутовали у Београд. Његова снажна фигура, и црногорска национална ношња наишли су на топао пријем код српског народа.[22] И професор Слободан Јовановић је сматрао да се посета књаза Црне Горе претворила у велики народни празник.[23] Међутим, осим спољњег израза пријатељства посета суштински није имала практичног ефекта.[24]

Ипак, нови корак у отопљавању међусобних односа наступио је априла 1897, слањем генерала Јеврема Велимировића првог опуномоћеног министра и извандредног посланика Србије на Цетиње (први пут званично су успостављени редовни дипломатски односи две земље) и посетом краља Србије црногорској престоници од 3. до 5. маја 1897. Српски владар је срдачно дочекан на Цетињу, а у његову част извршена је смотра два батаљона црногорских трупа.[25] Том приликом посетио је Дјевојачки институт, Болницу књаза Данила I, Дјечији дом. По извештају посланика Фејна, сусрет на Цетињу између два владара протекао је у срдачној атмосфери, али по његовим информацијама ни том приликом није било неких практичних резултата посете. Иначе, Фејн износи мишљење да су се по питању Македоније, Србија и Црна Гора увек разумеле и радиле заједно у Цариграду. Претпоставио је да су два владара свој сусрет искористила да разговарају управо о Македонији и како да заузму заједничку акцију против бугарске пропаганде у Македонији. [26]

---

[21] F. O. 105/113, E. Fain to Salisbury, N° 45, July 1, 1896, F. O. 260/68, Findlay to Salisbury, N° 45, July 1, 1896.

[22] F. O. 260/68, Findlay to Salisbury, N° 46, July 9, 1896, F. O. 260/68, Findlay to Salisbury, N° 47, July 10, 1896.

[23] С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића* I, Београд 1990, 310.

[24] М. Војводић, нав. дело, 73.

[25] F. O. 260/70, Kennedy to Salisbury, N° 10, March 31, 1897, F. O. 260/70, Kennedy to Salisbury, N° 10, May 7, 1897.

[26] F. O. 105/117, E. Fain to Salisbury, N° 42, May 12, 1897.

Међутим, веома брзо поново долази до погоршања међусобних односа. Разлог за то је сумња о умешаности књаза Николе у Ивандањски атентат 1899, што је довело до повлачења пуковника Машина, српског посланика са Цетиња априла 1899, и прекида дипломатских односа.[27] Београд није са симпатијама гледао ни на обнављање аспирација књаза Николе на српски престо до кога је дошло по мишљењу дела српских званичника после 1902, након све извесније чињенице да краљ Александар Обреновић неће моћи да има потомство. Занимљиво је да је Џорџ Бонхам, британски посланик у Београду крајем новембра 1901, ипак приметио да је дошло до краткотрајног побољшавања међусобних односа, а доказ за то је видео у слању пуковника Василија Антонића на чело српског посланства у Цетињу, при чему се иза свега тога крију интереси обе стране.[28]

Мајски превратa 1903. и смена династија у Србији дефинитивно је затворила причу о аспирацијама књаза Николе на српски престо, али су односи две државе поново погоршани 1904, тешким оптужбама на рачун књаза Николе.[29] Сензационалистичка штампа у Србији га је, између осталог, оптуживала да је умешан у смрт бившег министра правде, што су сви иоле озбиљнији листови негирали, а ствар је искомпликована гласинама да краљица Наталија намерава да све своје интересе у погледу наслеђа убијеног краља Александра пренесе на принца Мирка Петровића. Овакве тврдње одбацио је посланик Вилфред Тесиџер који је сматрао да су те инсинуације пласиране у иностранству с намером да се ојача позиција српске владе.[30] До следећег озбиљног заоштравања односа дошло је током 1907. године, и о томе британски дипломатски представници пажљиво извештавају. Иначе, ти односи су достигли најнижу тачку за време Бомбашке афере.

Вест о даљем хлађењу међусобних односа прва је објавила аустријска штампа, тачније лист *Ноје фраје* пресе 30 јула 1907. По писању овог листа, књаз Никола је у присуству неколико новинских дописника оптужио високе кругове у Београду да имају непријатељски став према њему што се огледа и у писању српске штампе. Окривио је српску владу да је послала на Цетиње Јована Јовановића као свог отправника послова, а да пре тога није испитала да ли је он прихватљив за црногорску владу, и да су тензије између две владе достигле такав степен да црногорска влада озбиљно размишља о прекиду односа. На

[27] М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 248.

[28] F. O. 105/138, Bonham to Lansdowne, N° 150, November 21, 1901.

[29] Н. Ракочевић, *Односи Црне Горе и Србије 1903-1919,* види у: *Црна Гора у међународним односима,* Титоград 1984, 89.

[30] F.O. 105/153, Thesiger to Lansdown, N° 85, November 14, 1904.

ову вест Форин офису је скренуо пажњу Роналд Меклеј, британски дипломата у Београду, 7. августа исте године, мада је његова процена била да аустријска штампа претерује, али да односи две државе нису онакви какви се желе. Указао је и да штампање револуционарних памфлета од стране Младоцрногорске партије, како назива организацију црногорских студената на Београдском универзитету, и њихово дистрибуирање у Црну Гору су узрок сталне узнемирености црногорске владе.

Навео је и пример да је пре неколико недеља дошло до озбиљног инцидента у Дробњацима на североисточној граници Црне Горе, када је је један полицијски официр задужен да испита појединце осумњичене да су пренели антивладине памфлете из Србије нападнут од стране двесто сељана и спречен да обави свој задатак. Такође, послате су трупе да смире побуну али су војници одбили да слушају наређења својих официра. Меклеј је био мишљења и да је опозиција у скупштини на Цетињу у блиској вези са Младоцрногорцима у Београду и да прима упутства у вези са различитим политичким питањима. Поред ових политичких неспоразума постојали су и лични неспоразуми две династије у вези са миразом покојне књегиње Зорке.[31] Српска влада је као знак добре воље према Црној Гори конфисковала један број *Дневног листа* који је објавио чланке у коме је нападан књаз Никола.[32]

Прихватање политичких опонената књаза Николе у Београду током Бомбашке афере жестило је црногорску страну. Посланик Вајтхед износи примере многих угледних Црногораца који су азил нашли у Србији. Међу њима је апострофирао Баја Гардашевића, бившег градоначелника Цетиња, и два рођака књаза, Божа Петровића Његоша, бившег председника Државног савета и Шака Петровића, бившег председника црногорске скупштине. Сви су они оптужени да су учествовали у завери против владара Црне Горе.[33]

Иначе, натезање две државе око изручења црногорских држављана који су боравили у Србији, оптужених за велеиздају такође су представљали знак заоштравања односа Србије и Црне Горе и две године након затварања Бомбашке афере. Посланик Вајтхед је почетком марта 1910. известио да је црногорска влада неколико пута тражила од српске владе да изручи или протера особе оптужене за политичке злочине, односно оне који су оптужени да су правили или учествовали у завери против књаза Николе. На тај захтев српска влада је практично пристала, али је тражила погодан начин да то изврши узимајући у обзир и молбе оптужених али и црногорске владе у интересу добрих односа

[31] F. O. 371/328, Ronald Macleay to Grey, N° 66, August 7, 1907.
[32] F. O. 371/328, Ronald Macleay to Grey, N° 68, September 7, 1907.
[33] F. O. 371/520, Whitehead to Grey, N° 32, May 14, 1908.

две земље. Вајтхед напомиње да су неки од њих добровољно напустили Србију 27. фебруара и отишли у Америку, Солун, Загреб. Такође је и Пашић, на питање посланика Трише Кацлеровића о овом питању 28. фебруара, истакао да је у интересу српског народа да односи са Црном Гором треба да буду што је могуће више пријатељски.[34]

Занимљива је својеврсна рекапитулација односа Србије и Црне Горе од 1878. до 1908. године коју је изнео посланик Вајтхед у годишњем извештају о Србији за 1908. Напоменуо је да су након вишедеценијских осцилација у међусобним односима, после 1903. године из Београда слати предлози Цетињу да дође до склапања блиског савеза две земље, који би евентуално могао да прерасте у унију две државе подређивањем црногорске династије што је књаз Никола одбио иако је био спреман да се сагласи са војном конвенцијом, под условом да га Србија снабде артиљеријом. У наставку извештаја оценио је да је устав из 1905. представљао почетак прогона политичких неистомишљеника који су принуђени да напусте земљу, при чему су многи од њих уточиште нашли у Београду где су добро примљени. Политичке избеглице су почеле да штампају памфлете револуционарне природе који су слати у Црну Гору а појавили су се и чланци у српској штампи у којима је нападан књаз, док се српска влада прогласила ненадлежном да се меша у писање новина, правдајући то постојањем либералног закона о штампи. И поред тих потешкоћа, српска влада је у уесен 1907. именовала свог дипломатског представника на Цетињу, али његово именовање је пало у време када је штампар по имену Стеван Рајковић ухапшен на црногорској граници са бомбама и оптужен да су му оне дате у Београду у циљу организовања завере против књаза и његове породице. Истрага црногорске владе, пише даље Вајтхед је установила умешаност многих опозиционих лидера укључујући и Андрију Радовића, премијера председника владе који је избегао у Аустрију, а такође установљено је директно учешће у завери двојице црногорских студената са Београдског универзитета. Црногорска влада је тражила њихову екстрадицију што је српска влада одбила правдајући се да не постоји уговор о екстрадицији између две земље. Они су затим ипак ухапшени али их је суд пустио. На крају годишњег извештаја Вајтхед преноси и мишљење српске стране да је цео случај организовала црногорска влада да би дискредитовала своје политичке противнике.[35]

Побољшавање у односима две државе до кога је дошло током и после анексије Босне и Херцеговине, када су две владе тесно сарађивале, поново је озбиљно нарушено у другој половини 1909. И о томе

[34] F. O. 371/982, Whitehead to Grey, N° 17, March 3, 1910.
[35] F.O. 371/520, Whitehead to Grey, N° 20, April 2, 1909.

Вајтхед опширно пише у свом годишњем извештају о стању у Србији за 1909. годину. Он разлоге новог сукобљавања две државе види у у ненаклоњености како каже "демократских кругова у српском друштву према садашњој арбитрарној и рекационарној црногорској влади." Егзекуција једног официра и његова четири помагача за издајничку заверу (Колашинска афера) новембра 1909, изазвала је буру незадовољства у Србији. Иако је српска влада и Скупштина ћутала по том питању, штампа је објављивала оштре текстове, а студенти организовали протесне скупове, када је дошло до лупања прозора на уредништву листова за које се веровало да су блиски књазу Николи. Црногорска влада је даље иритирала српску владу тражећи да истера или изручи црногорске политичке избеглице, на шта је Милован Миловановић изјавио да су "те личности мање опасне у Београду и да су под специјалном присмотром него да су на аустријској територији".[36]

Када се анализирају извештаји британских дипломатских представника уочава се на су извештаји Вилфреда Тесиџера обиловали веома критичким тоновима према поступцима и владавини краља Николе и црногорске владе при чему се посебно оштро упозоравало на аутократске методе у његовој владавини које је Тесиџер уочио нарочито након што је црногорски владару 1905. својим сународницима подарио Устав. Овакви критички тонови и вредносни судови посланика Тесиџера у великој мери су одударали од доста неутралних извештаја о Црној Гори и књазу Николи које су у Лондон претходних година и деценија из Србије слале његове колеге.

Боравак српске делегације на прослави јубилеја црногороског владара августа 1910. наишао је на позитиван одјек у Црној Гори, али односи две државе и две династије нису ни тада унапређени. Дипломата Колвил Бакрлеј је поручивао из Београда да су свечаности на Цетињу само продубиле љубомору између таста и зета.[37] Сличну оцену изнео је и посланик САД на Цетињу Џорџ Мозес. У извештају од 7. септембра 1910, упућеном Филандеру Кноксу, америчком државном секретару, Мозес пише да Срби са љубомором гледају на стварање црногорског краљевства, јер је добијањем још једног краља који је старија и јача личност од краља Петра поремећена визија Београда о уједињеној Србији под владавином породице Карађорђевић.[38]

Иначе, јубилеј краља Николе је наишао на значајан публицитет у Лондону о чему је српску владу детаљно известио српски дипломата

[36] F.O. 371/982, Whitehead to Grey, N° 18, March 21, 1910.
[37] Dz. Tridvej, Soko i orao. Crna Gora i Austro-Ugarska 1908-1914, Podgorica 2005, 69-70.
[38] Nacional Archives-Washington, 1, Diplomatic Despatches, N° 11, Montenegrin Series, G. H. Moses to The Secretary of State, Athens, 7. September.

Славко Грујић. Он пише да је проглашење Црне Горе за краљевину и јубилеј краља Николе изазавало велико интересовање у Лондону. Сви британски листови опширно су писали о томе. У текстовима је навођена историја Црне Горе и на веома ласкав начин писано о њеном напретку за време владавине краља Николе, коме су приписиване све врлине великог државника и владаоца. Истицале су се симпатије које су Црногорци увек уживали код Енглеза, као и признање и поштовање које треба одати њиховом патриотском и мудром владаоцу. Грујић напомиње и да су неки листови отишли и корак даље тврдећи да се мирно решење кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине треба приписати уздржаности краља Николе од кога је у то време зависио рат и мир у Европи. Указивало се и на сјајну будућност Црне Горе која је све више постајала привлачни центар окупљања Јужних Словена.[39]

Писање британских листова о прослави јубилеја и проглашењу Црне Горе за краљевину, преносио је и *Глас Црногорца*. Тако је, на пример, у броју од 7. августа 1910, цитира уводни чланак Daily Telegraph-a од 5. августа у коме се истицало да постоје дубоки историјски разлози да Црна Гора буде подигнута на ранг краљевине, а да њен владар нимало не заостаје за другим балканским владарима.[40] Исти лист је 24. августа поново цитирао писање Daily Telegraph-a од 5. августа али много опширније, подвлачећи да су анексија Босна и Херцеговина, и проглашење Бугарске за независну краљевину пореметили равнотежу на штету српског народа, али да је неправда исправљена чињеницом да проглашењем Црне Горе за краљевину српски народа сада има две балканске краљевине, као и да је трансформација Црне Горе из кнежевине у краљевину природна последица последњих промена на Балкану. Иначе, у овом чланку краљ Никола је окарактерисан као историјска и народна легенда. Пренето је и писање угледног Times-a, који је оценио да црногорска влада поседује мудрост и патриотизам, а да црногорски народ исказује срдачну љубав према свом владару. Коначно, цитирани су и делови текста о Црној Гори који је објавио Morning Post. Новинар овог листа је обавестио своје читаоце о тежњи црногорског краља да поправи прилике у својој земљи. Црна Гора иако је мала земља играће важну улогу у некој новој балканској кризи, а нови краљ и његови поданици могу са надом и вером гледати у будућност закључак је овог текста.[41]

Од завршетка Берлинског конгреса до краја 1910. године односи између Србије и Црне Горе прошли су трновит пут пун наизменичних успона и падова. Жеља владајућих династија у обе државе да буду Пи-

[39] АС, ПО МИД, Ф-V, Д-III, Пов. Бр. 108, С. Грујић-М.Миловановићу, 19. VIII 1910.
[40] Глас Црногорца, година XXXIX, 7. август 1910, бр. 34.
[41] Глас Црногорца, година XXXIX, 24. август 1910, бр. 37.

јемонт у уједињењу српског народа представљала је непрестан камен разодора и снажно је оптерећивала нормалан развој односа између две државе. Међусобни односи били су нарочито лоши за време владавине краља Милана Обреновића који је књаза Николу сматрао својим највећим непријатељем. Српски владар је био уверен да је црногорски књаз под утицајем Русије и да жели да угрози његову владавину односно да представља потенцијалног претендента на српски престо.[42] Његова нетрпељивост према црногорском владару додатно је ојачана чињеницом да је кнез Петар Карађорђевић склопио брак са књегињом Зорком Петровић, сматрајући то тактичким потезом црногорског владара који је по њему преко свог зета желео да се домогне српског престола. Међутим, ни књаз Никола није био склон краљу Милану, нарочито од тренутка када је 1882. године прогласио краљем Србије. Нешто бољи односи две државе постојали су за време његовог наследника краља Александра када долази и до успостављања пуних односа, и међусобних посета два владара. Међутим, и они су били далеко од задовољавајућих, а слична тенденција је настављена и када је на српски престо ступио књажев зет Петар Карађорђевић. Међусобни односи су за време његове владавине чак достигли најнижу тачку, наиме када је 1907. избила чувена Бомбашка афера. Тада је српска власт директно оптужена од стране Цетиња да је учествовала у помагању и подстицању противника књаза Николе. Све ове промене у односима две државе прецизно и стално прате дипломатски представници Велике Британије у Београду, трудећи се, са мањим изузецима, да у целој ствари остану објективни и непристрасни.

Aleksandar RASTOVIĆ, PhD

BRITISH DIPLOMATS IN BELGRADE ABOUT RELATIONSHIPS BETWEEN SERBIA AND MONTENEGRO BETWEEN 1878 AND 1910

Summary

British diplomats in Belgrade during the period from 1878 to 1910 had paid great attention to the development of political and dynastic relationships and ties between the Kingdom of Serbia and the Principality, and later Kingdom of Montenegro. It was a matter of one of the basic principles of the British foreign and Balkan policy to maintain status quo on the Balkan Peninsula. There were so many diplomatic and political reports which alluded to the troubles in the interstate and dy-

[42] Д. Вујовић, Уједињење Црне Горе и Србије, Титоград 1962, 39.

nasty relations. Actually, in the last decade of the 19th and the beginning of the 20th century, the relations between Serbia and Montenegro were fluctuating. The relations were particularly bad during the reign of King Milan Obrenovic who hated his colleague, Prince and latter King Nikola Petrovic Njegos, because he thought that Nikola Petrovic had political ambitions to remove him from Serbian throne and to became the new king of Serbia. His obsession with Prince Nikola was a lasting one, and in every contact with the British diplomats in Serbia he would emphasize his anxiety over the intentions of Prince Nikola to plot against him by the instructions of the Russian government. Furthermore, another step towards flaring the mutual hatred was the marriage between Prince Petar Karadjordjevic and Princess Zorka Petrovic. Moreover, Prince Nikola had no respect for King Milan, and was even deeply disappointed at the moment when Milan Obrenovic declared Serbia a Kingdom in 1882 and became the new Serbian king. During the reign of King Aleksandar Obrenovic, several efforts were made towards improving the mutual relations and dynastic ties. In that period, Serbia sent the first Minister Plenipotentiary to Cetinje and the two rulers visited each other. As for the relations during the reign of Petar Karadjordjevic, they were even worse than in the previous period. The worst decade in mutual relations was in 1907 during the so called Bombing affair, when the government of Montenegro accused the Serbian government of planning and supporting conspirators who intended to remove prince Nikola from the throne. It is interesting that British diplomats in Belgrade denied Serbian participation in the matter.

UDC: 338.4:621.31(497.16)”1910/1945”

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ*

РАЗВОЈ ЕЛЕКТРОПРИВРЕДЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1910-1945.

ABSTRACT: *at the beginning of the 20th century, electric power is introduced in Montenegro, but not for public use (street lights and houses), but rather for a specific purpose (of supplying machineries). The first one to use electric power to operate its equipment was the radio-telegraphic station in Volujica in 1904. Putting the Cetinje electric power plant, meant for public use, into operation in 1910 was an important event because it meant that Montenegro had adopted an achievement of the developed world. Three years later, electric power plant in Bar was also put into operation. Along with the two electric power plants (in Cetinje and Bar), electrification of other places on the territory of Montenegro was started in 1918. In 1941, the first hydroelectric power plant “Podgor” was put into operation (near the village Podrog in Crmnica). The hydroelectric plant “Podgor” had the capacity of 300 kW, and its primary purpose was to generate electricity to operate pumps that delivered water to Cetinje. If we consider the first stage of development of the Montenegrin electric power industry, which lasted from 1910 until 1945, it becomes clear that a significant progress was made in this branch of economy, though the progress may seem modest compared to other parts of the Yugoslav state. The progress which was achieved may not have satisfied wishes and expectations but it corresponded to the current needs of Montenegro and the economic climate, which ultimately determined its size.*

KEY WORDS: *electric power industry; electric power plant, hydroelectric plant, Dešković, Podgor*

Улазак иностраног капитала, отварање пристаништа у Бару, пуштање у рад пруге Бар-Вирпазар и завршетак изградње неколико стоти-

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

на километара колских путева, били су највећи успјеси који су почетком XX вијека остварени у економском животу Књажевине Црне Горе. Иако њихови ефекти на привредни развитак црногорске државе нијесу били толики да би довели до знатнијег економског преображаја, ови подухвати несумњиво су били доказ модернизацијских процеса у Црној Гори почетком XX вијека, али и симболи црногорског уласка у ново доба. Поред индустријских постројења и саобраћајница, у модернизацијске подухвате, који нијесу имали само економски значај, већ су симболизовали и црногорски улазак у ново доба, убраја се и почетак рада прве електричне централе на Цетињу за јавну употребу. Било је то 14/27. августа 1910. године, дан прије почетка прославе педесетогодишњице владавине црногорског суверена, књаза Николе. Обиљежавање књажевог јубилеја била је до тада највећа јавна манифестација у Црној Гори и засигурно највећи скуп крунисаних глава на Цетињу (италијански краљ Виктор, бугарски цар Фердинанд са престолонасљедником Борисом, српски престолонасљедник Александар, грчки престолонасљедник Константин...).[1] Тог дана дошло је и до промјене државне и владарске титулације – Књажевина Црна Гора проглашена је краљевином, а књаз Никола добио је титулу краља.

Прије него што је Цетиње 1910. године добило електрично осветљење, за уличну расвјету у већим црногорским градовима коришћени су фењери на петролеј.[2] Употреба фењера за јавну расвјету почиње крајем XIX вијека, да би почетком наредног вијека, фењери углавном били замијењени плинским лампама. Начин и трајање осветљења регулисани су посебним правилима, а осветљење улица обично је трајало неколико сати. Постојала је и расвјета која је коришћена само у вријеме празника и светковина, попут имендана или рођендана владара или члана владарске породице.[3] Тако је и Цетиње, почетком XX вијека, осветљавано само у овим случајевима. Када је, рецимо, прослављан рођендан престолонасљедника Данила, грађанство је преко новина обавјештавано да ће поводом овог празника град бити осветљен.[4]

У цетињском архиву нема података који би указали на то да је крајем XIX вијека у Црној Гори планирано увођење електричног освје-

---

[1] А. Капичић-Драгићевић, *Јубилеј 1910*, Цетиње 1989, 27.

[2] Управа општине Подгорица – Ј. Лазовићу, окружном капетану у Подгорици, 26. 02. 1896, Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), фонд Министарство унутрашњих дјела (МУД), бр. 214/1.

[3] "Навече Никољдана т.ј. имендана Њ. В. нашег господара Николе I, било је велико осветљење у овој вароши пак и град Бесец вас уждивен то се осветлило као сјајна зора на истоку..."; Капетан Л. Ђуровић из Вирпазара – Војводи М. Врбици, министру унутрашњих дјела, 12. 06. 1881, ДАЦГ, МУД, бр. 2448.

[4] *Програм светковине,* Глас Црногорца, бр. 27, 16. 06. 1907, 3.

тљења, иако је црногорским званичницима из министарства унутрашњих дјела, које је било надлежно за јавне послове, било познато да је у Београду, 1893. године, уведена оваква врста расвјете. Истина, књаз Никола је приликом службене посјете Краљевини Србији, јуна 1896. године, замолио професора Велике школе, Ђорђа Станојевића, физичара по струци, да прегледа пројекат за електрично освјетљење Цетиња. Професор Станојевић је исказао спремност да прегледа пројекат, о чему је извијестио управу црногорског двора. Након ове понуде, професор Станојевић је требало да добије пројекат на увид, али умјесто тога, од дворске службе је само добио позив да дође у Црну Гору и да проучи водни потенцијал црногорских ријека, који би се, евентуално, могао бити искоришћен за електрично освјетљење пријестонице.[5] Све то указује да је књажева изјава о постојању пројекта за електрично освјетљење Цетиња, које би неко стручно лице требало да прегледа, била дио политичког маркетинга. Ако је Београд три године раније добио електрично освјетљење, нека се од црногорског владара чује да је и на Цетињу већ направљен пројекат електрификације.

Крајем XIX вијека и црногорска јавност могла је из званичне штампе доста сазнати о електричној енергији и њеној употреби, а посебно о Николи Тесли и његовим проналасцима. Од 1892. до 1910. године, на страницама званичног "Гласа Црногорца" објављено је двадесетак чланака о Тесли и његовим проналасцима. У њима је величана његова научна личност и проналасци. На страницама "Гласа Црногорца" Тесла је означаван као "краљ електрицитета", "први електрик на свијету", "жива звијезда нашег јата", "несумњиво најјачи свјетски ум на пољу електротехничких наука", "стожер око којег се сва електротехничка наука окреће"...[6] Уважавање према Николи Тесли и његовом раду, показао је и књаз Никола, који га је 1895. године одликовао Орденом књаза Данила II. реда.[7]

---

[5] Ђ. Станојевић – Управи двора, 30. 06. 1896, Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја Цетиње (Народног музеја Црне Горе), фонд "Никола I", 1896, бр. 42; Концепт одговора Управе двора Ђ. Станојевићу, исто, бр. 42.

[6] *Теслина свијећа будућности*, Глас Црногорца, бр. 5, 1896; *Најновије чудо Николе Тесле*, Глас Црногорца, бр. 19, 1896; *Електролизована земаљска кугла*, Глас Црногорца, бр. 40, 1897; *Електрицитет – средство за подмлађивање*, Глас Црногорца, бр. 45, 1898; *Теслин најновији проналазак*, Глас Црногорца, бр. 46, 1898; Краљ електрицитета, Глас Црногорца, бр. 48, 1898; *Теслин проналазак*, Глас Црногорца, бр. 1, 1899; *Нов Теслин проналазак*, Глас Црногорца, бр. 8, 1899; *Нов проналазак Николе Тесле,* Глас Црногорца, бр. 2, 1900; *Мислени аутомат*, Глас Црногорца, бр. 29, 1900; *Теслин торањ*, Глас Црногорца, бр. 48, 1904; *Нов проналазак Теслин*, *Глас Црногорца*, бр. 20, 1905; *Сензационални проналазак Николе Тесле*, Глас Црногорца, бр. 26, 1907; *Теслин проналазак надкриљује Едисонов и Марконијев*, Глас Црногорца, бр. 18, 1910.

[7] В. Гојнић, *Никола Тесла и Црна Гора*, Цетиње 1995, 110.

Тек почетком XX вијека на простору Црне Горе почиње употреба електричне енергије, али не за јавне сврхе (освјетљење улица и кућа), већ за намјенске (напајање погона). Електричну енергију за рад своје опреме најприје је почела да користи радио-телеграфска станица на Волујици (Бар), која је почела с радом крајем јула 1904. године. На основу непотпуних података и поређења са опремом коју су имале станице истог типа, на Волујици је добијана електрична енергија из најмање стотину акумулатора или дизел-мотора од најмање 8 КС. Електрична енергија из ових извора коришћена је за напајање радио-предајника.[8] Електрична енергија из батерија, односно, акумулатора, коришћена је почетком XX вијека и у неким црногорским државним институцијама. Министарство унутрашњих дјела је имало електрично звонце којим су, притиском на тастер, позивани службеници или послужитељи у канцеларију министра или секретара министарства.[9]

У једном стручном чланку из 1959. године, изнесена је тврдња да је у Бару, 1906. године почела да ради и друга намјенска електрична централа на дизел-гориво. Централа је, наводно, била инсталирана за потребе *Барског друштва*, а дио производње давала је и за јавну употребу (освјетљење улица).[10] У архивској грађи обласне управе у Бару и грађи црногорског министарства унутрашњих дјела не постоји документ који може потврдити овај податак. Вијест о пуштању у погон намјенске електричне централе у Бару, није објављена ни у званичном листу *Глас Црногорца*, иако то не значи да она тада није почела с радом. Пуштање у погон једног мотора који производи електричну енергију за потребе неког индустријског постројења засигурно и није догађај о коме би требало да пишу новине или да о томе буду званичним актом информисани државни службеници. Тврдња да је 1906. године инсталирана електрична централа за потребе *Барског друштва* може бити тачна, али податак да је дио производње давала и за јавну употребу (уличну расвјету), прилично је споран. За такву употребу ове намјенске централе неопходно је било поставити стубове и преносну мрежу, али и склопити уговор са општинском управом. О томе нема података у изворима или штампи.

Идеја о јавној употреби електричне енергије засигурно је постојала у Црној Гори почетком XX вијека, јер је јавно електрично освјетљење било стварност у градовима из непосредног црногорског окружења. Први писани доказ да се увођење електричног освјетљења сматрало извјесним потиче из 1906. године. Такво увјерење, као што би било очекивано, није изнио неки црногорски званичник, већ један цетињски меха-

[8] *100 година радио телеграфије у Црној Гори*, Бар 2004, 19.
[9] Ј. Комарек – Министарству унутрашњих дјела, 31. 07. 1906, ДАЦГ, МУД, бр. 3923.
[10] М. Лазаревић, *Енергетски развој Црне Горе,* Побједа, бр. 3, 18. 01. 1959, 6.

ничар. У молби министру унутрашњих дјела из 1906. године, којом тражи новчану помоћ за одлазак у Будимпешту на шестодневно предавање о генераторима на плински погон, цетињски механичар Петар Дрецун износи претпоставку да ће Цетиње и Подгорица убрзо бити освијетљени. "Данас - сјутра ће требати"- каже Дрецун, "да и општина цетињска или подгоричка модерно освијетли помоћу истих мотора Цетиње или Подгорицу или друго које мјесто", због чега жели да на предавању у Будимпешти научи нешто о плинским генераторима. Министар унутрашњих дјела није имао разумијевања за овај захтијев, иако је била ријеч о искусном мајстору, који је више од 15 година радио у бечкој фабрици *Гасер*.[11]

Три године након наговјештаја да би Цетиње и Подгорица могли добити електрично осветљење, у "Цетињском вјеснику", новинама које су биле незванично владино гласило, објављена је вијест да црногорска влада планира увођење електричног осветљења на Цетињу. Чланак који је насловљен: "Електрично осветљење на Цетињу", објављен је 9. маја 1909. године и у њему се наводи да поводом књажевог јубилеја – педесет година владавине, који се прославља наредне године, треба одмах приступити подизању нових грађевина на Цетињу и увести електрично осветљење града. Влада је, наводно, исказала спремност да у томе помогне цетињској општини, сматрајући да ће увођење електичног осветљења бити од користи грађанима, али ће, исто тако, бити украс пријестолнице у данима великог славља.[12] Неколико мјесеци касније, Управа општине Цетиње је обавијестила јавност да ће ускоро испитати подесност плинских лампи система *Аладин* за осветљење вароши, па ако се утврди да су оне погодне за такву намјену управа ће увести стално осветљење града овим лампама.[13] Крајем новембра 1909. године, Управа вароши Цетиња је извршила пробно осветљење простора око Влашке цркве лампама система *Аладин*, након чега је исказала задовољство њиховим техничким својствима.[14] Пробе су извршене и с плинским лампама система *Auto-Lux*, које су такође показале добра својства за планирану намјену.[15]

Послије извршених пробних осветљења, управа града Цетиња је, посљедњег дана децембра 1909. године, донијела одлуку да се у граду уведе осветљење. Двије недјеље касније, у званичном листу *Глас Цр-*

---

[11] П. Дрецун – Л. Гојнићу, министру унутрашњих дјела, 16. 04. 1906, ДАЦГ, МУД, бр. 2104.

[12] *Електрично осветљење на Цетињу*, Цетињски вјесник, бр. 36, 09. 05. 1909, 3.

[13] *Осветљење пријестолнице*, Цетињски вјесник, бр. 78, 07. 10. 1909, 4.

[14] *Ново осветљење*, Цетињски вјесник, бр. 91, 25. 11. 1909, 4.

[15] *Осветљење пријестолнице*, Цетињски вјесник, бр. 99, 23. 12. 1909, 4.

ногорца, објављен је позив фирмама да најдаље до 1/14. фебруара 1910. године, поднесу понуде за освјетљење Цетиња лампама система "Аладин", "Auto-Lux" или неким системом сличних својстава. Радило се о систему освјетљења на плин, а лампе овог типа већ су коришћене на Цетињу за освјетљење приликом празника и светковина. Да би понуда изгледала примамљивије, саопштено је да и друге црногорске градови планирају увођење истог типа освјетљења.[16] Ова одлука општинске управе била је мотивисана жељом да Цетиње у вријеме јубилеја књаза Николе – педесет година владавине, који је требало прославити 15/28. августа 1910, добије стално улично освјетљење.

На оглас управе цетињске вароши јавиле су се двије фирме – једна из Њемачке, а друга из Чешке. Преговори које је општинска управа водила с њима нијесу резултирали успјехом, јер ни једној није одговарао кратак рок који је дат за инсталирање освјетљења. Управа је поставила услов да читав посао буде завршен до августа 1910. године, што су заинтересоване фирме сматрале неизводљивим. Један од понуђача, предузимач из Њемачке, није чак ни конкурисао за систем освјетљења гасним лампама, већ је предложио увођене електричног освјетљења на Цетињу. Његов план је био да на Ријеци Црнојевића подигне хидроцентралу и да одатле снабдијева Цетиње електричном енергијом.[17]

Када је изгледало да овај подухват неће моћи бити реализован, општинској управи поднио је, крајем марта 1910. године, понуду Емануел Краус из Трста, и то понуду за увођење електричног освјетљења. С обзиром на то да Краус и његова фирма нијесу били познати у Црној Гори, општинска управа је, преко министарства иностраних дјела, затражила информације о њему код аустроугарског посланства на Цетињу. Аустроугарско посланство је, послије извршених провјера, препоручило Крауса црногорској страни као озбиљног пословног човјека. Емануел Краус је са својим братом Оскаром био власник фирме која је носила његово (Емануелово) име – "Emanuele Kraus – Trieste/ Ufficio tehnico industriale". Фирма браће Краус основана је 1908. године и углавном се бавила набавком и монтажом индустријске опреме и мотора. Тек након ових сазнања, отпочели су, крајем априла 1910. године, преговори између Крауса и Управе цетињске вароши о подизању електричне централе.[18]

Преговори између цетињске општине и фирме *Емануел Краус* из Трста завршени су средином маја, да би 18. маја 1910. године, био потписан уговор, који је истог дана прихваћен од одбора варошке општине Цетиње, под условом да за испуњење неких уговорних обавеза гаран-

[16] *Објава*, Глас Црногорца, бр. 3, 16. 01. 1910, 4.
[17] *Електрично освјетљење*, Цетињски вјесник, бр. 21, 13. 03. 1910, 4.
[18] *Писмо г. Марка Ђукановића*, Цетињски вјесник, бр. 90, 16. 11. 1911, 2.

тује црногорска влада.[19] У име владе, сагласност на Уговор одмах је дало министарство унутрашњих дјела.[20] Овим уговором општина вароши Цетиња обавезала се да предузећу "Еманоел Краус" из Трста уступи концесију за изградњу и рад електричне централе на Цетињу, у трајању од 30 година. Предузеће "Еманоел Краус" је требало да формира акционарско друштво под називом "Црногорско акционарско друштво за електрику", које би руководило електричном централом на Цетињу. Општина се обавезала да за тридесетогодишњи период неће ниједном другом предузећу дозволити да обавља ову дјелатност на Цетињу, било да је у питању освјетљење гасом или на неки други начин, па чак да ни сама општина неће оснивати предузеће које би се бавило производњом струје. Једино у случајевима када струју за освјетљење неких улица или јавних зграда, ово акционарско друштво због техничких разлога не би могло обезбиједити, општина би дозволила да се освјетљење добија од другог извора. Да би ово акционарско друштво могло да обавља своју дјелатност, општина се обавезала да му бесплатно одобри постављање подземне и надземне преносне мреже, као и да за преносну мрежу користи државне зграде. Уколико би преносна мрежа била постављана на земљишту или кућама у приватном власништву, општина и одобрила му да ће власницима наредити да допусте њено инсталирање. С друге стране, друштво се обавезује да електричну струју производи у довољним количинама за освјетљење, индустријске и друге сврхе, током читавог дана и ноћи, иако је због техничких разлога продаја струје за индустријске сврхе морала бити ограничена само на дневне часове. Улична расвјета у цетињској вароши морала је бити упаљена с првим мраком и требало је да свјетиљке горе до сванућа, с тим што су све сијалице морале горјети до поноћи, а послије поноћи половина. Посебним чланом била је утврђена цијена струје за различите врсте освјетљења и различите намјене. Друштво "Еманоел Краус" се уговором обавезало да, најдаље до 20. августа по новом календару, инсталира постројења, и да до тог датума освијетли главну градску улицу, књажев двор, престолонасљедников двор, двор књаза Мирка, Владин дом, Министарство војно, Војни стан, Зетски дом и Ђевојачки институт. Након тога, у року од шест мјесеци, морали су добити струју сви други потрошачи, а град је морао бити потпуно освијетљен. Као гаранцију за извршење овог уговора, друштво је морало да положи у неку црногорску банку 40.000 круна, с тим што би му 20.000 круна било враћено када изврши обавезе чији је рок 20. август, а друга половина када освјетљење Цетиња буде

[19] Записник сједнице Одбора општине вароши Цетиње, 18. 05. 1910, ДАЦГ, фонд Управа вароши Цетиње (УВЦ), ф. 87.

[20] Записник сједнице Одбора општине вароши Цетиње, 21. 05. 1910, ДАЦГ, УВЦ, ф. 87.

потпуно завршено.[21] Вијест да би Цетиње ускоро добити електрично освјетљење, објављена је у новинама 22. маја 1910. године.[22]

Послије потписивања уговора, Емануел Краус је извршио набавку дизел-мотора, генератора и друге опреме за електричну централу. Највећи дио опреме купљен је у Бечу и Грацу. У Грацу су купљена два дизел-мотора од по 60 КС и два генератора од по 55 kWA.[23] За два мјесеца (од почетка јуна до почетка августа 1910), Краус је успио да инсталира постројење за електричну централу на Цетињу и да уведе освјетљење у краљев двор, двије главне улице и још неке државне зграде. Електричне инсталације најприје су биле постављене у књажевом двору, и то већ почетком јула 1910. године.[24] Средином јула постављани су подземни каблови и у једној од главних цетињских улица (Баја Пивљанина).[25] Када је окончан рад на инсталирању постројења и градске расвјете, не може се тачно утврдити, али се зна да до 7. августа посао није био завршен.[26] Три дана прије почетка прославе, било је инсталирано освјетљење у шеснаест улица и на Балшића пазару, а највећи број сијалица био је у Катунској улици (32), Баја Пивљанина (14) и Зетској улици (8).[27]

До књажевог јубилеја није могла бити изграђена зграда за електричну централу, тако да је за прво вријеме опрема за централу највјероватније инсталирана у једној просторији Владиног дома. Податак да је електрична централа најприје радила у Владином дому налазимо у једном писму тадашњег министра унутрашњих дјела, Марка Ђукановића, који каже да је Краусу било дозвољено да постројење инсталира "у једном дијелу – под волат – Владиног дома, и то да му се ништа и не условљава, било за накнаду какву, било у погледу времена за које би имао премјестити речену централу."[28] Засигурно да је зграда за електричну централу направљена у најкраћем року, али датум њеног завршетка није могуће тачно утврдити на основу постојеће грађе. Зна се да је фирма браће Краус откупила око 2.400 м2 земљишта у близини аустроугарског посланства (Бајова улица), и да је на тој локацији

---

[21] *Уговор између општине вароши Цетиња и фирме Emenuele Krauz у Трсту*, Цетиње, 18/30. маја 1910, ДАЦГ, УВЦ, ф. 87.

[22] *Електрично освјетљење*, Цетињски вјесник, бр. 41, 22. 05. 1910, 4.

[23] Р. Булатовић, *Прва црногорска електрична централа за освјетљење на Цетињу*, Подгорица, 1997, 13.

[24] *Инсталација електричног освјетљења*, Цетињски вјесник, бр. 53, 03. 07. 1910, 4.

[25] *Увођење електрике*, Цетињски вјесник, бр. 55, 10. 07. 1910, 4.

[26] Министарство унутрашњих дјела – Обласној управи Цетиње, 07. 08. 1910, ДАЦГ, МУД, бр. 2933/2.

[27] Извјештај од 12. августа 1910. године, ДАЦГ, УВЦ, ф. 88.

[28] *Писмо г. Марка Ђукановића,* Цетињски вјесник, бр. 90, 16. 11. 1911, 2.

за смјештај постројења електричне централе подигнута камена зграда, квадратног облика, с равним кровом.[29] За потребе централе и смјештај особља, закупљиване су касније и неке околне куће.[30]

У чланку који је о јубилеју објављен у *Гласу Црногорца*, наводи се да је у суботу, 14. августа, у 21 час, почело електрично освјетљење града.[31] Тада је почела с радом електрична централа на Цетињу, односно, "Црногорско подузеће за електрику", што је био њен службени назив. Пуштање у погон електричне централе и инсталирање преносне мреже, био је, без сумње, велики подухват, тим прије што је све завршено за нешто више од два мјесеца. Због тако кратког рока за извођење радова, готово до посљедњег дана постојала је неизвјесност да ли ће Цетиње у вријеме јубилеја добити електрично освјетљење.[32]

Када је, сходно уговору, у потпуности завршена планирана електрификација Цетиња, "Црногорско подузеће за електрику" давало је освјетљење за двор краља Николе, двор престолонасљедника Данила, двор кнеза Мирка, све владине институције, Зетски дом, Ђевојачки институт, болницу Данило И, посланства, уличну расвјету са око стотину свјетиљки и нешто више од шездесет приватних кућа. Централа је производила трофазну струју, а укупна дужина високонапонске мреже износила је 3.500 метара. Цијена струје за једну сијалицу од 20 свијећа била је око 1,50 перпера мјесечно. У вријеме почетка рада централе, нижи државни службеник имао је мјесечну плату 80-100 перпера.

Пуштање у рад цетињске електричне централе био је значајан догађај, јер је тиме градски живот добио нову форму, а Црна Гора усвојила једну тековину развијеног свијета. Као што то често бива, и ова појава је у почетку била присутна на малом простору и доступна невеликом броју људи, али од тада је постајала све присутнија у животу црногорског друштва. Постепено се ширила и примјена електричне енергије – најприје за освјетљење, а затим за рад електричних уређаја и погон

[29] Д. Мартиновић/ У. Мартиновић, *Цетиње – споменици архитектуре*, Цетиње, 1981, 106.

[30] *Уговор између Подузећа за електрику и Андрије Милошевића о најму куће*, 10. 07. 1911, Грађа о електричној централи, Централна народна библиотека Ђурађ Црнојевић, несређено.

[31] *Свечани дани Црне Горе*, Глас Црногорца, бр. 36, 19. 08. 1910, 2.

[32] Министарство унутрашњих дјела обратило се 7. августа 1910. године министарству финансија и грађевина с молбом да општинској управи стави на располагање плинске лампе *Аладин*: "Господине Министре, пошто није сигурно да ће инсталација електричног освјетљења бити на вријеме готова, као и могуће је, да се иста може покварити - то да би се евентуалне непријатности избјегле а које би могле бити и од велике штете по јавни ред и мир - то се учтиво молите да изволите општинској Управи дати на послугу све лампе "аладин", које ће се по прослави одмах вратити."; Министарство унутрашњих дјела – Министарству финансија и грађевина, 07. 08. 1910, ДАЦГ, МУД, бр. 2956.

индустријских постројења. Недуго након увођења освјетљења на Цетињу, "Црногорско подузеће за електрику" понудило је грађанима велики избор апарата за гријање и кување, наводећи као епохални домет то што се уз помоћ електричног апарата "може чај и кафа у неколико минута узварит – без да се претходно запаљује огањ."[33]

Почетак рада прве електричне централе на Цетињу био је дочекан са усхићењем које често прати увођење неког великог техничког достигнућа у живот једног друштва. Овом усхићењу касније је придодато и незадовољство због многих проблема у раду централе. За институције и грађанство највећи проблем били су чести нестанци струје, који су изазвани кваром у централи или прекидом на мрежи. Према сачуваној документацији, изгледа да ови кварови нијесу увијек отклањани брзином и ажурношћу коју су очекивали они који за свој новац хоће да редовно имају струју. Разлога за незадовољство имали су и власници централе, јер кашњење у плаћању рачуна за струју није била ријетка појава. Сачувано је на десетине судских тужби због дуга за неплаћену струју.[34] Упорним неплатишама струја је искључивана, што су неки од њих доживљавали и као личну увреду.[35]

Проблеми у раду електричне централе почели су веома рано, чак током првог мјесеца њеног функционисања. У новинском тексту, објављеном у листу који је контролисала црногорска влада, наводи се да је електрично освјетљење добро функционисало само током првих неколико дана јубилеја, а затим је постајало све слабије, да би средином септембра дошло до дводневног прекида. Новине су оптужиле власника централе да је његово постројење лошег квалитета и да закупцима централе очигледно није стало до доброг пословног угледа.[36] Управа "Црногорског подузећа за електрику" је одмах реаговала на ове при-

---

[33] Понуда *Црногорског подузећа за електрику*, Грађа о електричној централи, Централна народна библиотека Ђурађ Црнојевић, несређено.

[34] *Грађа о електричној централи*, Централна народна библиотека "Ђурађ Црнојевић", несређено.

[35] Корисник, коме је струја искључена због дуга, упутио је протестно писмо власницима Централе: "Господину Емануелу Краусу и Оскару, Тријешће./ Вечерас на вече св. Петра, када је скуп и сајам на Цетињу, Ваша дирекција – обуставила ми је осветљење, које сам нијесам могао замислити, јер ја као Ваш пријатељ и добротвор и Ваш гарант да дочекам да Ви, преварите а особито Емануел, који је казао да ће бити у мој стан електрика. То са ваше стране није ни поштено нити пак људски јер то поштени људи не раде – противном случају одмах јавите дирекцији да електрика функционише, а ја ћу плаћати али само по погодби – али не никако према Вашој вољи и дирекције – данас баш у 3 сата јављају а у вече прекидају. Молим одговорите ми. Петар Ј. Почек"; П. Почек – Емануелу и Оскару Краусу, Цетиње, 28. 06. 1912, Грађа о електричној централи, Централна народна библиотека "Ђурађ Црнојевић", несређено.

[36] *Електрично осветљење*, Цетињски вјесник, бр. 74, 15. 09. 1910, 3-4.

тужбе, објашњавајући да је дошло до квара на вентилу, који је изазвао експлозију у централи. Управа централе обећава да ће ускоро ставити у погон резервну машину, тако да ће град поново добити електрично осветљење.[37] Проблема у напајању било је и касније. Цетињском „Подузећу за електрику“ приговарано је да је свјетлост слаба и да на улицама гори свака трећа или четврта свјетиљка.[38] “Подузеће за електрику“ оптуживано је за аљкавост и неодговорност у снабдијевању Цетиња електричном енергијом, због чега је у једном новинском чланку општинској власти сугерисано да примора предузеће да испуњава обавезе према потрошачима или да му одузме концесију.[39] Било је и приговора потрошача да им “Подузеће за електрику“ уписује већу количину електричне енергије него што су уистину потрошили, као и да их обмањује продајући им по већој цијени освјетљење слабије снаге.[40] Због таквих махинација био је покренут и кривични поступак против управе електричне централе, а њен власник је, како се тврди у једном новинском чланку, једно вријеме провео у притвору.[41]

Радом електричне централе била је у једном периоду незадовољна и највиша црногорска власт. Министарство унутрашњих дјела, које је имало надзор над радом предузећа, примјећује немарност и неодговорност у раду електричне централе, али и неиспуњавање уговорних одредаба. Министарство је констатовало честе прекиде струје, повремено гашење појединих свјетиљки у граду, недовољан напон и јачину осветљења. Када су овакви пропусти постали све чешћи, министарство унутрашњих дјела је донијело одлуку да казни општинску управу вароши Цетиња са стотину перпера због слабог надзора над радом електричне централе.[42] Општинска управа је одмах платила казну, али

[37] *Саопштење Црногорског подузећа за електрику*, Цетињски вјесник, бр. 75, 18. 09. 1910, 4.

[38] *Електрично освјетљење*, Цетињски вјесник, бр. 99, 15. 12. 1910, 4; *Опет електрика, Цетињски вјесник*, бр. 100, 18. 12. 1910, 4; *Електрично освјетљење*, Цетињски вјесник, бр. 85, 29. 10. 1911, 4.

[39] “Како кога дана електрично освјетљење на Цетињу је све горе. Не зна се на шта се више може пожалити да ли противу самог освјетљења или противу аљкавости друштва, која је превршила сваку мјеру. Освјетљење не само да је слабо, често такво да је испод сваке критике, него и врло често и никако га нема, као што је то био случај синоћ: нестало га је у доба кад је највише требало. Да ово и на даље не смије ићи овако као и до сада, ван сумње је, те би зато општинска власт као надлежна требала да поведе већу пажњу о свему овоме. У томе ће најбоље успјети тако ако буде строго поступила са друштвом за освјетљење, те да га упути на ред и уредност. Не буде ли та строгост помогла, онда би требало друштву и концесију одузети...”. *Електрично освјетљење,* Цетињски вјесник, бр. 72, 13. 09. 1911, 4.

[40] *Електрично освјетљење,* Цетињски вјесник, бр. 78, 05. 10. 1911, 4.

[41] *Води се истрага,* Цетињски вјесник, бр. 80, 12. 10. 1911, 4.

[42] Управа Катунско-ријечке области – Министарству унутрашњих дјела, 31. 07. 1912,

је одлучила да и она казни управу електричне централе због пропуста у раду, како се они не би убудуће понављали. Електрична централа је од општинске власти такође кажњена са стотину перпера, и то због једног прекида струје који је трајао неколико минута.[43]

Према писању "Цетињског вјесника", на Цетињу је, почетком септембра 1913. године, формиран и одбор предузетника, који је требало да откупи електричну централу од њеног иностраног власника. Као разлог за овај потез наведен је интерес државе да ово предузеће преузму људи из Црне Горе, умјесто да буде у власништву странца. Сви имућнији Цетињани позвани су да се укључе у овај одбор и да својим улогом помогну откуп електричне централе.[44] Након објављивања јавног позива за откуп централе, у коме се као разлог акције наводи иностранo власништво, услиједио је и текст у коме се, као подстицај за формирање акционарског одбора, наводи и низак квалитет њених услуга. Према новинским информацијама, чију истинитост не можемо провјерити, управа електричне централе у посљедње вријеме штеди на освјетљењу, тако да не пали све свјетиљке на цетињским улицама, чак ни у главној улици – Катунској.[45]

Увођење електричне расвјете на Цетињу, односно употреба електричне енергије за јавне потребе, подстакло је једну групу предузетника из Бара да у свом граду подигну електричну централу. Почетком 1911. године установљено је *Оснивачко друштво за подизање електричне централе*, које је обласној управи предочило да намјерава основати у Бару предузеће за производњу електричне енергије. Циљ друштва је да производи електричну енергију која би била коришћена за градску расвјету и освјетљење приватних кућа, као и за освјетљење престолонасљедниковог дворца Тополица, а касније, евентуално, и за напајање електричног трамваја који би саобраћао између Старог и Новог Бара. Друштво је планирало да изгради двије централе – једну, главну, у Старом Бару, а другу у Новом Бару. Оснивачи друштва тражили су од обласне управе да њихов приједлог прослиједи краљевској влади, која је надлежна да за овакав подухват изда одобрење. Чланови *Оснивачког друштва*, њих петорица, напомињу да би електрична централа била изграђена искључиво од новца црногорских акционара, а новац за њено подизање био би депонован у неку поуздану банку. Иако су чланови

ДАЦГ, МУД, бр. 2126; Ј. С. Пламенац, министар иностраних дјела – Министарству унутрашњих дјела, 03. 08. 1912, ДАЦГ, МУД, бр. 2191.

[43] М. Мартиновић, заступник министра иностраних дјела – Министарству унутрашњих дјела, 28. 07. 1912, ДАЦГ, МУД, бр. 2083.

[44] *Откуп електричног предузећа,* Цетињски вјесник, бр. 75, 04. 09. 1913, 4.

[45] *Освјетљење,* Цетињски вјесник, бр. 76, 06. 09. 1913, 4.

Оснивачког друштва навели да ће новац за овај посао обезбиједити црногорски акционари, подршку овом плану дали су својим потписима и тројица италијанских држављана, запошљених у "Барском друштву". На основу тога се може наслутити да су чланови *Оснивачког друштва*, који су црногорски држављани, у суштини били само покриће акционарима "Барског друштва", који су преко њих жељели да пласирају свој капитал у ово предузеће.[46]

Намјеру да подигне електричну централу у Бару имао је и Јован Даде, посједник из Будимпеште. Он се преко свог опуномоћеника, Јоце Петровића, обратио крајем априла 1912. године црногорском министарству унутрашњих дјела с молбом да му одобри изградњу парног млина и електричне централе. Министарство унутрашњих дјела је, имајући у виду економски значај овог подухвата, одобрило Дадеу израду пројекта, који је требало да касније поднесе министарству на одобрење.[47] Да ли је Јован Даде доставио пројекат не може се сазнати на основу постојећих извора, као што се не може сазнати због чега је одустао од инсталирања електричне централе у Бару.

Након неколико неуспјешних покушаја изградње јавне електричне централе, у Бару је тек 1913. године инсталирана и пуштена у рад прва јавна електрична централа. Централа је пуштена у рад 10. августа 1913. године, а налазила се у Новом Бару (Пристану). Власник централе било је италијанско "Барско друштво", које је имало повлашћени, односно, монополски положај на црногорском тржишту. Барска електрична централа имала је два дизел-мотора, укупне снаге 66 КС, као и два трофазна измјенична генератора, укупне снаге 60 киловолт/ампера. Генератори су приозводили трофазну струју фреквенције 50 херца и напона од највише 250 волти.[48]

Поред интересовања иностраних пословних људи за инсталирање јавних електричних централа у Црној Гори, постојало је и интересовање за улагања у изградњу хидроелектрана на некој од црногорских ријека. Један од најпредузимљивијих пословних људи, који је исказао жељу да започне посао око изградње хидроелектране у Црној Гори, био је инжењер Анте Дешковић, држављанин Аустро-Угарске, родом из Далмације. Фебруара 1911. године Дешковић се обратио црногорској влади с молбом да му додијели концесију за изградњу хидроелектрана на ријеци Морачи, подносећи влади и елаборат о економској важности и оправданости таквог подухвата. У овом елаборату Дешковић наводи

[46] Оснивачко друштво – Обласној управи у Бару, 05. 03. 1911, ДАЦГ, МУД, бр. 1576.
[47] М. Ђукановић, министар унутрашњих дјела – Ј. Петровићу, 01. 05. 1912, ДАЦГ, МУД, бр. 1176/1.
[48] *Пристан – град којег нема*, Бар 2006, 88.

да је употреба електричне енергије у Црној Гори, у области индустрије, пољопривреде и саобраћаја, предуслов њеног економског развитка. Он чак износи смјелу претпоставку да је досадашњи низак ниво економског развоја Црне Горе, упркос великим иностраним улагањима у дуванску индустрију и саобраћај (жељезница Бар-Вирпазар и лука Бар), узрокован некоришћењем електричне енергије у привредне сврхе. Да би се такво стање промијенило, инжењер Дешковић предлаже изградњу хидроцентрале, снаге до 90.000 КС, и далековода од хидроцентрале до Бара. Са овог главног далековода били би направљени прикључци за све веће градове у Црној Гори (Никшић, Цетиње, Подгорица, Улцињ), који би тако добили не само освјетљење, већ и извориште енергије за потребе пољопривреде, индустрије и саобраћаја. Електрична енергија би, према Дешковићевој замисли, унаприједила црногорску пољопривреду, јер би била коришћена за рад пумпи за наводњавање, које би биле инсталиране на језерима и ријекама, чиме била умањена штета коју пољопривредна производња трпи због мале количине падавина. И што је посебно важно, уз помоћ ових електричних пумпи, вода би се могла допремати и из извора који се налазе на мањој надморској висини од оранице. Електрична енергија би омогућила и развој индустрије, посебно оне која би била базирана на коришћењу домаћих сировина. Као мјесто са највише услова да израсте у будући индустријски центар Црне Горе, Дешковић сматра Бар, имајући у виду његову добру саобраћајну повезаност са залеђем и лучке капацитете. Будући да Црна Гора не производи угаљ који користи воз Бар-Вирпазар, Дешковић у овом елаборату црногорској влади предлаже да се електрична енергија користи и као погон, чиме би појефтинио саобраћај на овој прузи. Његова је идеја и да се као саобраћајно средство у Црној Гори уведе и електрични трамвај. Све ове промјене, до којих би дошло уколико би Црна Гора производила електричну енергију, удвостручиле би или чак утростручиле пољопривредну и индустријску производњу у Црној Гори и отвориле неколико хиљада нових радних мјеста.[49]

Дешковићева објашњења о разлозима економске стагнације Црне Горе нијесу изгледала неувјерљиво или неутемељено, а приједлози мјера које би требало предузети да црногорска економија крене напријед дјеловали су умјесно. Црногорска влада, првенствено третирајући Дешковићев елаборат као скуп идеја, није према овим приједлозима имала негативан став, тим прије што он за реализацију својих планова није тражио новац из црногорског буџета, већ само одобрење и подршку за улагања и изградњу. Уосталом, црногорској влади био је одавно познат

[49] А. Дешковић, *Ријешење земљорадничког и индустријског питања у Црној Гори*, Цетиње 1911, 1-6.

инжењер Анте Дешковић, јер је он од 1901. био присутан у Црној Гори као заступник италијанских и аустријских фирми и банака.[50] Током 1902. и 1903. године Дешковић је долазио у Црну Гору са групом италијанских инжењера, који су проучавали услове за изградњу жељезнице, као и за искоришћавање шума и руда.[51] Све је то утицало на црногорску владу да, након разматрања његовог приједлога током марта 1911. године, донесе одлуку о давању концесије за изградњу двије хидроелектране на ријеци Морачи. У владиној одлуци о давању концесије Анту Дешковићу, наведени су и услови под којима се концесија даје, с тим што је приједлог текста концесије донесен у форми законског акта. Влада је Дешковићу дала двије концесије за изградњу хидроцентрала на ријеци Морачи - једну за изградњу хидроцентрале код манастира Морача, а другу за изградњу хидроцентрале код Доње Горице.

Према одредбама устава, владин текст закона о концесији Анту Дешковићу прослијеђен је, почетком априла 1911, државном савјету на разматрање, а затим и Скупштини, на усвајање. Државни савјет је своје мишљење и сугестије на текст закона доставио министарском савјету 11. априла, а након тога услиједила је расправа у народној скупштини.[52] Током расправе о концесији Анту Дешковићу црногорски министар унутрашњих дјела (Марко Ђукановић) посебно је указао на значај електричне енергије за развој индустрије у Црној Гори, али и за њен потпуни економски преображај. Напомињући да је масовна употреба електричне енергије у свијету започела прије 10-15 година, Ђукановић је рекао да су земље које је користе остварile велики индустријски напредак. За Црну Гору је, према његовом мишљењу, унапријеђење земљорадње, трговине и индустрије услов за достизање благостања, а развоја ових привредних грана не може бити без довољних количина електричне енергије. Наравно, развој индустрије и пољопривреде употреба електричне енергије непосредно подстиче, а трговину посредно. Употреба електричне енергије у индустрији смањује цијену коштања производа и увећава обим производње. Ђукановић наводи податак да у индустријској производњи једна коњска снага која се добија на парни погон, кошта најмање од 400 до 500 перпера, док једна коњска снага добијена уз помоћ електричне енерги-

[50] М. Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915,* Титоград 1960, 242.

[51] М. Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958, 234.

[52] Одлука Државног савјета о измјенама у концесији Анту Дешковићу за изградњу хидроелектране код манастира Мораче, 11. 04. 1911; Одлука Државног савјета о измјенама у концесији Анту Дешковићу за изградњу хидроелектране код Доње Горице, 11. 04. 1911; Видјети: *Државни савјет Књажевине/Краљевине Црне Горе 1879-1915*, Зборник докумената, приредили Б. Ковачевић и Ж. М. Андријашевић, Цетиње 2001, 517-520.

је коштa 100 до 120 перпера. Стављањем у функцију хидроцентрала на Морачи Црна Гора би могла употребом електричних пећи по најнижој цијени прерађивати своју гвоздену руду у челик. Употребом електричне енергије Црна Гора би могла развити и производњу вјештачког ђубрива, а његовом употребом повећао би се принос за 4-6 пута. Тај би пораст приноса могао бити још и већи, уколико би се на ријекама које пролазе кроз равнице биле, инсталиране електричне пумпе за наводњавање. Тако би индустрија и употреба електричне енергије утицала на пораст пољопривредне производње и смањење увоза прехрамбених артикала. Уз то, пораст индустријске производње, који би био могућ једино ако постоје довољне количине електричне енергије, дао би прилику хиљадама Црногораца да се запосле, што би умањило исељавање из Црне Горе. Поред употребе у индустрији и пољопривреди, електрична енергија из хидроцентрала на Морачи могла би се користити и као погон за превозна средстава. Увођењем електричног трамваја, смањиле би се цијене превоза и повећала брзина, што би утицало на пораст трговине и појефтињење трговачких артикала. Напомињући да Црна Гора нема плодних равница које могу обезбиједити народно благостање, већ да од привредних богатстава једино има довољно водених снага, Ђукановић је позвао посланике да подрже закон о концесији Анту Дешковићу и омогуће изградњу објеката који могу препородити Црну Гору. Несумњиво увиђајући значај овог подухвата, сви посланици, њих 53, гласали су за законе којима се Анту Дешковићу даје концесија за подизање хидроцентрала на Морачи. Након усвајања у народној скупштини, законе је крајем априла 1911. године потписао краљ и они су ступили на снагу.[53]

Према закону о концесији за подизање хидроелектране на Морачи, недалеко од манастира Морача, Анте Дешковић је добио повластице за изградњу постројења, снаге од најмање 40.000 до више од 90.000 КС, обавезом да у овај посао уложи капитал од 4-5 милиона перпера и да за четири године заврши изградњу хидроцентрале. Црногорска влада ослободила га је свих царина и дажбина приликом увоза машина, алата и материјала за изградњу хидроцентрале, као и за њен рад у наредних двадесет година. Дешковић је за период од двадесет година био ослобођен и плаћања свих непосредних пореза на обрт и свих државних и општинских прireза. Концесијом му је дато право и да се користи свим водотоцима, да мијења њихов ток, копа канале и тунеле, гради саобраћајнице, односно, да предузима све радње које су од користи његовом подухвату, али му се намеће и обавеза да у року од двије године изгради пут од Биоча до хидроцентрале на Морачи. Након ступања хидроцен-

[53] *Стенографске биљешке о раду Народне скупштине Краљевине Црне Горе, сазване на дан 14. априла 1911. године,* Цетиње 1911, 12-13.

трале у рад, Дешковић је држави, општинама и пољопривредницима морао продавати струју по најнижој цијени и властитим капиталом изградити електричне пумпе за наводњавање на територији Краљевине. Рок важења концесија био је шездесет година, након чега је црногорска влада стицала право да откупи хидроцентралу на Морачи.[54]

Друга концесија коју је Дешковић добио односила се на изградњу хидроцентрале на Морачи, код тадашњег села Доња Горица. Повластице које је добио углавном су биле исте као и оне за подизање хидроцентрале код манастира Мораче, с тим што је црногорска влада након педесет година стицала право да је откупи. Хидроцентралу код Доње Горице Дешковић је имао обавезу да заврши за двије године и да у њену изградњу уложи од 1,5 до 2 милиона перпера. Планирана снага хидроцентрале била је од двије до три хиљаде КС.[55]

Убрзо након што су концесије ступиле на снагу, инжењер Дешковић је формирао једно друштво за изградњу хидроцентрала, иза кога су углавном стајале аустријске фирме, а започео је и преговоре са евентуалним финансијерима.[56] Неколико недјеља послије добијања концесија, Дешковић је предузео и прве припремне радње на терену. Средином маја 1911. године у Црну Гору су, сходно његовим инструкцијама, стигла три инжењера (Змак, Песлин и Сасек), чији је задатак био да трасирају пут до мјеста гдје ће бити подигнута хидроцентрала код манастира Мораче, као и да изврше мјерења на планираној локацији хидроцентрале. За извођење ових послова инжењерима су били на располагању органи државне власти.[57] Тројица инжењера су током вишенедјељног боравка извршили премјеравање и фотографисање терена.[58] Фотографисање је обављано уз дозволу и строги надзор локалне власти, јер је због војних разлога постојала забрана снимања у пограничним областима.[59] Дешковић је крајем септембра 1911. године, с једним енглеским инжењером и лично дошао да обиђе терен гдје је била предвиђена изградња хидроелектране на Морачи. Након обиласка терена, инжењер који је био са Дешковићем изјавио је да је на предвиђеној локацији могуће у предви-

[54] *Закон о концесији која се даје за подизање хидроелектричне централе на ријеци Морачи, код Морачког манастира*, Глас Црногорца, бр. 18, 25. 04. 1911, 2.

[55] *Закон о концесији која се даје за подизање хидроелектричне централе на ријеци Морачи, код Доње Горице,* Глас Црногорца, бр. 18, 25. 04. 1911, 2.

[56] А. Дешковић – Министарском савјету, 22. 09. 1911, ДАЦГ, фонд Министарски савјет (МС), ф. 18, бр. 248.

[57] М. Ђукановић, министар унутрашњих дјела – управним властима, 14. 05. 1911, ДАЦГ, МУД, бр. 2046.

[58] Ј. Змак – Обласној управи у Колашину, 30. 05. 1911, ДАЦГ, МУД, бр. 2166.

[59] М. Ђукановић, министар унутрашњих дјела – Обласној управи Колашин, 17. 05. 1911, ДАЦГ, МУД, бр. 2088.

ђеном року изградити хидроцентралу, додајући да ће захваљујући овом објекту: "Црна Гора створити један велики извор богатства о коме назад шест мјесеци није нико ни сањао."[60]

Током јула године у Црну Гору је поново дошао инжењер Анте Дешковић, такође са задатком да изврши потребна мјерења и истраживања терена.[61] Убрзо након његовог боравка, дошло је до немира на граници између Црне Горе и Османског царства, и почетка Првог балканског рата (25. септембар/ 8. октобар 1912). Улазак Црне Горе у рат онемогућио је Дешковићев рад на подизању хидроелектрана на Морачи, а престало је и занимање иностраних инвеститора, посебно из Аустро-Угарске, за овај подухват. Ипак, упркос ратним збивањима Дешковић није одустајао од изградње хидроелектрана на Морачи, тако да је крајем 1912. године поднио приједлог црногорској влади да му одобри пренос концесије на друштво које би имало своје акционаре у Француској и да му учини још неке олакшице у односу на прву концесију. Сматрајући да је ријеч о подухвату који има огромни државни и економски значај, црногорска влада је децембра 1912. године пристала да одобри пренос концесије на *Анонимно друштво хидрауличних сила Црне Горе*, са сједиштем у Паризу, и да подржи неке измјене у концесионом уговору.[62] Приједлог нове концесије за изградњу хидроцентрала на Морачи ушао је у процедуру усвајања априла 1914. године, нешто више од шест мјесеци након завршетка Балканских ратова.[63] Но, и поред жеље црногорске владе да се настави рад на изградњи хидроцентрала на Морачи, избијање Првог свјетског рата у који се, августа 1914. године, укључила и Црна Гора, прекида овај подухват.

Недуго прије почетка Првог свјетског рата, и у приморским областима Црне Горе које су биле под аустроугарском влашћу, радило се на увођењу електричног осветљења. Општинска власт у Котору је 1913. године затражила од неких предузећа која су се бавила изградњом и опремањем електричних централа да јој доставе понуде и пројекат централе. Крајем новембра 1913. године, *Друштво за електричну индустрију* из Трста доставило је општинској власти пројекат и трошковник за изградњу електричне централе у Котору, односно за инсталацију машинских постројења и преносне мреже.[64] Општинска управа је добила

[60] Концесије за електрику, "Цетињски вјесник", бр. 78, 05. 10. 1911, 4.

[61] М. Рамадановић, в.д. начелника Министарства унутрашњих дјела, 05. 07. 1912, ДАЦГ, МУД, 1912, бг. 1882.

[62] Л. Гојнић, заступник предсједника Министарског савјета – Државном савјету, 04. 07. 1913, ДАЦГ, МС, ф. 20, br. 55.

[63] Ј. Вукотић, предсједник Министарског савјета – Државном савјету, 03. 05. 1914, ДАЦГ, фонд "Државни савјет" (ДС), ф. 14, бр. 67.

[64] Societa per l'Industria Elettrica – Obćini Kotor, 06. 11. 1913, ДАЦГ, Архивско одјељење

и понуду за увођење градске електричне расвјете од инжењера Валерија Рајзнера из Карловца.[65] Његова понуда оцијењена је најповољнијом, тако да је крајем фебруара 1914. године инжењер Рајзнер добио и званични позив да започне припремне радње за увођење градске електричне расвјете у Котору.[66] Но, избијање Првог свјетског рата, одложило је реализацију овог пројекта. Слична је била и судбина планова о подизању електричне централе у Херцег Новом. Почетком 1913. године општинска власт донијела је одлуку да се концесија за изградњу и коришћење електричне централе у Херцег Новом понуди Мирку Комненовићу и Лудвигу Хефлеру, и да се с њима договоре услови концесије. Рок за склапање концесије био је шест мјесеци, и ако за то вријеме не би био постигнут договор, општинска власт је намјеравала да одустане од овог подухвата.[67] Разлози због којих се није приступило изградњи електричне централе нијесу нам познати.

Током трајања ратних дјејстава и аустроугарске окупације Црне Горе (1916-1918), двије црногорске јавне електричне централе наставиле су с радом, иако су због ратних прилика имале другачије радно вријеме и начин рада.[68] Током ратне 1916. године, на простору Црне Горе који је припадао Аустро-Угарској, инсталирана је и једна нова електрична централа. Била је то намјенска електрична централа за потребе ремонтног предузећа "Арсенал" у Тивту.[69] Тако су на простору Црне Горе до 1918. године, радиле само двије електричне централе за јавну употребу. Можда овај број не изгледа импресивно, али уколико се посматра у релацији са тадашњим економским и социјалним особеностима Црне Горе, онда је његово значење сасвим другачије. Црногорска држава била је економски неразвијена и сиромашна, тако да су профити од производње електричне енергије били невелики, а улагања исплатива највише у три градска средишта, од којих ни једно није имало више од 10.000 становника. Такав амбијент није могао подстицајно дјеловати на оснивање електричних централа, нити донијети очекивану зараду улагачима, осим уколико им држава не гарантује читав низ концесија или привилегије које проистичу из монополског пословања. Свјесна великих економских ограничења црногорског простора, која су дијелом везана

Котор (АОК), фонд "Општина Котор" (ОК), CLXIX -411/10.

[65] Općina Kotorska – V. Rajzenu, 19. 12. 1913, ДАЦГ, АОК, ОК, CLXIX-438/1.

[66] Zapisnik sjednice Općinskog Upraviteljstva Kotor, 27. 02. 1914, ДАЦГ, АОК, ОК, CLXX/4.

[67] Zapisnik sjednice Općinskog Upraviteljstva Herceg Novi, 13. 03. 1913, ДАЦГ, Архивско одјељење Херцег Нови (АОХН), фонд Општина Херцег Нови (ОХН).

[68] Р. Булатовић, нав. дјело, 65-67.

[69] М. Злоковић, *Развој бродограђевне индустрије у тиватској општини,* Годишњак Поморског музеја у Котору, XVIII, 1970, 142.

за тзв. проблем "малог броја", држава је морала прихватати монополске аранжмане, јер без њих би мало који страни улагач донио свој новац у Црну Гору. Управо такав економски амбијент, утицао је на датуме увођења техничко-технолошких тековина развијеног свијета у Црну Гору, као и на хронологију њеног привредног напредовања. Када наводимо те датуме или утврђујемо хронологију, углавном констатујемо кашњење у односу на већину земаља из окружења, било да се ради о артиљерији, жељезници или електрици. Некад је то кашњење веће, некад мање, и готово увијек га одређује брзина којом црногорско друштво постаје способно да савремене тековине прихвати или да створи амбијент да оне за онога који их уводи, буду исплативе. Тако је било и са увођењем електричне енергије у јавну употребу. Цетињска електрична централа, прва у Краљевини Црној Гори, отпочела је с радом прије него електричне централе у црногорским приморским градовима који су били под влашћу Аустро-Угарске, и црногорским градовима под влашћу Османског царства. У поређењу са ширим окружењем, цетињска јавна електрична централа пуштена је у рад исте године када и централа у Новом Саду, али десет година послије Дубровника (1900), петнаест година послије Сарајева (1895) и седамнаест година након Београда (1893).[70]

Послије завршетка Првог свјетског рата, Краљевина Црна Гора је престала да постоји као независна држава. Од децембра 1918. године она постаје дио новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, државе под влашћу династије Карађорђевића. Простор независне црногорске државе, као и други дјелови данашње Црне Горе, припадали су новој административној јединици – Зетској области, коју су чинили окрузи: Барски, Цетињски, Никшићки, Подгорички, Андријевачки, Колашински, Берански, Метохијски и Бококоторски. Јануара 1929. године Краљевина СХС је преименована у Краљевину Југославију, а простор Црне Горе, сходно новој административној подјели државе, постао је дио Зетске бановине. Сједиште банске управе било је на Цетињу. Простор Зетске бановине чинили су окрузи Зетске области, затим дубровачко приморје од Превлаке до ушћа Неретве, дјелови Херцеговине и Босне (од Требиња до Фоче), дио некадашњег Новопазарског санџака (Прибој, Нова Варош, Сјеница, Тутин, Пријепоље, Нови Пазар), као и дио Метохије (Косовска Митровица, Пећ, Исток).

Уласком у велику јужнословенску државу, коју је карактерисао висок степен централизације, Црна Гора је изгубила могућност да контролише главне токове сопственог економског живота, као и да креира

[70] М. Кремић, *Електрификација Србије до другог светског рата; Век електрике 1893-1993*, Београд 1994, 28; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку,* Београд, 1981, 67; Н. Штирски, *Електрификација Југославије од 1900. до данас*, Београд 1946, 19.

развојне планове за било коју привредну област. Чињеница да је на простору Црне Горе живјело око 2,5% становника нове државе у великој мјери је одредила домете њеног политичког утицаја, па тиме и могућност да одлучује о главним правцима сопственог економског развоја. Иако је током живота Црне Горе у југословенској краљевини дошло до извјесних промјена и помака у неким областима њеног економског живота, све је то било недовољно да би се могло говорити о просперитету, па чак и о задовољавајућем економском стању. На простору Црне Горе, у периоду од 1918. до 1941. године, изграђено је око 600 км путева и нешто више од 50 км жељезничке пруге, али су саобраћајне комуникације на њеној територији, као и везе са окружењем, и даље биле слабе. У овом периоду отварају се и индустријска предузећа: неколико парних стругара, једна фабрика покућства, једна модерна уљара у Бару, два предузећа за прераду рибе, једна фабрика ликера. Непосредно пред почетак Другог свјетског рата, на простору Црне Горе радила су 24 индустријска предузећа, са нешто више од 1.300 радника. Порастао је и број занатлијских и трговачких радњи, али због општих економских услова, куповна моћ становништва није знатније порасла. У периоду између два рата, у Црној Гори је и даље највећи дио становништва (око 85%) живио у руралном подручју, углавном обезбјеђујући егзистенцију од пољопривреде и сточарства. У тридесетак градских насеља живјело је, према подацима из 1931. године, нешто више од 60.000 становника, а највећи град на простору Црне Горе је Подгорица (12.000 становника).[71] У исто вријеме Цетиње има 6.200 становника, Пљевља 5.000, Никшић 4.700, Котор 4.500, Бијело Поље 4.500, Беране око 3.500, Улцињ 4.000, Бар 2.500, Колашин око 2.000, Тиват 2.500, Будва 1.500, Даниловград 1.000 становника.[72] Очигледно је да чак и овај површан осврт на тадашње околности указује да није било много подстицајних фактора за развој електропривреде, од којих су посебно значајни: развој индустрије и развој и економско снажење градских средишта. Због тога није било ни државних или приватних инвестиција у развој већих хидроенергетских објеката или преносних система, иако је у Краљевини Југославији из године у годину растао број хидроцентрала, електричних централа на моторни погон, као и производња струје. Краљевина Југославија располагала је и великим водним потенцијалом за производњу електричне енергије, који је био међу прва три у Европи (максимално 8,9 милиона КС). Према статистици из 1931. године у Југославији је било 618 електричних централа, од чега 327 јавних и мјешовитих и 291 индустријска и приватна. Према врсти погона, од 618 централа 249 је радило на пар-

[71] Б. Маровић, *Економска историја Црне Горе,* књ. 2, Подгорица 2008, 500-502.
[72] П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе до 1945. године*, Београд 1978, 297.

ни погон, 170 на дизел-гориво, 108 на воду, 27 на плин, а мјешовите су биле 64 централе. Укупна производња електричних централа у 1931. години била је 777,5 милиона kWh, а просјечна потрошња по становнику била је нешто већа од 50 kWh. Највише електричних централа било је на простору Савске бановине (153), затим Дравске (123) и Дунавске (99).[73] О убрзаном развоју електроенергетских потенцијала Краљевине Југославије свједочи и податак о броју електричних централа из 1938. године. За седам година тај број је са 618 порастао на 781, од чега 245 хидроцентрала и 356 калоричних.[74] Порасла је у овом периоду и потрошња струје по становнику – са 50 на 70 kWh. Наравно, просјечна потрошња електричне енергије по становнику у Југославији била је и даље упадљиво мања у односу на друге европске земље (Италија 260 kWh, Њемачка 490 kWh, Француска 369 kWh).[75]

На простору Зетске бановине, у чијем је саставу била и Црна Гора, постојало је 1931. године 18 централа.[76] Двије године касније, број електричних централа на простору Зетске бановине порастао је на 29, од чега је 15 било приватних, 10 општинских, а четири војне. Од ових 29 централа 15 је радило на погон дизел-моторима, 10 плинским моторима, а четири су користиле погон хидро-мотора. Све електричне централе на простору Зетске бановине имале су ограничено радно вријеме, осим централе у Дубровнику, која је радила непрекидно. У то вријеме 1 kWh освјетљења коштао је 10 динара.[77] Према подацима из 1935. године, у Зетској бановини било је 25 електричних централа, од којих је 20 имало јавну и индустријску намјену, а 5 централа је давало струју само за индустријску производњу. Од 20 централа које су давале струју за јавну употребу, 11 је било у приватном, док је 9 било у општинском власништву. Према статистици, електричну енергију је тада користило само 12% становника Зетске бановине, док је у Словенији тај проценат био већи од 70%. Јавне електричне централе у Зетској бановини произвеле су у 1934. години око три милиона kWh, док су индустријске централе, њих пет, произвеле око 22 милиона kWh. Чињеница да пет индустријских електричних централа произведе седам пута више струје од 20 јавних централа, указује не само на њихове производне капацитете, већ много више говори о економској структури тог друштва и његовим потребама, које су и условиле ову велику разлику између јавне и намјенске потрошње електричне енергије. На основу количине произ-

[73] *Електрификација Југославије,* Зетски гласник, бр. 64, 30. 08. 1933, 2.
[74] С. Куколеча, *Индустрија Југославије 1918-1938,* Београд 1941, 356.
[75] Н. Штирски, *Електрификација Југославије*…, 20.
[76] *Електрификација Југославије,* Зетски гласник, бр. 64, 30. 08. 1933, 2.
[77] *Електрификација наших крајева,* Зетски гласник, бр. 63, 21. 08. 1933, 3.

ведене струје из јавних централа, један становник бановине просјечно је годишње трошио око 25,5 kWh. Иако је просјечна потрошња струје у Зетској бановини била међу најмањима у Краљевини Југославији, примјетно је било да потрошња убрзано расте. У поређењу са 1931. годином, када је годишње просјечно потрошено око 12 kWh по становнику Зетске бановине, податак о просјечној потрошњи из 1934. године (25,5 kWh) указује на двоструко већи пораст. С обзиром на велике разлике у економском и урбаном карактеру електрификираних градских средина на простору Зетске бановине, постојале су знатне разлике између просјечне потрошње струје у појединим градовима. Највећу потрошњу струје по глави становника у Зетској бановини имао је Дубровник (85 kWh), а од градова са простора Црне Горе највећу потрошњу имало је Цетиње (29 kWh). Остали црногорски градови имали су дупло мању потрошњу од Цетиња: Котор 14 kWh, Никшић 11,5 kWh, а Подгорица 10 kWh.[78]

Поред двије електричне централе (Цетиње и Бар), с којима је Црна Гора ушла у заједничку државу, двадесетих година XX вијека започиње електрификација и осталих мјеста на простору Црне Горе. Године 1925. отпочела је с радом електрична централа у Херцег Новом, која је била у приватном власништву. Централа је имала погон на дизел-моторе, а њена снага износила је 40 kW, док је напон генератора износио 110 волти. Производила је једносмјерну струју, чије је цијена 1931. године износила од 8-15 динара за 1 kWh.[79] Почетком 1938. године, електричну централу, чији су власници били Антун Марјановић и Ђуро Јововић, откупила је општина Херцег Нови.[80]

Послије централе у Херцег Новом, отпочела је с радом, 1926. године, јавна електрична централа у Котору. Централа је била у приватном власништву (власник је био Мато Брозичевић), а названа је *Електро-подузеће*. Централа је имала снагу од 53 kW, а производила је трофазну струју. Располагала је са три дизел-мотора, чија је укупна снага 75 КС, као и три генератора, који су давали струју од 220 волти за осветљење и 320 волти за индустријску употребу. Према подацима из 1931. године, дужина преносне мреже на подручју Котора износила је 4 км. Централа је давала струју за 1.400 сијаличних мјеста у приватном власништву и 161 сијалицу јавног осветљења. Током 1931. године Централа је произвела око 70.000 kW, од чега за приватно осветљење

[78] *Потрошак електрицитета у З. бановини*, Слободна мисао, бр. 17, 20. 05. 1935, 2.

[79] *Електричне централе у Зетској бановини, Илустровани званични алманах-шематизам Зетске бановине*, Сарајево 1931, 92.

[80] *Јавно-биљежнички акт Градског поглаварства у Херцегновоме,* бр. 421, 05. 01. 1938, ДАЦГ, АОХН, ОХН.

43.000, а за уличну расвјету 25.000 kW. Цијена једног kWh износила је 12 динара.[81] Тридесетих година XX вијека писано је о потреби потпуне електрификације Боке Которске, чиме би били створени најбољи услови за развој туризма. Посебно је истицана важност електричних централа које користи ратна морнарица, јер би њихова снага, уз већ постојеће приватне централе, била довољна за електрификацију свих мјеста у Боки Которској.[82] Било је и приједлога да се као саобраћајно средство, на линији од Котора до Херцег Новог, Дубровника, Будве и Цетиња, користи електрични трамвај без шина. Зарада коју би имале електричне централе од ових трамвајских линија, могла би утицати на смањење цијена струје за домаћинство и индустрију, чиме би употреба електричне енергије постала масовнија.[83]

Крајем 1927. године завршени су радови и на изградњи електричне централе у Никшићу, која је давала осветљење за градске улице и велики број приватних кућа.[84] Електрична централа је пуштена у рад 11. децембра 1927. године. Производила је трофазну струју, а њена снага износила је 90 kW. Централа је у почетку имала једну погонску машину, снаге 30 КС, која је радила на дизел гориво, а 1930. године прикључена је још једна машина од 100 КС. У Никшићу, који је 1931. године имао око 4.500 становника, централа је снабдијевала приватне куће у којима је било 1.400 сијаличних мјеста и 90 сијалица за улично осветљење, док је укупна дужина електричне мреже износила 9 км. Током 1931. године, електрична централа у Никшићу произвела је 35.000 kWh, од чега за уличну расвјету 20.000 kWh, а за расвјету приватних кућа 15.000 kWh. Цијена једног kWh износила је 12 динара. У Никшићу је од јануара 1931. године радила и електрична централа на парни погон, која је била намијењена за потребе пиваре *Требјеса*. Снага централе била је 9,8 kW.[85]

Исте године када и у Никшићу, јавна електрична централа отпочела је с радом и у Подгорици (1927). Лицитација за подизање електричне централе расписана је маја 1926. године, а посао је припао фирми *Југословенски Сименс* из Београда.[86] Подгоричка централа била је у општинском власништву. Централа је имала погон на дизел-моторе,

[81] Начелство среза бококоторског – Техничком одељењу при среском начелству, 28. 01. 1932, ДАЦГ, Краљевска банска управа Зетске бановине, Техничко одјељење, ф. 2.
[82] *Електрификација Боке Которске,* Глас Боке, бр. 75, 12. 05. 1934, 3-4.
[83] *Електрификација Боке Которске,* Глас Боке, бр. 109, 19. 05. 1935, 1.
[84] *Наша електрана*, Слободна ријеч, бр. 270, 06. 11. 1927, 5.
[85] Начелство среза никшићког- Техничком одељењу Краљевске банске управе на Цетињу, 31. 03. 1932, ДАЦГ, КБУЗБ, Техничко одјељење, ф. 2.
[86] *Офертална лицитација за подизање електричне централе у Подгорици*, Црна Гора, бр. 20, 21. 05. 1926, 4; *Електр. Централа у Подгорици*, Црна Гора, бр. 29, 30. 07. 1926, 3.

снаге 208 kW, а производила је трофазну струју. Цијена једног kWh из ове електричне централе износила је 11 динара.[87] Подгоричка електрична централа је три године након почетка рада, повећала своју производњу, стављањем у погон новог дизел-генератора, купљеног у Аустрији.[88] До почетка рата 1941. године, електрична централа у Подгорици располагала је са четири дизел-мотора, укупне јачине 445 КС.[89]

Почетком 1927. године приступило се подизању електричне централе у Колашину, чија је вриједност процијењена на 36 милиона динара. Новац за њену изградњу обезбијеђен је од ратних репарација, а извођење радова повјерено је једној њемачкој фирми.[90] Електрична централа пуштена је у погон 1929. године. Централа је била у општинском власништву, а радила је на локомобилни (парни) погон, снаге 68 кW. Колашинска централа је производила једносмјерну струју, а генератори су давали максимални напон од 44 волти. Цијена једног kWh из ове централе била је 11 динара.[91]

Највјероватније 1928. године отпочела је с радом и електрична централа у Рисну. Централа је била у приватном власништву. Погон централе било је локомобилни, а њена снага износила је 155 kW, док је напон генератора износио 380 волти. Централа је производила трофазну струју. Наредне године почела је да ради и електрична централа у Зеленици, такође у приватном власништву. Као погон користила је плински мотор, снаге 8,2 kW, са генератором чији је максимални напон износио 230 волти. Производила је једносмјерну струју, чија је цијена била 14 динара. Исте године када и централа у Зеленици, инсталирана је и централа у Лепетанима (1929), која је била у власништву војске Краљевине Југославије. Централа је радила на дизел-моторе, снаге 100 kW, а имала је генераторе који су производили трофазну струју, максималног напона од 380 волти. Поред ових централа, у Боки Которској је постојала у власништву југословенске војске и електрична централа у Тивту, за коју немамо податак о години оснивања. Зна се да је радила на дизел-моторе, снаге 390 кW, са генераторима максималног напона од 380 волти. Тиватска централа производила је трофазну струју, а њена цијена за јавне намјене била је 10 динара за један kWh.[92]

---

[87] *Електричне централе у Зетској бановини*, Илустровани званични алманах-шематизам Зетске бановине, 92.

[88] *Проширење електричне централе у Подгорици*, Зета, бр. 12, 10. 08. 1930, 3.

[89] Инвентар електричне централе у Титограду, 01. 05. 1947, ДАЦГ, фонд *Федерално електрично предузеће Црне Горе* (ФЕПЦГ), ф. 24.

[90] *Један догађај за наше планине,* Слободна мисао, бр. 249, 26. 06. 1927, 3.

[91] *Електричне централе у Зетској бановини,* Илустровани званични алманах-шематизам Зетске бановине, 92.

[92] *Електричне централе у Зетској бановини,* Илустровани званични алманах-шема-

Поред изградње нових, модернизована су и постројења јавних електричних централа из периода Краљевине Црне Горе, повећавана њихова снага и производња. За централу у Бару је 1929. године набављена још једна погонска машина на дизел гориво, јачине 90 КС и један трофазни генератор снаге 87 киловолт ампера, тако да је имала укупну снагу 147 kVA.[93] До почетка рата 1941. године, електрична централа у Бару располагала је са четири дизел-мотора и четири генератора. Дужина електричне мреже коју је напајала, износила је око двадесет километара.[94]

Централа на Цетињу је послије 1918. године промијенила власника. Дотадашњим власницима, Емануелу и Оскару Краусу, нова власт је одузела електричну централу и прогласила је државним власништвом. Држава је затим централу уступила на коришћење фирми браће Зубер са Цетиња.[95] Електрична централа на Цетињу је 1927. године повећала своју снагу набавком једног дизел-мотора од 150 КС.[96] Снага овог мотора била је већа него снага два постојећа (укупно 120 КС). Куповина новог мотора, марке Браун-Бовери, препоручена је од експертске комисије, јуна 1927. године, која је овај мотор оцијенила најекономичнијим и најприкладнијим за техничке услове цетињске централе.[97] До 1945. године електрична централа на Цетињу располагала је с три дизел-мотора, двије динамо-машине и једним генератором. Дужина електричне мреже коју је напајала цетињска централа износила је 17 километара.[98]

На основу података о јавним електричним централама на простору Црне Горе до 1931. године, може се извести сљедећи статистички преглед на простору данашње Црне Горе радило је једанаест јавних електричних централа: у Цетињу, Бару, Херцег Новом, Рисну, Тивту, Лепетанима, Зеленици, Котору, Подгорици, Никшићу и Колашину. Поред цетињске и барске, које су инсталиране прије 1918. године, све остале настале су у југословенској Краљевини. Електрична централа у Херцег Новом отпочела је с радом 1925. године, у Котору 1926, у Никшићу и Подгорици 1927, у Рисну вјероватно 1928, Зеленици, Лепетанима и Колашину 1929. године, док се за централу у Тивту не наводи податак о

тизам Зетске бановине, 92.

[93] *Пристан – град којег нема*, 88.

[94] *Инвентар електричне централе у Бару*, 08. 10. 1946, ДАЦГ, ФЕПЦГ, ф. 24.

[95] *Питање електричне централе,* Народна ријеч, бр. 72, 1922, 3.

[96] Записник о примопредаји електричне централе на Цетињу, 13. 11. 1945, ДАЦГ, ФЕПЦГ, ф. 24.

[97] Извјештај Суду општине цетињске, 14. 06. 1927, Грађа о електричној централи, Централна народна библиотека "Ђурађ Црнојевић", несређено.

[98] Записник о примопредаји електричне централе у Цетињу, 12-13. 11. 1945, ДАЦГ, ФЕПЦГ, ф. 24.

датуму када је пуштена у погон. Од ових једанаест централа, четири су биле у општинском власништву (цетињска, подгоричка, никшићка и колашинска), пет су биле у приватном власништву (которска, херцегновска, зеленичка, рисанска и барска), док су двије биле у власништву југословенске војске (тиватска и лепетанска). Већина електричних централа користила је као погон дизел-моторе, док су двије биле локомобилне (рисанска и колашинска), а једна је користила плин као погонско гориво (зеленичка). Од електричних централа на простору Црне Горе, највећу снагу у kW имала је централа у Тивту (390 kW), затим подгоричка (208 kW), цетињска (200 kW), рисанска (155 kW), барска (115 kW), лепетанска (100 kW), никшићка (90 kW), колашинска (68 kW), которска (53 kW), херцегновска (40 kW). Најмању снагу имала је плинска централа у Зеленици, свега 8,2 kW. Електричне централе у Колашину, Зеленици и Херцег Новом, производиле су једносмјерну струју, а све остале трофазну. У зависности од карактеристика електричних централа и трошкова производње, цијена 1 kWh електричне енергије разликовала се од мјеста до мјеста. Најјефтиније је струју наплаћивала централа у Бару, 5 динара за један kWh, а најскупља је била струја из централе у Херцег Новом, 15 динара за један kWh. Нешто јефтинија струја у односу на Херцег Нови била је у Зеленици (14 динара), док је један kWh у Никшићу и Котору коштао 12 динара. У Колашину и Подгорици један kWh плаћан је 11 динара, у Тивту 10, у Цетињу 8 динара за један kWh.[99]

Раст броја електричних централа на простору Црне Горе, настављен је и тридесетих година. Средином 1931. године општинска управа Берана донијела је одлуку о расписивању натјечаја за подизање електричне централе, изградњу градске мреже и увођење градског осветљења. Општинска власт је сматрала да би најбољи начин за електрификацију Берана било подизање хидроцентрале на Лиму, Ржаничкој ријеци или Бистрици, али и подизање термоцентрале, будући да се у близини града налази рудник мрког угља.[100] Идеја о подизању хидроелектране или термоцентрале није изазвала интересовање међу фирмама које се баве ових пословима, тако да је општинска управа донијела одлуку о подизању електричне централе с погоном на дизел-гориво. Према новинској вијести, електрична централа у Беранама са дизел-мотором отпочела је рад 27. марта 1939. године.[101] Постоји податак, наведен у извјештају општинског одбора из 1945. године, да је централа у Беранама била локомобилна, тј. да је њен погон био на угаљ (лигнит).

[99] *Електричне централе у Зетској бановини,* Илустровани званични алманах-шематизам Зетске бановине, 92.

[100] *Електрификација вароши Берана*, Зетски гласник, бр. 44, 25. 07. 1931, 3.

[101] *Први пут електрично осветлење у Беранама*, Слободна мисао, бг. 14, 15. 04. 1939, 5.

Према том документу, електрична централа у Беранама имала је мотор марке *Лану*, јачине 33 КС. Централа је трошила око 15 тона угља и око 180 литара уља мјесечно. Имала је генератор за наизмјеничну трофазну струју 220/330 волти, а снабдијевала је око 500 потрошача, са 1.500 сијаличних мјеста. Дужина мреже за напајање била је између пет и шест километара.[102]

У штампи је наведен и податак да је 1937. године пуштена у рад и прва термоелектрана на простору Црне Горе, подигнута у Пљевљима. Термоелектрана је имала снагу од 70 kW.[103] Крајем 1937. године планирана је и изградња електричне централе у Рисну, која је требало да има погон на дизел-моторе, умјесто дотадашње локомобилне централе.[104] Исте године, према новинској вијести, у Мурини је кафеџија Шако Булатовић изградио малу хидроцентралу, снаге 240 волти, која је могла да освијетли ово мјесто.[105]

Тридесетих година почела је с радом и индустријска електрична централа у улцињској солани. Када је централа почела с радом није могуће тачно утврдити, али највјероватније да је то било 1935. године, током прве бербе соли. Солана је располагала са четири електричне дизалице и три електричне пумпе, које су покретала три дизел мотора, енглеске производње (Црослеу). Два мотора су имала по 132 КС, а трећи 85 КС.[106] Поред ове индустријске (намјенске) електричне централе, постоје подаци да су електричну централу између два рата имали санаторијум на Ловћену, болница у Пљевљима и фабрика маслиновог уља у Бару.[107]

Почетком 1939. године отпочели су преговори и о електрификацији Будве. Представници акционарског друштва *Будва*, у чијем је власништву био хотел *Авала*, понудили су општинским властима да изврше електрификацију града из електричне централе која је подигнута за потребе њиховог хотела. За јавну и приватну расвјету, коју хотелска централа уступа општини, представници акционарског друштва *Будва* тражили су као надокнаду – ослобођење од увозних општинских такси на одређено вријеме.[108] Општинска власт је прихватила ову понуду, па је централа изграђена на земљишту хотела *Авала*. Располагала је са три дизел мотора марке *Шкода*, укупне снаге око 180 КС, као и три гене-

[102] Општински народни одбор Беране – Среском народном одбору Беране, 28. 07. 1945, ДАЦГ, ФЕПЦГ, ф. 24.
[103] М. Лазаревић, *Енергетски развој Црне Горе*, Побједа, 18. 01. 1959, 7.
[104] *Електрично освјетлење у Рисну,* Слободна мисао, бр. 45, 14. 11. 1937, 2.
[105] *Мурина је добила електрично освјетљење,* Зета, бр. 45, 21. 11. 1937, 5.
[106] В. Радовић, *Солана Улцињ*, Улцињ 2008, 31-33.
[107] *Наше електричне снаге*, Глас Црногорца, бр. 32, 1/14. 07. 1942, 2.
[108] *Преговори за електрификацију Будве,* Зетски гласник, бр. 766, 18. 02. 1939, 3.

ратора. Дужина електричне мреже на простору Будве износила је око четири километра.[109]

У Црној Гори је 1941. године пуштена у рад и прва хидроцентрала *Подгор*" (недалеко од истоименог села у Црмници). Хидроцентрала *Подгор* имала је снагу од 300 кW, а њена основна намјена била је да производи струју за рад пумпи које су допремале воду за Цетиње. Планирано је било да вишак струје који произведе буде намијењен Цетињу, али далековод који би повезао *Подгор* и Цетиње није изграђен до 1945. године.[110] Хидроцентрала *Подгор* имала је камено-бетонску брану са каналом за довођење воде до постројења, дужине 1.100 метара. За погон хидроцентрале *Подгор* коришћена је вода из Вељe ријеке. Машинско постројење централе чиниле су двије турбине марке *Ганц*, снаге 250 и 150 КС, као и два генератора.[111] С намјером да се струјом из хидроелектране *Подгор* снабдијева Цетиње, до почетка рата (1941) био је завршен само мањи дио високонапонске мреже, и то од Подгора до села Вишница (88 комада стубова, висине 10 метара).[112]

Припреме за изградњу хидроцентрале *Подгор*, започеле су 1935. године, када је Министарство грађевина Краљевине Југославије одобрило генерални пројекат хидроцентрале. Према пројекту техничко-теренске секције за градњу цетињског водовода, предвиђено је да у хидроцентрали буду уграђене двије франсисове спиралне турбине, од 240 и 150 КС, као и два трофазна генератора – један од 200 или 160 kWA, а други од 125 или 100 kWA.[113] Министарство грађевина је 17. маја 1937.

[109] Инвентар електричне централе у Будви, 06. 10. 1946, ДАЦГ, ФЕП, ф. 24.

[110] М. Лазаревић, *Енергетски развој Црне Горе,* Побједа, 25. 01. 1959, 6.

[111] У пројекту инжењера В. Молоденског, наведени су технички подаци о хидроцентрали *Подгор*: "За погон хидроелектричне централе у Подгору служи вода из Вељe ријеке код вјештачки изграђеног пада на мјесту зв. Брамовац од 67,57 метара бруто зими, односно, 68,57 метара љети, тј. при већој и мањој количини воде и то: 0,550 м3/сек. велике средње шестомјесечне воде, 0,300 м3/сек. средње /деветомјесечне/ воде, о,200 м3/сек. најмање воде. Хидроцентрала има: 1. Један трофазни генератор јачине 200 kVA, 380 V, 50 периода и 1000 тура/минуту, директно куплован за хидро-турбину Франсис од 248 КС еф. за 340 лит/сек. максималне количине воде; 2. Један трофазни генератор јачине 125 kVA, 380 В, 50 периода и 1000 тура/минуту, директно куплован за хидро-турбину Франсис од 153,5 КС еф. за 210 лит/сек. максималне количине воде. Према томе, снага хидроцентрале варира од 242 kW за вријеме зиме тј. велике средње шестомјесечне воде, до 138 kW за вријеме средње деветомјесечне воде, до 93 kW за вријеме нормалне љетње једанајестомјесечне воде, све до 85-90 kW за вријеме најмање воде у мјесецима љетње суше. На хидроцентрали су инсталисане за сполни вод високог напона два трансформатора у уљу јачине 1х200 kVA и 1х125 kVA за напон 380/15000 V са регулаторима више или мање 4% и 50 периода." Пројекат далековода од Вишнице до Цетиња, 04. 11. 1943, ДАЦГ, фонд Цивилни комесаријат за Црну Гору, ф. 4.

[112] Инвентар хидроцентрале "Подгор", 28. 01. 1947, ДАЦГ, ФЕПЦГ, ф. 24.

[113] Рекапитулативни предрачун Техничко-теренске секције за градњу цетињског водовода, 15. 12. 1936, ДАЦГ, Техничко одјељење Банске управе (ТОБУ), ф. 38.

године одобрило план изградње хидроцентрале *Подгор*, а предузимач посла, који је требало да буде и власник хидроцентрале, био је дужан да радове отпочне најдаље за 18 мјесеци, а да три године након добијања посла, хидроцентралу пусти у рад. Право власништва над хидроцентралом било је 40 године, а након тог периода она је требало да постане државно власништво.[114]

Радови на изградњи хидроцентрале *Подгор* започели су маја 1939. године, а крајем године одржана је лицитација за набавку потребе машинске опреме.[115] На натјечају за испоруку и монтажу машинског и електромашинског постројења за цетињски водовод и хидроцентралу *Подгор*, посао је добила фирма *Елин* из Загреба.[116] Рад на изградњи хидроцентрале и монтирању опреме, завршен је тек јануара 1941. године.[117] Нешто раније, завршен је високонапонски далековод (15.000 в) од хидроцентрале до села Вишњица, гдје су се налазиле пумпе које су избацивале воду из подгорских врела, намијењену Цетињу. Непосредно прије уласка Краљевине Југославије у рат, у *Зетском гласнику* је објављена вијест да ће 23. марта 1941. године хидроцентрала *Подгор* бити пуштена у пробни рад.[118] Због избијања рата, у изворима немамо података о раду хидроцентрале, иако је имала све услове за производњу. Под условом да је тачна вијест објављена у листу *Глас Црногорца*, хидроцентрала *Подгор* је због техничких проблема у водоводним постројењима, своју основну функцију –снабдједвања струјом пумпи за воду, почела да обавља тек средином 1942. године. Тада је, наиме, Цетиње добило воду са изворишта у Подгору.[119]

---

[114] Одлука о издавању повластица за искоришћавање водних снага, 22. 11. 1937, ДАЦГ, ТОБУ, ф. 38.

[115] Рјешење Краљевске банске управе Зетске бановине, 25. 05. 1939, ДАЦГ, ТОЗБ, ф. 38; Министарство грађевина – Министарском савету, 30. 10. 1939, ДАЦГ, ТОБУ, ф. 38; Решење Министарства грађевина Краљевине Југославије, 30. 12. 1939, ДАЦГ, ТОБУ, ф. 38.

[116] Рјешење Министарства грађевина Краљевине Југославије, 18. 10. 1940, ДАЦГ, ТОБУ, ф. 38.

[117] Рјешење Министарства грађевина Краљевине Југославије, 22. 02. 1941, ДАЦГ, ТОБУ, ф. 38; Градско поглаварство Цетиња – Техничком одјељењу Краљевске банске управе, 01. 03. 1941, ДАЦГ, ТОБУ, ф. 38.

[118] *Дневне вијести,* Зетски гласник, бр. 875, 22. 03. 1941, 2.

[119] "Једно врло важно, дуго жељено и очекивано питање снабдјевања водом Цетиња, срећно је скинуто с дневног реда. Цетиње је у недјељу већ добило своју воду која ће за сада бити на располагању грађанству од 6.30 до 17 сати. Вода из Подгора (Црмница) избаца се моторима у резервоар на Вишњици и мијешајући се са водом Обзовице и Врела долази на Цетиње у сасвим довољној количини. Са водом ће Цетиње из Подгора временом добити и електрично освјетљење, када ће се ријешити и још један исто тако важан проблем снабдјевања Цетиња електричном енергијом."; *Цетиње добило воду*, Глас Црногорца, бр. 28, 17/30. 06. 1942, 6.

Бановинска власт имала је и намјеру да подигне хидроцентралу на ријеци Зети, па је средином 1938. године расписала натјечај за изградњу централе на мјесту Слап Зете. Планирана снага хидроцентрале била је 960 КС. На основу најповољније понуде, посао изградње хидроцентрале припао је инжењеру Владимиру Сухуренку, а југословенска влада је за овај подухват издвојила два милиона динара. Поред хидроцентрале на Слапу, у плану је била и изградња хидроцентрале на Глави Зете, код мјеста Перућица. Ове двије хидроцентрале имале су планирану производњу од 2.000 КС, а требало је да снабдијевају струјом Даниловград, Никшић и Подгорицу, као и пумпе за наводњавање Бјелопавлићке равнице.[120] Припремни радови на изградњи хидроцентрале на Слапу Зете започели су 1939. године. Почетком 1940. инжењер Сухаренко тражио је од министарства грађевина Краљевине Југославије да му за четири мјесеца буде продужен рок за изградњу бране, што му је министарство одобрило без икаквих санкција.[121] До почетка рата (1941) предузимач је успио само да заврши камену брану на Слапу.[122] Средином 1940. године била је расписана и лицитација за изградњу зграде хидроцентрале на Слапу Зете, двије пумпне станице и двије зграде за становање особља хидроцентрале.[123]

Изградњом електро-постројења на простору Црне Горе између два свјетска рата, значајно је повећан број насеља и породица које су користиле електричну енергију што је, свакако, утицало на промјену начина живота и снажење модернизацијских процеса на овом простору. Непосредно прије почетка Другог свјетског рата у Југославији, на простору Црне Горе било је електрифицирано 28 насеља или 2,15%, а готово исти био је проценат становништва које је користило електричну енергију.[124] До 1941. године дужина нисконапонске мреже износила је око 180 км, док је било око тридесет километара водова од 6 kW. Просјечна годишња производња електричне енергије на простору Црне Горе износила је око 1 милион kWh.[125] Да би на основу овог податка било јасније колики су били производни капацитети електричних централа на простору Црне Горе, навешћемо да је хидроцентрала Фала на Драви (Словенија), 1930. године произвела 170 милиона kWh, а да је једна општинска централа у Београду годишње производила око 18 милиона kWh.[126]

---

[120] *Нови радови,* Зета, бр. 31, 28. 08. 1938, 2.

[121] Главна контрола Краљевине Југославије – Министарству грађевина, 22. 02. 1940, ДАЦГ, фонд "Краљевска банска управа Зетске бановине, Техничко одјељење, ф. 12.

[122] Насловни списак инвестиционих радова за 1947, ДАЦГ, ФЕПЦГ, ф. 24.

[123] *Разно из Бановине,* Зетски гласник, бр. 833, 01. 06. 1940, 3.

[124] *Статистички годишњак НРЦГ*, Титоград 1955, 128.

[125] М. Лазаревић, *Енергетски развој Црне Горе*, Побједа, 25. 01. 1959, 6.

[126] Н. Штирски, *Електрификација Југославије од 1900. до данас*, Београд 1946, 16.

Упоредо са изградњом електричних централа и хидроцентрала, обнављани су се и некадашњи планови о подизању хидроцентрала на Тари и Морачи, али и прављени нови о хидроцентралама на Зети, Перућици, Лиму. Према писању штампе, средином 1923. године поново је актуелизована изградња хидроцентрале на Морачи. Наводно је понуду за изградњу хидроцентрале влади Краљевине СХС доставило једно иностранo предузеће. Предвиђано се да би електрична енегрија која би била произведена у овој хидроцентрали била довољна за освјетљење читаве Црне Горе и Боке Которске, као и за напајање електричне жељезнице и трамваја.[127]

Крајем двадесетих година XX вијека почело се са истраживањем водних снага на простору Црне Горе, како би били утврђени потенцијали Црне Горе за производњу електричне енегрије. Група инжењера извршила је потребна истраживања, и о томе направила детаљан извјештај.[128] Комисија која је испитивала водне снаге на простору Црне Горе навела је да неколико водотока има довољан потенцијал да се на њима може подићи хидроцентрала. Један од таквих водотока је врело Перућица коју чине воде из Никшићког поља с тим да се предузму обимни радови на изградњи доводних канала и затварању понора у Сливљу. Будући да врело Перућица у вријеме љетњих мјесеци нема довољно воде, неопходно је направити акумулацију у доњем дијелу Никшићког поља, и ову акумулацију повезати са Перућицом, каналом који би био дугачак око 1.750 метара. Са овом акумулацијом постигао би се доток воде од око 3.000 литара у секунди, што би, захваљујући паду од 300 метара на врелу Перућица, дало електричној централи снагу од 10.000 КС.[129] Према мишљењу стручне комисије, једна хидроцентралу могуће је било направити и на ријеци Зети, на тзв. Бјелопавлићком слапу, осам километара узводно од Даниловграда. Природна преграда на Слапу има шест метара висине и на ову преграду било би потребно подићи брану од четири метра, чиме би се добио укупан пад од десет метара и енергија од 240 до 1.000 КС. Производња ове хидроцентрале била би довољна за освјетљење Даниловграда, као и за рад једне модерне пилане. Друга хидроцентрала на ријеци Зети могла би бити изграђена код Врањских њива, а водни потенцијал на том мјесту је такав да би централа могла имати до 1.200 КС. Ова хидроцентрала сасвим би задовољила потребе Подгорице и околине за електричном енергијом, као и потребе индустријских предузећа.[130]

---

[127] *Освјетљење за Црну Гору,* Слободна мисао, бр. 48, 19. 08. 1923, 4.

[128] Б. Радовић, *Привредне прилике у Црној Гори између два свјетска рата*, Подгорица 1994, 54.

[129] *Водене снаге (1),* Зетски гласник, бр. 69, 06. 09. 1932, 2.

[130] *Водне снаге (2),* Зетски гласник, бр. 70, 10. 09. 1932, 2

Стручна комисија која је на простору Црне Горе проучавала водни потенцијал за производњу електричне енергије, оцијенила је изводљивим и план који је за подизање хидроцентрале на Морачи направио инжењер Анте Дешковић. Према овом плану, воде ријеке Таре би се са висине од 950 м, једним каналом, дужине око 10 км, спровеле у Морачу, на надморској висини од 300 м, чиме би се добио пад од 650 м и енергија од 90.000 КС. За овај пројекат било би неопходно обезбиједити 250 милиона динара, што је у тадашњим условима оцијењено као немогуће. Као знатно реалнији и јефтинији пројекат, оцијењена је изградња хидроцентрале на Лиму, код Беранске клисуре, чија би брана била широка од 40-50 м, а висока од 12-15 м. На овом мјесту израчуната је водна снага од 4.000 литара у секунди и пад од 40 метара. Хидроцентрала би производила енергију од 2.400 до 10.000 КС, а служила би за освјетљење Берана, Андријевице и Будимље, као и за индустријске погоне, грађевинарство и наводњавање. Једна мања централа могла би бити сагрђена и на потоку Ђурице код Плава, и она би имала од 200-250 КС. Ова би енергија била довољна за освјетљење Плава и Гусиња, рад пилана и наводњавање.[131] Истраживања водног потенцијала Црне Горе указивала су на то да би његовим искоришћавањем било могуће добити довољну количину јефтине електричне енергије. Према подацима владине Дирекције за воде, од ријека које теку на територији Црне Горе највећи потенцијал за производњу електричне енергије имао је Лим (85.000 КС), затим Пива (34.500 КС) и Морача (22.500 КС). Подаци који су добијени овим истраживањем, показују постојећи али не и највећи могући водни потенцијал црногорских ријека који би био добијен извођењем одређених техничких захвата. Потенцијал Мораче је 22.500 КС, али ако би се извршило превођење вода из Таре у корито Мораче, њен потенцијал би износио око 100.000 КС. Исто важи и за Зету, која нема велики водни потенцијал за производњу електричне енергије, али ако би се акумулирала вода Зете у Никшићком пољу и каналима спровела у њену долину у Бјелопавлићима, при чему би добијен пад од неколико стотина метара, њен потенцијал износио би око 200.000 КС. Количина електричне енергије која би била произведена снагом ријеке Зете била би довољна за рад великих индустријских постројења у Црној Гори и за електрификацију система за наводњавање.[132]

Један интересантан план за коришћење ријеке Зете за производњу електричне енергије, саопштен је 1938. године у подгоричком листу *Зета*. Аутор чланка *Експлоатација ријеке Зете*, Илија Стојковић, иначе професор математике, предлаже да се у горњем дијелу Никшић-

[131] *Водене снаге,* Зетски гласник, бр. 71, 14. 09. 1932, 2
[132] *Електрификација Зетске бановине,* Слободна мисао, бр. 18, 03. 05. 1931, 1.

ког поља изврши каптажа извора који чине ријеку Зету и да се сви ови извори доведу до једног бетонског канала који би текао дуж читавог поља до мјеста Кунак. Код Кунка би се вода из канала преусмјерила у тунел, дужине од 800-1000 м, који би био пробијен испод превоја Планиница, у правцу Бјелопавлића. На изласку из тунела, како наводи Стојковић, "Зета би с јужне стране Планинице, у правцу Перућице и Доброг Поља, правила највећи свјетски водопад, чија би висина износила више од 550 метара, и његова цјелокупна водена маса одвела би се помоћу водених турбина у хидроелектричну централу на Перућици и употријебила за производњу електричне енергије." Стојковић сматра да би ова хидроцентрала по својој снази могла бити једна од највећих у Европи и да би са хидроцентралом на Морачи, могла обезбиједити потребну електричну енергију за читаву Југославију.[133]

За изградњу хидроелектране на Морачи, која би користила и воде ријеке Таре, постојало је интересовање и 1939. године, када је инжењер Миладин Пећинар израдио предпројекат, у коме су изнијете идеје сличне Дешковићевим. И Пећинар предлаже изградњу једног дужег или више краћих тунела, којима би се вода из Таре превела у Морачу, и тако знатно увећала снага будуће хидроцентрале.[134] Идеја инжењера Анта Дешковића о подизању хидроцентрале на Морачи, и превођењем вода из Таре у корито Мораче, поново је актуелизована почетком 1940. године. Банкар Никола Зубер и индустријалац Блажо Анђелић затражили су од управе Зетске бановине одобрење за подизање хидроцентрале на Морачи, према идејном рјешењу које је направио инжењер Дешковић. Хидроцентралу су намјеравали подићи недалеко од манастира Морача. Пројектом је предвиђено да се недалеко од Колашина подигне велика брана, како би се образовало велико језеро, из кога би се вода тунелом превела у кањон Мораче. Тунел би излазио код гребена Вучје, а добијени пад износио би око 600 метара. Брану којом би била створена акумулација, требало би подићи у кланцу Таре, код мјеста Марков камен, нешто ниже од ушћа рјечице Плашнице. Брана би била висока око 40, а дуга око 250 метара, чиме би се на површини од 377 ха добила акумулација од 26 милиона м3. Постојала је и варијанта да се брана подигне код ушћа рјечице Оћибе, али би она била дужа за 200 м, а количина акумулиране воде знатно мања. За превођење воде из овог језера у Морачу била су планирана два тунела – један од 8.200 м и други од 1.100 м, као и доводни канал до постројења централе, дужине 1.250 метара. Постојала је и друга траса изградње тунела и канала, која би коштала приближно колико и прва варијанта. У пројекту је наведено и да би снага хидро-

[133] *Експлоатација реке Зете,* Зета бр. 41, 06. 11. 1938, 1.
[134] М. Лазаревић, *Енергетски развој Црне Горе*, Побједа, 25. 01. 1959, 6.

централе на Морачи, уколико би се градила брана код Марковог камена, износила 64.400 КС, док би, уколико би се приступило другој варијанти (брана код ушћа Оћибе), електрана имала 57.700 КС.[135]

Планове о изградњи хидроцентрала и искоришћавању водних потенцијала Црне Горе за производњу електричне енергије, прекинуо је улазак Југославије у Други свјетски рат (1941). Ратно доба прекинуло је и све друге привредне планове, па и потребу за новим постројењима за производњу електричне енергије. Током италијанско-њемачке окупације Црне Горе наставиле су с радом јавне електричне централе, док су намјенске централе дијелиле судбину индустријских предузећа којима су припадале. Током прве године италијанске окупације извођени су завршни радови на машинским постројењима у хидроцентрали *Подгор*, као и монтажа пумпи на Вишњици за допремање воде Цетињу.[136] Италијански окупатор је 1943. године започео радове на изградњи далековода од Вишњице до Цетиња, како би струја из хидроцентрале *Подгор* била искоришћена за осбјетљење Цетиња. Радове на изградњи далековода и монтажи опреме, добила је фирма *Арчони* из Милана, али је због капитулације Италије (септембар 1943) овај посао обустављен. До обуставе посла било је извршено трасирање далековода и постављање стубова, а фирма *Арчони* је доставила на Цетиње 1.500 комада изолатора високог напона. Према прорачуну који је урадио инжењер Владимир Молоденски, хидроцентрала *Подгор* би током зимских мјесеци, када испоручује мање количине струје за рад пумпи цетињског водовода, могла за потребе града произвести 242 кW, што је за 40 кW више од капацитета градске централе.[137]

О раду јавних електричних централа у Црној Гори ријетко се писало у тадашњим окупацијским новинама. Један већи текст о црногорским јавним електричним централама и хидролошким потенцијалима Црне Горе за производњу електричне енергије објављен је јула 1942. године у окупаторском *Гласу Црногорца*. У тексту се каже да су све електричне централе у Црној Гори малог капацитета и да се за производњу електричне енергије још не употребљава снага коју Црна Гора има у изобиљу – водена снага. Према тадашњим подацима, највећег капацитета су централе у Цетињу, Подгорици, Бару, Никшићу и Колашину. Електрична централа на Цетињу имала је снагу од 200 kW,

[135] *Електрификација Црне Горе*, Време, 13. 06. 1940, 5.

[136] Dipartimento Lavori Pubblici – Comando Superiode forze armata Albania Segretariato affari civili del Montenegro, 26. 09. 1941; S. Blazenez – Presidente Municipale Cettigne, 15. 12. 1941, DACG, fond Civilni komesarijat za Crnu Goru, f. 2.

[137] Пројекат далековода од Вишнице до Цетиња, 04. 11. 1943, ДАЦГ, фонд Цивилни комесаријат за Црну Гору, ф. 4.

централа у Подгорици 208 kW, Бару 115, Никшићу 90 и у Колашину 68 kW. Све централе, осим оне у Колашину, производиле су трофазну струју, а током 1942. године цијена електричне енергије за један kWh кретала се од 11,5 лира у Бару до 31,5 лира у Никшићу.[138] Према подацима из штампе, италијански окупатор је донио наредбу о употреби електричне енергије искључиво за осветљење, док је коришћење електричних апарата (решо, пегла и друго), било забрањено.[139]

При крају окупације Црне Горе, непријатељ је приликом повлачења оштетио јавне електричне централе у Котору, Херцег Новом и Беранама, као и намјенску електричну централу која је радила за потребе ремонтног завода *Арсенал* у Тивту.[140] Оштећено је било и око 50% постројења хидроцентрале *Подгор*.[141] На основу званичне процјене штете, коју је направила нова комунистичка власт послије 1945. године, то је био само дио оштећења која су претрпјеле електричне централе у Црној Гори током Другог свјетског рата. Према званичним подацима о ратној штети на индустријским постројењима, оштећења електричних централа била су око сто милиона динара. Највећу штету претрпјела је електрична централа у Колашину (65,2 милиона динара), затим централа у Подгорици (16,8 милиона динара), цетињска централа 3,3 милиона динара и пљеваљска 2,3 милиона динара.[142] Могуће је да је оваква процјена ратне штете била у појединим ставкама и нереална, тако да је више била посљедица жеље да се на основу ње добије што већа сума ратних репарација.

Ако у цјелини посматрамо прву фазу развоја црногорске електропривреде, која је трајала од 1910. до 1945. године, несумњиво да је остварен значајан напредак у овој привредној грани, иако у поређењу с неким другим областима југословенске државе тај напредак изгледа скроман. Напредак који је остварен можда није одговарао жељама и очекивањима, али је одговарао тадашњим потребама Црне Горе и економском амбијенту који је, у крајњем, и одређивао његову величину.

---

[138] *Наше електричне снаге*, Глас Црногорца, бр. 32, 1/14. 07. 1942, 2.

[139] *Оправите електричну инсталацију,* Глас Црногорца, бр. 71, 11/24. 11. 1942, 4.

[140] Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953,* Титоград, 1987, 29; Општински народни одбор Беране – Среском народном одбору Беране, 28. 07. 1945, ДАЦГ, ФЕПЦГ, ф. 24.

[141] *Радови на хидроцентрали у Подгору приводе се крају*, Побједа, бр. 37, 05. 08. 1945, 5.

[142] Процијењена ратна штета у динарима, ДАЦГ, фонд Министарство индустрије и рударства, ф. 3.

Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ

Summary

The article is an overview of the development of electric power industry in Montenegro since 1910, i.e. since the introduction of the first power plant for public use, until the end of World War II (1945). The article shows the process of electrification of Montenegrin cities and the construction of electric power generating plants, and it also indicates the designs for the development of electric power industry on the Montenegrin territory. The article is primarily on unpublished archive material, information from official publications and press.

Key words: electric power industry; electric power plant, hydroelectric plant, Dešković, Podgor

UDC: 329.18
UDC: 321.6

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

ПРИЛОЗИ

Др Раденко ШЋЕКИЋ*

ТОТАЛИТАРНА ПРОПАГАНДА ФАШИЗМА И НАЦИОНАЛ-СОЦИЈАЛИЗМА

ABSTRACT: *The term totalitarianism[1] is relatively new, appearing in the books at the end of the period between wars, and it has particularly spread after World War II. Etymology defines totalitarianism as such political system in which state or a party leadership administers and controls the entire social life - economy, education, culture, science, philosophy, even relations within families and everyday communication between people – by means of coercion. Totalitarian regimes are those which delighted a part of Europe after World War I, and not only people but also the educated and upper classes of society, regardless of the simplicity, violence and irrational postulates of the ideas and positions of those ideologies. In that regard, propaganda is probably one of the most important instruments of totalitarianism, where it took on unforeseen proportions. Previous propaganda principles were elaborated, and practice yielded and perfected new and more efficient action techniques.*

KEY WORDS: *totalitarianism, national- socialism, fascism, propaganda.*

*

Послије 1848. године револуције су се у Европи догађале углавном у државама пораженим у рату. Међу губитницима се јављала јака тежња за реваншом. Нацизам и бољшевизам су основу у територијалним аспирацијама заснивали на пангерманизму, односно панславизму. То је најевидентније било у спољној политици гдје су стратегије нацистичке Њемачке и совјетске Русије у стопу пратиле познате освајачке

* Аутор је виши научни истраживач, доктор политичких наука.

1 It is derived from the latin adjective totus (entire, whole) and the noun totalis (entirety, a whole).

програме које су зацртали пан-покрети прије и током Првог свјетског рата, тако да су тоталитарни циљеви схватани као одраз неког трајног њемачког или руског интереса. Хитлер није на власт дошао револуцијом, већ користећи страх од револуције (касније су нацисти говорили о својој *"легалној револуцији"*). Крупни индустријалци и банкари ријешили су да Хитлеру омогуће приступ власти. Они су Хитлеру дали новац, а средњи слој му је дао гласове тако да је Хитлерова Национал-социјалистичка партија на сасвим легалан начин дошла на власт. На двапут одржаним изборима 1932. године нацисти су добили 37,2 % гласова у јулу, а 33% у новембру. 30. јануара 1933. Адолф Хитлер је именован за канцелара Њемачке, а 23. марта 1933. њемачки парламент је укинуо устав Вајмарске републике. 1934. Хитлер је преузео апсолутну контролу над владом, када је и де фацто постао Њемачке. Хитлер је отворено писао да: „вођа није онај који зна, већ онај који умије да придобије". Схватајући и придавајући огроман значај пропаганди А. Хитлер је организовао јак убјеђивачки рад, прво у оквиру своје партије а касније, по доласку на власт и на државном нивоу. На конгресу у Нирнбергу 1936. године, А. Хитлер је јасно изнио свој однос према пропаганди: *"Пропаганда нас је довела на власт, она нам је омогућила и да очувамо власт, пропаганда ће нам дати могућност да овладамо свијетом"*[2]

А. Хитлер[3] је од 1936. до 1939. отвореном пропагандом инсистирао на мирном рјешавању међународних проблема, одржавању међународних конференција и слично, док је прикривеним пропагандним дјеловањем припремао њемачки народ за рат.[4] Нападом Њемачке на

[2] Петар Остојић, *Пропаганда*, Београд 1941, 75.

[3] "О интензитету пропагандних акција, без преседана, у то вријеме, говори то да су током изборне кампање 1932. нацистички лидери одржали 34.000 јавних говора и подијелили преко 8 милиона примјерака разног материјала. Године 1934. нацистички пропагандни апарат броји преко 14.000 људи" (З. Славујевић, *Политички маркетинг,* ФПН-Чигоја, Београд 2005, 33).

[4] Вјештом пропагандном акцијом Њемци су исценирали наводни напад пољске армије на њемачку територију. У Гливицама, у то вријеме на територији Њемачке, есесовци су у ноћи 31. августа 1939. обучени у пољске униформе освојили радио-станицу и затим стријељали групу затвореника из њемачких затвора обучених у њемачке униформе, а који су требали да "одиграју" улогу жртава пољског напада. Један од есесоваца је преко освојене радиостанице одржао говор на пољском језику, у коме је објавио напад пољских јединица на Њемачку, а већ у зору 1. септембра 1939. њемачке јединице су кренуле у освајање Пољске, што је означило почетак Другог свјетског рата. „А. Хитлер је истог дана у Рајхстагу навео овај говор као доказ о нападу Пољске и тако двоструко искористио чињеницу да је манипулација подручје у којем су масмедији дјелотворнији но други медији у истим друштвима. Искористио је један медиј – радио за слање лажне поруке, а затим је преко другог – говорнице Рајхстага том поруком правдао напад на Пољску." *(*према З. Исаковић, *Увод у пропаганда,* Београд 1991, 154*).*

Пољску 1. септембра 1939. године формално је започео Други свјетски рат. То је био рат у коме су се борила два супротстављена блока, Силе осовине на челу са Њемачком и савезничке силе, на челу са СССР-ом, Великом Британијом и САД. Од Сила осовине, у Другом свјетском рату посебно је Њемачка имала веома развијену пропагандну машинерију и прије него што је рат почео и зато њени политички плакати заврређују посебну анализу. Пропаганда је била саставни дио свих сфера јавног живота. Тако је ‚Њемачко социјалистичко удружење оглашивача" још 1933. године донијело одлуку да је пропаганда у служби државе, тј. под њеним монополом. Осим промоције култа младости, плакати у Њемачкој су се у великој мјери бавили темом приказивања Њемаца као људи који припадају вишој раси, тзв. Аријевцима, који су бољи од других људи и другачији по изгледу. Наиме, Аријевци су били плавокоси, с плавим очима итд. Ко год није био овакав, није ни могао бити Аријевац. Плакатима је покушавано да се покаже како су Њемци у односу на остале народе супериорна раса.

Посебну улогу у убјеђивању Њемаца у теорију да су они Аријевци, имао је Јозеф Гебелс, министар пропаганде у нацистичкој Њемачкој. Његови говори су имали циљ регрутацију што већег броја људи у нацистичку партију, тј. Националсоцијалистичку њемачку радничку партију, за шта су као средства пропаганде служили и плакати. Говор Јозефа Гебелса у Нирнбергу 1934. године управо се односио на потребу промјене схватања пропаганде и њеног величања. Концепт пропаганде је преживио фундаменталну трансформацију, посебно као резултат политичке праксе у Њемачкој. Широм свијета, људи су схватили да се модерна држава, било да је демократска или ауторитарна, не може одбранити од снага анархије и хаоса без пропаганде. Није само у питању да се уради добра ствар; људи морају схватити да је права ствар, права ствар. Пропаганда укључује све што помаже људима да то схвате.

Међу пропагандним средствима, плакат је био веома суптилно ‚оружје", али некада убојитије од правог оружја. Адолф Хитлер и Јозеф Гебелс су се залагали за перманентну пропаганду путем плаката упућену не само њемачким војницима, него и војницима других држава. Њихову намјеру да привуку и војнике из других држава примјећује и З. Бжезински који пише: ‚Тијеком Другог свјетског рата Хитлер је покушао – посебице за вријеме напада на Совјетски Савез – придобити лојалност фашистички оријентираних Француза, Белгијанаца, Холанђана и Норвежана позивајући их на обрану заједничке ‚Европе' од бољшевичких хорди".[5] Њемачка пропаганда је покушавала да докаже

[5] З. Бжезински: *Амерички избор: глобална доминација или глобално вођство,* Политичка култура, Загреб и ЦИД, Подгорица, 2004, 88.

људима на свим окупираним територијама да је она ту да их заштити. Тако на једном плакату у Србији пише: ‚‘Србине! Немачка оружана сила повела је пре две године крташки поход против бољшевичке опасности са Истока. Да није Немачка у последњем часу устала да отклони ту смртну опасност, Европу би, а с њом и Србију, одавно била преплавила црвена јеврејско-комунистичка бујица“.[6] Такође у осталим окупираним државама, Њемци су покушавали да војнике убиједе да се боре у СС одредима и да им покажу како су они ту да заштите становништво од Јевреја и бољшевика. У Холандији су на примјер постојали плакати којима су људи позивани да се прикључе њемачким одредима; такав је плакат ‚‘Твоје мјесто је у СС одреду“ или ‚‘Холанђани, борите се против бољшевизма!“ итд. Тако је било и у окупираној Пољској, Белгији, Украјини и другим државама. У Италији су, на примјер, у само једном дану, 11. маја 1944. године, за вријеме битке код Казина (Casino) нацисти дијелили летке на четири језика: енглеском, пољском, урду и хинду језику, јер су знали састав непријатељске војске. Битку код Казина описује официр Питер Бети (Peter Batty) који је тог дана прикупио четрнаест различитих летака који су дијељени да би обесхрабрили савезничку војску. Пољацима се говори да иду кући, да су им дјеца у опасности од бољшевика, који су им окупирали земљу, а да им њемачки војник нуди руку, да заједно буду под командом Адолфа Хитлера. Наводи се као примјер и пољски војник Јан Лубежински (Jan Lubeczynski) који се предао њемачкој војсци, па је и осталим пољским војницима сугерисано да поступе као он. Такође су коришћене на плакатима технике трансфера да би војнике убиједили да је нпр. Велика Британија “продала” Пољску Совјетском Савезу. Један плакат с текстом на пољском језику приказује британску заставу на којој је исписано: ‚‘Јесу ли ово боје твоје заставе?“, како би британска застава имала негативну конотацију за Пољаке.[7]

За разлику од бољшевизма, који донекле представља идеал и покушај комунистичког организовања, фашизам има други идеал. У њему избија на површину једна једина идеја - она о држави-нацији потчињеној једној странци, организованој и наоружаној. Мусолини истиче да нација не ствара државу, већ држава нацију, док је у Њемачкој видљив процес уздизања њемачке нације као најчистијег дијела аријевске расе. За вријеме фашизма и нацизма држава постаје тотална тако што се све подређује државној и војној хијерархији, на чијем челу се налази непогрјешиви вођа. Укидају се у потпуности све слободе и права гра-

[6] К. Николић, (2000): *Немачки ратни плакат у Србији 1941--1945*, Бонарт, Нова Пазова 2000, 51.

[7] А. Рабреновић, *Политички плакат*, ФПН, Београд 2008, 51.

ђана, организације и удружења, поништава се самосталност судства и аутономија универзитета. Суђење без доказа се масовно уводи у праксу, као и у циљу пропаганде и индоктринације и фалсификовање доказа, присилног свједочења и присилног признавања кривице за непочињена дјела. Земљом доминира свеопште надгледање, шпијунирање и потказивање. Фашисти су својом пропагандом настојали створити државу чији грађани неће бити политички подијељени. Водили су се начелом по којем нација мора бити јединствена и да се у њој не може развити борба између група и класа.

Фашизам ће досећи своју крајност у Хитлеровом национал-социјализму. За Хитлерову идеологију многи ће ускоро повјеровати да ће то бити будућност, у Европи бар. Умјесто величања државе, као у Италији, њемачки нацизам велича нацију, њемачке аријевске супремације са познатим паролама - Њемац као Надчовјек и Deutshland uber alles! (Њемачка изнад свега!). Хитлер је искористио своју позицију шефа владе и вође покрета да елиминише политичке противнике, укине парламентаризам и демократска права. Спроведено је укидање јавних слобода, увлачење омладине и радника у једину постојећу партију, предузет је тотални монопол на јавну ријеч, као и контрола економије, а све то уз застрашивање и терор. По освајању власти, као први циљ постављено је укидање свих могућности политичког дјеловања ван национал- социјалистичке странке. Средство за то као и средство терора били су СС и СА одреди, као и тајна државна полиција - Гестапо. Терор се спровођен у име идеологије која режиму пружа легитимност.

Оно што свакако треба напоменути, а кад је ријеч о пропаганди нацистичке Њемачке, јесте и њен однос према непријатељској пропаганди. С обзиром на то да је непријатељска пропаганда могла снажно да уздрма повјерење у њихову пропаганду, нацисти су овом проблему покушавали доскочити на најбоље могуће начине. У случајевима пропаганде са јаким основама, рјешење, односно својеврстан противудар је био управо иступ самог Хитлера или познато „ начело ауторитета“ .

Одлучујући утицај савезничке пропаганде за ефикасно окончање Првог свјетског рата, нацисти су истицали не само због неспорне ефективности порука, већ и због правдања капитулације. Истицано је да је подбацила њемачка пропаганда а не војска која је одбранила границе Њемачке, као и да се зна да савезници нијесу побиједили војском, већ са генералштабом идеја, помоћу величанствено уређене пропаганде. Сва кривица за пораз је сваљивана на политичаре који нијесу имали смисла нити слуха, ни за унутрашњу нити за спољну пропаганду. У овоме би могли препознати неке од одлика употребе начела поједностављивања слике свијета (кроз фигуру непријатеља – одређене групе политичара, у

циљу њихове дискредитације и уклањања са власти), путем технике хоризонталног пропагандног дјеловања ширењем гласина. Сличан став је заступао и А. Хитлер, у то вријеме шеф тада још мале Национал-социјалистичке радничке партије Њемачке и бивши каплар њемачке војске на западном фронту. Одушевљен енглеском пропагандом у рату, са не малим разочарењем је записао: "Што смо ми пропустили да урадимо, урадио је непријатељ са великом вјештином и генијалном промишљеношћу. Ефикасна пропаганда се мора свести на пар слогана које треба непрестано понављати све док порука не постане јасна апсолутно сваком" (Хитлер А. 2001:164). Овдје је, наравно, евидентно потенцирање пропагандне технике понављања садржаја, односно, упорно понављање одређених садржаја, идеја, у различитим приликама, што омогућује да она допре до што шире публике, да буде лакше опажена, а затим и прихваћена. У том контексту је и једна од основних максима нацистичке пропаганде - боља је сто пута поновљена лаж од једном изнијете истине!

Информације су пласирали сами челници такве политике и то само оне информације које им нијесу ишле на штету. Била је уведена цензура на све информације које би могле дјеловати на морал, као што су информације о саботажама, дезертерству, разарањима њемачких градова и сл. Информације које су пуштане у јавност имале су један циљ - да служе рату, а не информисању. Међутим, последњих година рата је престало слијепо повјерење у службене вијести и у све оне „ информације" које су биле скројене управо по мјерама саме партије. Акумулирано незадовољство, које у ситуацији рата често прелази у стање фрустрације, ствара огромне тензије које траже свој излаз. Појединац, група, па и читав народ, будући да су извори фрустрација заједнички, тражи од власти разумијевање невоље која га је снашла, захтијева одређење кривца који ће сносити одговорност. Њемачка власт је, пак, то незадовољство усмјерила ка другима, иако је она била тражени кривац. По њој, криви су били они „други", који су својим понашањем, издајом, довели до постојеће ситуације. Нацистичка пропаганда је одредила те кривце и усмјерила незадовољство људи према њима. То су, свакако, у првом реду били Јевреји и бољшевици, и отуда масовни прогони и убијања. Тадашња њемачка јавност је у њима видјела кривце за све своје проблеме, и они су постали друштвено допуштен објекат агресије. Можда се управо у тој чињеници може наћи и оправдање за грађане тадашње Њемачке који, не само што се нијесу побунили против таквих злочина, већ су и прихватили наметнути статус аријевске расе.

* *

Док су у Италији инсистирали на корпоративној држави, код нациста су били важнији покрет и народ.[8] О аријевској супер-нацији се праве филмови и документи, фалсификују и фабрикују наводни научни налази о анатомској и органској надмоћи њемачке расе, забрањује мијешање и кварење аријевске крви браковима са припадницима других нација, проглашавају друге нације за ниже на скали људске вриједности, организују спектакуларне параде и манифестације националне величине, осмишљава посебна иконографија за завођење маса (кукасти крстови, униформе, римска војничка обиљежја, амблеми, жуте звијезде за Јевреје и сл). Једном ријечју, ствара се хистерија националне величине којој на путу њене планетарне доминације стоје „непријатељске државе и ниже расе које треба уништити". Овдје је уочљива употреба пропагандног начела поједностављивања слике свијета (стварања и одржавања перманентне психозе угрожености, важне претпоставке успјешне манипулације масама) као и пропаганде акцијом персуазивности догађаја (параде, политичког спектакла, олимпијских игара) као таквог. Све ово је срачунато са циљем да се постигне потпуна индентификација широких маса са оваквом организацијом државе и потпуно покоравање апсолутној власти фирера.

Френетични говор за говором, борбени чланци у штампи, апел за апелом – била је то снажна пропагандна офанзива на јавност незадовољну дотадашњом влашћу. У тој пропагандној кампањи А. Хитлер је обилато употребљавао тадашња савремена техничка средства, а између осталог је често користио авион да би на што више мјеста одржао пропагандне говоре.[9] Слушање страних радио станица је било кажњавано смрћу, штавише, врховни суд Рајха протумачио је пропис тако да

---

[8] Хитлер је много пута поновио: "Држава је само средство неког циља, циљ је очување расе. Исправно је оно што је добро за њемачки народ." Основе у унутрашњој политици нађене су у искључивом национализму и одлучном расизму:"Грађанин може бити само онај који је сународник, сународник може бити само онај ко је њемачке крви без обзира на религију. Јеврејин не може бити сународник" (А. Митровић, *Време нетрпељивих,* ЦИД, Подгорица 1998, 216).

[9] "Тако је 15. јула 1932 започео велики агитациони лет из Минхена и до 30. јула говорио је у преко 50 градова. Зборови су увијек били масовни, јер се очевидно рачунало на ефикасност рада са масом усљед стварања јединствене психолошке емотивне реакције. У Брандебургу и Потсдаму фирер је говорио пред више од 60.000 људи, у Берлину чак пред 120.000 итд. Још увијек изузетно импресивно за то вријеме, радио је коришћен у до тада неупотријебљеном обиму за пропаганду једне партије. Коришћење техничких средстава повећало је моћ дејства нацистичке пропаганде, јер се на тај начин проширивао додир са становништвом и истовремено остављао јачи утисак" (према А. Митровић, *Време нетрпељивих,* ЦИД Подгорица, 1998, 235).

се смртна казна мора изрећи и оним њемачким грађанима који је, са одашиљача у иностранству слушали само музику.

Националсоцијализам (нацизам) је дуго заснивао свој програм и привлачност за велике дијелове тадашњег њемачког друштва на антикомунизму и непријатељству према СССР –у. Сасвим изненада Хитлер је склопио пакт са Стаљином (пакт Рибентроп – Молотов) и пропаганда је постала радикално другачија: наглашена је дотле занемарена плутократска црта, па су за главне непријатеље проглашене западне државе. У СССР–у тога времена догађао се симетричан процес – архинепријатељ и убица њемачких комуниста (Хитлер), постао је одједном пристојан државник у кога се може имати повјерење а за Други свјетски рат све до 22. јуна 1941. (до изненадног напада Њемачке на СССР) биле су криве »империјалистичке силе запада«, које ће се од тога датума опет изненада претворити у савезнике и пријатеље.[10]

Од самог почетка нацистичке владавине, у оквиру владе образовано је Министарство за народно просвећивање и пропаганду (Reichministrerium fur Volksaufklarung) на чијем челу се налазио Ј. Гебелс. Министарство је било подијељено на 11 одјељења[11] од којих је свако имало за циљ остваривање интереса њемачке државе и нације у складу са идејама нацистичке партије. Министарство утиче на образовање одређеног погледа на свијет и бави се пропагандом практично кроз свако одјељење, у различитим областима друштвеног живота и духовног стваралаштва. Овдје је уочљиво настојање да се кроз технике директне, отворене пропаганде, технике вертикалне пропаганде и технике понављања садржаја постигне што већа ефикасност у што ширим слојевима друштва.

Њемачка радиопропаганда се у великој мјери придржавала једног од основних постулате савремене пропаганда који је на одређени начин увео Хитлер, да ће стално понављање неких чињеница, нужно оставити

[10] З. Исаковић, *Увод у пропаганду*, Београд 1991, 119.

[11] "Одјељења су била: 1. Административно (општа, персонална и правна питања), 2. Пропаганда, 3. Радио, 4. Штампа и пресбиро владе, 5. Филм, 6. Позориште, 7. Иностранство, 8. Књижевност, 9. Примијењене умјетности, 10. Музика и 11. Народно-културни рад. Одјељење Пропаганда вршило је углавном партијску пропаганду по школама, удружењима и научним институцијама. Постојало је и одјељење за међународну пропаганду - Иностранство, а циљ му је био да створи повољно расположење и разумијевање Њемачке и њених интереса. Видимо да је пропаганда нацистичке Њемачке укључивала врло широк опсег дјеловања, у коме су коришћене практично све могућности за ширење утицаја. Све то је, наравно, изискивало и позамашна новчана средства; занимљиво је рећи можда и то да су за поменуто Министарство за народно просвећивање и пропаганду издвајана већа средства него за Министарство иностраних послова", (према М. Тадић, *Основи међународне пропаганда,* БИНА, Београд 2002, 45).

одређене трагове и да се, након неког времена, људи неће питати о њиховој истинитости и изворима, већ их прихватати као истине.[12]

За милионе људи Хитлерова нацистичка држава поистовјећена са Њемачком. Чим се он једном докопао државне власти, борба против њега значила је у суштини искључивање из њемачке заједнице; када су све друге политичке партије нестале тада је нацистичка партија постала Њемачка, опирати се њој значило је опирати се Њемачкој.[13] Уочљиво је

[12] "На основу 272 радиоемисије које су снимљене и пажљиво анализиране уочено је више пропагандних димензија њемачке пропаганде, с тим што су неке од њих рашчлањене у мање елементе: 1.Кохезија – унутрашњи сукоб: разумијевање ове димензије омогућавају најбоље Хитлерове ријечи: "Наша стратегија је да уништимо непријатеља изнутра, да га побиједимо кроз њега самог. Ментална конфузија, супротност осјећања, неодлучност, страх и паника – то су наша оружја". 2. Позитивно – негативна димензија: пропаганда може критиковати или оправдавати, нападати или бранити нешто или неке односе, бити офанзивна или дефанзивна. 3. Временска димензија пропаганде: пропаганда се развија у времену – настаје, јача, слаби, нестаје. Исто тако се мијењају и њени нагласци – критике и сл. 4. Димензија директности: постоји више начина дјеловања на емоције, да се човјеку уђе под кожу. Њемачка пропаганда је, дакле, претежно усмјерена на конкретног човјека, покушавајући у њему изазвати непосредан доживљај последица одређене одлуке. Сличне поруке слали су и Американци за вријеме Корејског рата. 5. Димензија стратификације: та се димензија односи на случај када је пропаганда усмјерена цијелој популацији, али се диференцирано обраћа специфичним групама. Њемачка је пропаганда била изразито стратифицирана и непосредно усмјерена специфичним групама попут домаћице, интелектуалци, возачи, незапослени, млади итд. Посебно су занимљиве биле групе домаћица и возача. 6. Димензија ауторитета: будући да је њемачка пропаганда унапријед била суочена са одређеним неповјерењем и сумњом, није могла формирати неке угледне изворе који су априорни ауторитет за аудиторij којему су намијењене. Ипак, она се служила једним, до одређене мјере ефикасним, триком тзв. изјавом очевидаца. Свакако да је такве информације, на примјер, да је неки Ханс видео како се нешто догодило у неком великом граду, тешко провјерити. Ипак, како кажу психолози највећи ауторитет њемачке пропаганда у том времену свакако су биле побједе њемачке војске. 7. Димензија колоквијалности: познато је да је за успјешну пропаганда потребно користити изразе и речник које одређена група разумије. Пропагандист се мора доживјети као припадник којој је порука намијењена, односно као један од нас. Према томе, различитим групама треба се обраћати различитим терминологијом и начином, на један се начин обраћа омладини, на други радницима, трећи интелектуалцима итд. 8. Димензија непосредности: у разради сваке пропагандне активности важно је водити рачуна о томе употребљавају ли се чињенице из прошлости или оне које се односе на актуелни тренутак. Уопштено се може констатовати да се политика која у датом тренутку нема одговарајућих аргумената себи у прилог, више враћа у прошлост, тражећи у њој оправдање за своје актуелне потезе (према И. Шибер, *Основе политичке психологије,* Политичка култура, Загреб 1998, 337–342)

[13] "Изгледа да обичан човјек најтеже подноси осјећање да се не поистовећује са неком већом групом. Тако да колико год се њемачки грађани противили начелима нацизма, ако морају да бирају између усамљености и осјећаја да припадају Њемачкој, већина ће одабрати ово друго" (Е. Фром, *Бекство од слободе*, Напријед, Загреб 1986, 148)

апострофирање пропагандног начела персонализације политике – индентификацију одређене политике са одређеним политичарем, лидером, вођом - фирером, односно, довођење у нераскидиву везу одређеног политичког програма и идеја са једном или више конкретних личности.

Сам Хитлер је био свјестан услова који доприносе чежњи за подчињеношћу, те у том смислу у свом дјелу "*Моја борба"* (*Main kampf*) и даје изврстан опис стања појединца који присуствује једном масовном скупу.[14] J. Гебелс у истом духу описује масе: "Људи уопште ништа не желе, сем да се њима пристојно влада".[15] Успјех нацистичке пропаганде резултат је изванредног увида у психологију и начин размишљања и понашања обичног човјека.

У свом раду на пропаганди Гебелс је изричито водио рачуна о подацима добијеним истраживањима обавјештајних служби. На тај начин могло се водити рачуна о жељама људи и управо у ту сврху користити пропаганду - у супротном, уколико она није у складу са преовлађујућим очекивањима и надама, недјелотворна је. "У несигурним временима" писао је Гебелс, "постоји глад за вијестима, јер ако ми нећемо дати информације, тада ће информацију дати непријатељ и људи ће слушати непријатељске радиостанице," У начелу, цензурисалн су оне информације које би могле дјеловати на морал, као што су информације о саботажама, дезертерству, разарањима њемачких градова и сл.[16]

J. Гебелс је препоручивао да треба користити дјелимичну истину и не избјегавати говорити ствари које јесу тачне, али је њихову тачност тешко провјерити. Пропагандни материјал не може бити у цјелини измишљен, мора постојати нека реална, истинита основа. Да би томе доскочио, J. Гебелс је, као што то чини и савремена економска пропаганда, стварао новости кроз акцију, односно стварао је догађаје које је затим

---

[14] О психологији појединца Хитлер каже сљедеће*: "Масовни скуп је нужан, макар само зато што на њему појединац – који се као присталица каквог новог покрета, осјећа усамљен, те га лако спопада страх од усамљености први пут добија представу о једној већој заједници, а то на већину људи дјелује као окрепљење и охрабрење... Ако из своје мале радионице или из великог предузећа, гдје се осјећа веома сиђушан, први пут дође на масовни скуп гдје га окружују хиљаде и хиљаде људи истог убјеђења ... он сам подлијеже чаробном утицају онога што зовемо масовном сугестијом"* (према Е. Фром, *Бекство од слободе,* Напријед, Загреб 1986, 156).

[15] Они за њега представљају исто што и камен за вајара. Занимљиво је да је током политичке борбе која је вођена Њемачкој у прољеће 1932, Гебелс, као шеф Хитлерове пропагандне службе, у жељи да остави утисак на људе и придобије их за своје циљеве, изјављује: „...да ће у Хитлеровој пропагандној кампањи, ради успјеха на предстојећим предсједничким изборима, употријебити америчке методе на америчком нивоу". И заиста, преливање између извјесних облика рекламе и пропаганде дешава се у оба смјера. (Ф. Бретон, *Изманипулисана ријеч*, Clio, Београд 2000, 65).

[16] И. Шибер, *Основе социјалне психологије*, Загреб 1998, 343.

пропагандно користио. Један од Гебелсових ставова био је да је много важније развијати своју пропаганда него сузбијати непријатељску, јер је био мишљења да не треба губити снагу у сталном супростављању. Такође, Гебелс је сматрао да су информације ратно средство, њихова улога је да служе рату и његовим циљевима, а не информисању. Гебелс је користио и ријечи непријатеља као снажно пропагандно средство[17] Оно што свакако треба напоменути, а кад је ријеч о пропаганди нацистичке Њемачке, јесте и њен однос према непријатељској пропаганди.[18] С обзиром на то да је непријатељска пропаганда могла снажно да уздрма повјерење у њихову пропаганду, нацисти су овом проблему покушавали доскочити на најбоље могуће начине. У случајевима такве пропаганде са јаким основама рјешење, односно својеврстан противудар је био управо иступ самог Хитлера или познато начело перонализације политике у комбинацији са употребом техника директног и вертикалног пропагандног дјеловања.

У нацистичкој пропаганди наилазимо још на неке идеје данашње модерне пропаганде, које су допринијеле њеном успјеху и широком прихватању. Незаобилазно међу њима је свакако и *ко се први обрати јавности - увијек је у праву*.[19] Гебелс је писао: „Пропаганда је, поједностављујући мисли маса и сводећи их на примитивне шеме, могла да представи сложене процесе политичког и економског живота најједноставнијим терминима“. Када је пак требало извршити својеврсни „пропагандни удар“, коришћени су стручни, нејасни термини (*З. Славујевић, 2005:58)*.

Последњих година рата, када је престало слијепо повјерење у службене вијести, Гебелс се служио гласинама које је углавном пласирао посредством неутралних земаља (Португал, Турска). Дјеловало се

---

[17] Сачињен је и објављен попис Черчилових дотадашњих лажних изјава и наглашено је 10 тачака, што је снажно одјекнуло у неутралним земљама (И. Шибер, *Основе политичке психологије,* Политичка култура, Загреб 1998, 345).

[18] *“*Заступајући и проводећи офанзивну пропаганда није пропустио да нагласи да се – најбоље брани онај ко напада. Дефанзивна пропаганда увијек у себи садржи и елеменат могуће кривице, док се напротив окривљивањем непријатеља он ставља под сумњу. Илустрацију те позитивно – негативне димензије чине следећи сегменти: а. Клеветање Велике Британије у њеним односима са САД. Наглашавају се супротности с обзиром на британске колоније, историјску супротстављеност са САД у погледу културе, економије, политике …б. Наглашавају се позитивни односи Њемачке и САД. Ствара се слика благонаклоности према САД у подручју политике, културе и економије. ц. Хваљење САД, њене политике и институција.” (И. Шибер*, Основе политичке психологије,* Политичка култура, Загреб 1998, 340).

[19] На примјер, губитак Кијева је у Њемачкој одмах објављен, како би се предухитрила друга страна да развије пропаганду која би као посљедицу имала ширење страха и несигурности међу њемачким становништвом.

у складу са логичким начелом да оно што се чује од некога неутралног, има већу шансу да буде прихваћено.

* * *

Да би се уопште уочила, пропаганда мора привући аудиторијум, заинтересовати га и најчешће се даје кроз медиј који привлачи велику пажњу (радио, телевизија, политички плакат) - то је једно од основних правила пропаганде које је нацистичка пропаганда досљедно споводила. Сходно томе, у Њемачкој тог времена даван је посебан акценат на филму као медиј који дјелује визуелно и акустички, који је, с једне стране, забава и умјетност, а с друге, пак, пропаганда. Филм и пропаганда су од самог почетка били у веома блиској вези да је совјетски филмски редитељ С. Ејзенштајн изнио не само своје схватање овог медија: »Филм није само проста забава, он је одређен да спроведе пропаганду совјетске државе и њених идеја међу народима«. Сличан став је изнио и нациста др Руст: »У ширењу наше национал-социјалистичке идеологије ми не знамо бољи медиј од филма – прије свега за најмлађе наше грађане, ученике«. Национал-социјалистичка држава промишљено користи филм као преносник своје идеологије. Поменути Ејзенштајн је режирао један од најзначајнијих филмова – *Крстарица Потемкин* јер је овај филм донио нешто ново у начину изражавања преко драматичних сцена, јаких емоција, гласне музике и углова снимања, приказујући револуционарне догађаје у Петрограду 1905. године. Али поред тога, филм је имао и јасне пропагандне намјере – употребу револуционарне борбе народа против тиранских режима у свим земљама који тлаче раднике и сељаке. Ј. Гебелс је савјетовао да се стил овог филма копира за нацистички филм "*Побједа на западу*", чиме је постигнут запажен успјех. Обје државе, и Совјетски Савез и нацистичка Њемачка, предњачиле су у коришћењу филма као средства пропаганде у свим његовим видовима. Нацисти су веома брижљиво и упорно користили историјске и митолошке мотиве, теме које су величале пријатељство у борби, патриотизам, супериорност Њемаца и инфериорност Јевреја и других нижих народа. Сличне теме су користили и италијански фашистички редитељи. Кинематографија нацистичке Њемачке је предњачила у томе, у чему се истицала Лени Рајфенштал, режисерка чија најпознатија остварења – *Тријумф воље* о Нирнбешким партијским митинзима, *Олимпија* о олимпијским играма у Берлину 1936. године и други.[20] Та-

[20] "Зато није ни чудо што се број дјеце којима су филмови приказивани преко школских пројектора попео са 650. 000 у 1934. на 3 милиона у 1939. години*"* (М. Тадић, *Основи међународне пропаганде,* БИНА, Београд 2002, 209). Индоктринација у образовном процесу и свакодневно персуазивно дјеловање огледало се у колективним спортским

кође, и у другим сегментима културе, попут монументалне архитектуре, књижевности и др, настојало се путем индиректног и дифузног пропагандног дјеловања појачати персуазивни ефекат директних видова убјеђивања. Поред јасног указивања на потребу вођења рачуна да попагандни садржај мора доћи до примаоца, у овој Гебелсовој назнаци види се и огроман значај телевизије као пропагандног медија данас.

Гебелс је јачајући Хитлеров имиџ фалсификовао пророчанства Нострадамуса, копирајући на пергамент из XVI вијека прорачанство које је предвиђало велику побједу „војске која носи крст са искривљеним краковима“. Послије првих већих пораза, мит је проширен, најавом проналаска чудотворног оружја који ће Њемци сами открити и без проблема добити рат – у чему се огледа пропагандна техника шокирања публике, путем пласирања шокантних садржаја у времену кризе када се „ишчекује неочекивано“. У Другом свјетском рату њемачка пропагандна стратегија слиједила је војну стратегију муњевитог рата *(Blitzkrieg*) – након постигнућа војне побједе нико неће ни моћи ни смјети постављати питања о истинитости информација које су томе претходиле. Како се сам рат продужавао, поступно је долазила на видјело страховита истина да је велики дио дотадашње презентоване реалности – у ствари превара и неистина.[21]

Нацистички режим је тај који је под утицајем, углавном, Хитлера и Гебелса донио највеће иновације у коришћењу пропаганде као самосталног оружја за мобилизацију њемачких маса око парола као што су *освајање животног простора* и *одбрана њемачког народа* (сматраног аријевским, тј. чистим и супериорним делом бијеле расе) а што је све била увертира за успостављање *хиљадугодишњег аријевског царства*. За разлику од пропаганде комунистичког типа, која мобилизацију обично утемељује на конкретним циљевима, нацистичка пропаганда није дефинисала прецизне циљеве него је више тежила да изазове емоционални шок, увелико играјући на карту ирационалности масе. Она је настојала да у маси пробуди успавану мржњу и тежњу за моћи. Карактеристична црта те пропаганде јесте то да се мање ишло за идејом, а више за тим да се у маси изазове психолошки шок, и то коришћењем техника

активностима, у наметању свијести о надмоћи аријевске расе, у планском и програмираном одгоју “аријевске дјеце” и сл.

[21] Како је Њемачка губила рат, тако је све већа пажња била посвећивана понашању, а при крају рата сам Гебелс је записао:“Сада не можемо више ништа учинити пропагандом, оно што им треба то су побједе и само побједе”. Ова изјава, свакако, одражава и својеврсно разочарење не само сагледивим исходом рата, већ и властитом немоћи да се након десетогодишњег успјешног контролисања и манипулисања јавношћу суочи са неуспјехом (И. Шибер, *Основе политичке психологије,* Политичка култура, Загреб 1998, 346).

и поступака који комбиновано делују. Фашистичку Италију су карактерисале сличне тенденције, са театралним манифестацијама, парадама, скуповима, повезивањем са некадашњим Римским царством и његовом традицијом, изграђивања култа личности дучеа, корпоративне државе, „борбених снопова“, и др.[22]

Radenko ŠĆEKIĆ, PhD

TOTALITARIAN PROPAGANDA OF FASCISM AND NATIONAL-SOCIALISM

Summary

During the time of fascism and nazism the state becomes total, meaning that everything becomes subordinated to a state and military hierarchy with “unmistakable” leader at its head. While in Italy was insisted on corporative state, the nazis were more emphasizing the movement and the nation. From the real beginning of Nazi’s rule, there has been organized a Ministry for people’s education and propaganda within the government, with Josepg Goebels in charge. Ministry has an influence on creation of certain view on the world, and deals with propaganda trough every department in different areas of social life. For the milions of people, Hitler’s nazist state was equalized with Germany itself. Its regime, under the influence of dominantly Hitler and Goebels, has brought the most important inovations in using the propaganda as the autonomus tool for mobilization of the German mases.

[22] “Фашистичка Италија наводи се као прва држава која је инструментализовала фудбал у политичке сврхе. За ту сврху употребљено је, пре свега, Друго светско првенство у фудбалу, које је одржано 1934. године у Италији. Мусолини је том приликом чланове италијанске фудбалске репрезентације назвао „војницима у служби нације.” (према И. Чоловић, *Политика симбола,* Б92, Београд 1997, 268)

UDC: 622.3(497.16 Брсково)”12/15”

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Миљан ГОГИЋ*

РУДАРСКА ПРОИЗВОДЊА У СРЕДЊОВЈЕКОВНОМ БРСКОВУ

ABSTRACT: *The paper deals with a synthetic overview of data regarding mine production in medieval Brskovo based on all available sources. In order to reconstruct the scale and method of production, the paper used data from montan-geological reports resulting from tests done in order to restart the production in the Brskovo mine. It provides data about the sites where the ore was taken, the sorts of ore and metal exploited, places where it was processed and about the composition of the slag. The work provides field observations on the now visible traces of medieval mining, and descriptions of the artefacts found which were used in the mining process. Testimonies of previous mining activity preserved in the toponymy of Brskovo and the surrounding area are another topic of this paper. Moreover, it provides data about the direction of medieval roads which connected Brskovo with the coast and the river Lim, as well as the data about a money mint, economic importance of Brskovo and the participation of business people from the Lim region in business matters regarding the lease of Brskovo mines and metal trade.*

KEY WORDS: *Mining, Brskovo, Lim region, metal trade, medieval times*

Почеци рударства у средњовјековној Србији везују се за Брсково на Тари, у подножју планине Бјеласице. Рударску производњу су покренули Саси, њемачки рудари. Дошавши у Србију они су унаприједили рударску производњу, њиховим доласком почиње ново раздобље у развоју средњовјековног рударства на овим просторима.

Начини откривања рудних лежишта у средњем вијеку данас су нам непознати. Вјероватно су им као смјернице служили трагови античког рударства. Тешко је утврдити у којим је све епохама вршена екс-

* Аутор је истраживач сарадник у Историјском институту Црне Горе.

плоатација у једном руднику, пошто је свака новија рударска активност скоро у потпуности уништавала остатке претходног. Археолошка и геолошка истраживања којима би се утврдило из којих све периода потичу трагови рударства на Брскову у његовој околини нијесу вршена. Данас је највећи дио тих старих радова и других археолошких остатака (нарочито на Брскову) уништен покретањем савремене рударске производње.

Да је област Потарја била насељена у доба Римљана свједочи дио сачуваног натписа на латинском језику који је у Пољима, код данашњег Мојковца, пронашао Андрија Јовићевић. Сачуван је био само десни дио плоче са натписом.[1] Потенцијална археолошка налазишта у околини са назнакама античког насљеђа још чекају да буду истражена.[2]

Низводно од Добриловине на Левер Тари откривени су остаци насеља из илирског и римског периода.[3] У атару села Чадиња код Пријепоља пронађени су остаци рудника из римског периода, његово постојање посвједочено је епиграфским споменицима пронађеним на Коловрату код Пријепоља.[4]

Један од посредних доказа да је на простору средњег Потарја вођена руда и у римско доба јесу трагови рударске активности сачувани у топонимији. Када се говори о рударству у Брскову мора се имати у виду да се трагови рударске активности налазе на једном ширем подручју средњег Потарја. На простору Горњег Лепенца, сјеверно од Брскова, налази се топоним Металька. Поријекло ове ријечи треба тражити у римском називу за рудник *metalla* и за рударство *ars metallica*.[5] На десној обали Таре, код села Вашкова постоји потес Металица који још више указује на римско рударство. Чињеница да се Саси прво помињу у Брскову, а да их касније налазимо на простору српске средњовјековне државе углавном у областима за које се са сигурношћу зна да је на њима била велика рударска активност и у римско доба говори о томе да се и у доба Римљана било рударске производње у Брскову и околини. Мала је могућност да су Саси доведени да прво покрену рударску производњу у подручје тешко проходног средњег Потарја, а да тамо већ није било

[1] А. Јовићевић, *Историја Мораче до 1820. године*, Чачак 1927, 6. Данас се о судбини тог дијела плоче са натписом ништа не зна. Не знамо да ли је пронађен на својој пробитној локацији или је ту пренијет.

[2] Приликом проширења сеоског гробља 70-их година XX вијека у Прошћењу, на десној обали Таре, по ријечима мјештана наилазило се на остатке гробница зиданих циглом, могуће из античког периода.

[3] М. Војиновић, *Пљеваљски крај. Прошлост и порijекло становништва*, Пљевља 1999, 121.

[4] М. Мирковић, *Из историје Полимља у римско доба,* Годишњак Центра за балканолошка испитивања 14, Сарајево 1975, 95-108.

[5] Г. Томовић, *Средњовековна рударска топонимија у околини Пријепоља*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1997, 91-99, 93, 94.

трагова рударске активности из ранијих епоха. Мишљења смо да је Брсково и цијели простор средњег Потарја било демографски и рударски активно и у римско доба, и да се рударство на овом простору настављало на рударски ревир Полимља.

Дошавши на простор Балкана Срби су донијели и једноставне технике у рударењу, обради метала, посебно гвожђа; на тај начин задовољавали су своје потребе за алатом и оружјем.[6] Та продуција је свакако била малог обима, на нивоу занатске активности. Као претпоставка стоји да је новац из времена краља Радослава (1227-1234) кован од метала из српских рудника. Прави почетак вађења руде и њене прераде у знатно већем обиму везује се за Брсково.

Брсково се први пут помиње у одлуци Градског вијећа у Котору од 22. августа 1243. године. Том одлуком регулише се извоз вина у Брсково.[7] Име овог града прошириће се и на околну територију, по њему ће и жупа у средњем Потарју бити названа брсковском.[8]

У науци још није тачно утврђено одакле су Саси дошли и које су биле околности под којима су се населили у Србији.[9] Прва могућност је да их је краљ Урош I (1243-1276) позвао у Србију циљем да као изузетно стручни рудари покрену рударску производњу.[10] У прилог овој могућности говори Мавро Орбин који каже да је рашки краљ Стефан - тако он зове Уроша I - довео у земљу Њемце, вјеште рударству који су отворили руднике: *„... и тако, благодарећи рудницима које му ови отворише, порасте веома његово благо и постаде веома богат. Ово нису умели његови претходници, па су живели припросто, не бринући се за сакупљање блага и стицање новца.“*[11]

Друга могућност је да су се они из Ердеља, гдје су били првобитно насељени, пред провалом Татара почетком пете деценије XIII вијека склонили у планинска подручја Србије гдје су задржали своје повластице које су имали у Угарској.[12] Њихов први помен у изворима везује се за Брсково. У Стонској повељи краља Уроша I стоји да је граница планине Смрјечник код Брскова ишла *„уз брдо над Сасе“*.[13] Брсково је убрзо

[6] Р. Ћук, *Античко и словенско наслеђе*, у књизи: С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд-Нови Сад 2002, 11-19, 18.

[7] Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ LVI, Београд 2008, 305-309.

[8] О првом помену жупе Брсково и њеној територији видјети у: С. Мишић, *Потарје у средњем веку,* Гласник Завичајног музеја, књ. 5, Пљевља 2006, 9-17.

[9] О Сасима видјети у: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, САН, Посебна издања, књига CCXL, Београд 1955, 1-27.

[10] К. Јиречек, *Историја Срба I,* Београд 1981, 286.

[11] М. Орбин, *Краљевство Словена,* Београд 1968, 24.

[12] В. Ћоровић, *Брсково,* Гласник географског друштва, св. XX, Београд 1934, 40-49, 44.

[13] Г. Томовић, *Из историје Средњег Полимља од VII до XVII века,* у књизи: *Манастир Светог Николе у Подврху,* Београд 2006, 33 (Стонска повеља, прилог 1)

по њиховом доласку добило уређење по узору на оно које су донијели из своје домовине. Нијесу сачуване повеље о њиховим привилегијама, из каснијих извора знамо да је њихова аутономија обухватала право да обављају све послове у процесу вађења и прераде руде, а као католици уживали су слободу вјероисповијести.[14] Саси су унаприједили српско рударство тиме што су примијенили технику која је резултирала далеко већом производњом и што су почели да експлоатишу племените метале (сребро, бакар и олово). Унијели су новине при отварању рудника, копању руде и њеној преради. Све те активности биле су праћене новом организацијом рада.

Рударство средњег вијека подразумијевало је двије врсте послова, прво су биле активности везане за вађење руде, други дио је била њена прерада. Копање руде било је условљено положајем рудних лежишта док је њена прерада морала бити прилагођена терену да би била што ближа воденим токовима са великим природним падом.[15] Већа удаљеност простора на којима се руда копала од оних на којима се прерађивала успоравала је производњу и повећавала њене трошкове. Простор Брскова и околине гдје је руда вађена богат је воденим токовима великог природног пада тако да транспорт извађене руде до мјеста гдје се она топила и пречишћавала није представљао проблем и није изискивао веће додатне издатке.

Простор Брскова удаљен је око пет километара источно од данашњег Мојковца у подножју Бјеласице. На њему су били примјетни трагови некадашњег рударског насеља, на Догањицама су се назирали остаци цркве и дворане.[16] Данас је тај простор у великој мјери затрпан шљаком и девастиран.

Рударска производња захватала је знатно већу област, али је на Брскову била најинтезивнија. На простору површине око 10ha (500м дужине у правцу југозапад-сјевероисток и 200 м ширине у правцу сјеверозапад-југоисток) пронађено је око 150 рударских окана.[17] „Прома-

[14] С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни* ,у: *Работници, војници, духовници, Друштва средњовековног Балкана,* Београд 1997, 259-276, 261.

[15] С. Ћирковић, *Рудници и рударски послови, Старо српско рударство*, 49-64.

[16] Б. Вуловић, *Средњовековни град, рудник и насеље Брсково,* Музеји VII, Београд 1952, 75-86.

[17] J. Draškoci, *Brskovo,* Beograd 1937 (манускрипт). Фонд стручне документације ЈУ Републички завод за геолошка истраживања Подгорица, документ бр. 902-14, 1. Истражне радове у периоду 1929-1939 обављала су енглеска акционарска друштва са сједиштем у Трепчи. Она су била узела у концесију истраживања на простору Брскова и околине. Послије II свјетског рата истраживања су настављена, као и послије покретања производње у савременом руднику „Брсково". Монтан-геолошки извјештаји коришћени у овом раду потичу из тих истраживања. Љубазно нам их

трањем на терену, како у ужем делу тако и у широј околини, може се запазити велики број старих рударских радова, а то су остаци великог броја шахти, поткопа и дјелимично површинских прерива, затим налазишта многобројних шљакишта - што све свједочи о некадашњим обимним истражним и експлоатационим радовима.“[18] У тим својим радовима средњовјековни рудари нијесу се спуштали ниже од нивоа ријеке Руднице, нијесу ишли у дубину више од 70 м. Пошто је рудна зона падала под углом од око 45° честе су биле појаве каскадног спуштања окнима, примјетне су и појаве накнадних извођења радова. Како би спријечили обрушавање и засипање ископа вршили су њихово подграђивање (наилазило се на потпуно очуване ходнике са подградама које су још увијек добро пркосиле времену). У циљу што веће безбједности практиковали су да залажу окна са сваке стране (чак и патос) тако што су у заложним даскама правили жљебове (фалцеве) да би се боље уклопиле једна у другу. На такве ходнике наилазило се обично у богатим рудним зонама. Такође, свуда гдје су мислили да су окна исцрпљена и руда повађена вршили су запуњавања са дрвеном грађом.[19]

У Брскову је углавном експлоатисан галенит из кога се добијало олово а вјероватно и сребро. У мањој мјери искоришћавани су халкопирит, малахит и азурит за добијање бакра.[20] Радови су били оријентисани тамо гдје је била богатија руда, на њу су чешће наилазили у шкриљавој зони, непосредно поред еруптивних стијена, то су мања сочивца, мугле или дјелови кратких испрекиданих жица.[21] Изван ове главне зоне, старих радова има и према Меденом гувну и даље у Жутим прлима али се њихов број знатно смањује. На њима самима, гдје је откривено централно оруђење, старих радова је врло мало, иако је на површини имало индикација за јављање оруђења као и на осталим теренима. Вјероватно их је одбијала врло тврда стијена силификовани порфирит, за које је везано оруђење. Изгледа да нијесу имали довољно развијену технику да би у њему радили поткопе или окна, због тога су тамо направили мало безуспјешних покушаја. На том простору су се задовољили експлоатацијом мањих жичаних појава нешто источније у

је уступио на коришћење Ранко Свркота, инжењер рударске геологије, за шта му изражавамо захвалност.

[18] С. Бошковић, *Олово – цинкано рудно лежиште Брсково (Црна Гора),* Брсково, фебруара 1954, 2 (манускрипт). Овај монтан-геолошки извјештај пронашао сам у архиви некадашњег рудника Брсково у Мојковцу. На документу нема сигнатуре.

[19] С. Бошковић, *Олово – цинкано рудно лежиште Брсково (Црна Гора)*, 2.

[20] Ј. Томић, Гр. Гагарин, *Брсково и литолошки састав Бјеласице*, Гласник српског географског друштва, св. XX, Београд 1934, 50-61, 52.

[21] С. Бошковић, *Олово – цинкано рудно лежиште Брсково (Црна Гора)*, 2.

шкриљцима и порфириту за које је примијећено да имају извјестан садржај злата (до 14gr/T).[22]

Остаци старих радова примјетни су на више мјеста у околини Брскова. Улази највећи број њих (мисли се на оне који нијесу били захваћени савременом експлоатацијом) затрпани су из безбједоносних разлога. По ријечима мјештана било је рударских окана која су дубоко допирала у узвишење на чијем се врху налазе остаци зидина утврђења које је контролисало цјелокупан простор Брскова и околине, познато као брсковски град. На простору Црног крша (десна обала Руднице) такође има остатака средњовјековних рударских радова. Дешавало се да се на падинама брјегова око Брскова земља одрони или усљед јаких непогода снажне бујице кише направе дубоке усјеке иза којих се појављују улази у старе рудокопе. Старих радова има на простору Тврдог потока, Букове главе, затим у Бјелојевићкој ријеци, Врагодолу (изворишни дио Бјелојевићке ријеке на планини Бјеласици).[23] На подручју ове планине трагови старих радова пронађени су и на простору Побрђа, Мучнице[24], Зекове главе[25]. У питању су области Бјеласице које гравитирају Брскову и долини Таре.

У многим од тих старих радова нађени су остаци њихове технике: стари алати, чекићи, длијета, лопате, карлице, столице-троношци за рад у сједећем положају у поткопима, стубе за спуштање кроз шахте, капа од вунене тканине...[26] Овај пронађени археолошки материјал представља веома значајно свједочанство за проучавање начина рада средњовјековних рудара у Брскову. У каквим су условима радили средњовјековни рудари у Брскову можда најбоље свједоче троношци за рад у сједећем положају пошто су окна била малог промјера да се у њима није могло радити у усправном положају. Да би могли да копају руду морали су користити лампе за освјетљење окана. Један од проблема ових рудара била је и хладноћа, из тог разлога носили су и капе од вунене тканине, оне су им пружале неку врсту заштите у току рада. Пронађена ужад од лике су служила за извлачење руде на површину земље. Лопате и карлице су коришћене у процесу пребирања и прања руде, активности које су претходиле њеном топљењу. Све ово предста-

[22] С. Бошковић, *Лежиште цинка-олова-бакра и пирита „Брсково“, Црна Гора*, Годишњи извјештај за 1958 годину (манускрипт), Фонд стручне документације ЈУ Републички завод за геолошка истраживања Подгорица, документ бр. 520, 2.

[23] С. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину*, 2.

[24] Ј. Томић, Гр. Гагарин, *Брсково и литолошки састав Бјеласице*, 52.

[25] П. Новиков, *Извјештај,* Фонд стручне документације ЈУ Републички завод за геолошка истраживања Подгорица, документ бр. 902 (5).

[26] С. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину*, 3. Нажалост, мало је сачуваних остатака њихове технике, они се налазе у Завичајном музеју у Бијелом Пољу.

вља вриједан музејски материјал за проучавање начина рада средњовјековних рудара.

Прерада руде на овом простору била је сконцентрисана око токова Руднице и Бјелојевићке ријеке. Највећа шљакишта налазе се уз ријеку Рудницу, према Брскову, већином у горњем току гдје је иначе и вађена руда. Велика шљакишта налазе се и у Бјелојевићкој ријеци, изнад мјеста гдје увире Тврди поток; остатака шљаке има и у Врагодолу на планини Бјеласици.[27] И данас се могу поред ријеке Руднице видјети гомиле троске (шљаке).

Трагови рударске активности на Брскову и његовој околини сачувани су у топонимији. Неки називи свједоче о самом простору гдје је руда вађена и о њеном карактеру, док се други доводе у везу са одређеним радним операцијама у току њене прераде. Медено гувно је називано по лежишту бакарне руде. Жута прла или прла уопште представљају простор гдје се руда пекла и ситнила прије топљења.[28] Сулфидне руде су прије топљења пржене (роштоване)[29] - по тој радној операцији Пржишта су добила име. На простору Угљара (потес код Бјелојевићке ријеке) спремао се дрвени угаљ за вигњеве помоћу којих се руда топила, док назив Вигњишта води поријекло од назива за стара рударска постројења. Називи мјеста Жаровнице и Ливнице такође су везани за рударску активност. На планини Бјеласици бројни су микротопоними *рупа* и *рупе* што указује на истражно- експлоатационе послове. Када се говори о рударству у Брскову и уопште мора се имати у виду да сва откривена окна нијесу била богата рудом. Ово се нарочито односи на оне просторе гдје их на терену има у мањем броју. Нека од њих су била чисто проспекциона, истражног карактера.

За наш рад интересантна је и област Биоградског језера и његове околине, предио Краљевог кола у подножју језера на десној обали Таре. У околини Биоградског језера пронађен је већи број старих радова, док су шљакишта откривена на простору испод језера.[30] За покретање рударских постројења на томе терену кориштена је вода ријеке Језерштице која је отока самог језера. Познато је да се врховно право владара и њено трајно присуство у рударским мјестима испољавало у узимању данка познатог као *урбура*. О њеном износу сазнајемо на основу аката из османског времена. Вјероватно је за владара узимана осмина или

[27] С. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину*, 2.
[28] V. Simić, *Prilog za poznavanje naše starije terminologije u rudarstvu*, Zbornik radova XVI, Rudarsko –geološko-metalurški fakultet i institut za bakar u Boru, Bor 1974, 147-190, 173.
[29] С. Ћирковић, *Рудници и рударски послови*, *Старо српско рударство*, 54.
[30] Ц. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину*, 2.

десетина ископане руде.[31] Без сумње, и у Брскову владару је припадао дио ископане руде. Она је одлазила закупницима царина који су даље, у име владара и о његовом трошку вршили, њену прераду све до добијања метала. У Закону о *рудницима* деспота Стефана Лазаревића у више наврата говори се о *урбурарима,* чиновницима који су давали концесију за експлоатацију рудних поља, одређивали његову величину, скупљали данак - *урбуру*.[32] У рударској терминологији средњег вијека на нашим

Сл. бр. 1

Сл. бр. 2

[31] С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, *Војници, работници, духовници,* 79-103, 98.

[32] Н. Радојчић*, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 39-49.

Сл. бр. 3
Остаци рударске технике из средњовјековног Брскова:
сл. бр. 1- лампа за освјетљење рударских окана,
сл. бр. 2 - остаци дрвених карлица за исијавање руде,
сл. бр. 3- остаци дрвених лопатица (Завичајни музеј, Бијело Поље)

просторима усталила се за топионицу руде, због значаја који је он у њој имао, стара ријеч за точак - *коло*. Остаци пронађене шљаке на том подручју јасно говоре да је Краљево коло добило име јер је ту топљена руда, док прва ријеч у имену овога мјеста, рекло би се, више одражава народну традицију и сјећање да је на том простору некад било рударске производње него могућност да је ту прерађивана руда која је припадала краљу, као његово регално право.

Рударска активност у нешто мањем обиму одвијала се и сјевероисточно од Брскова, ка Ракити, Роговом кршу, селу Јабучно; остаци прерађене руде пронађени су у Ракити.[33] Исто тако, депоније шљаке откривене су и у ријеци Лепешници.[34] И на овом простору рударство је посвједочено у топонимији. Вјероватно је и Мијатово коло такође добило име по топионици руде (оно се налази поред Лепешнице у којој има остатака шљаке). Угљари (на Бјеласици) и Ћумурана свједоче о процесу прављења угља (ћумура) за топионицу. Рударством је била захваћена и лијева обала ријеке Таре, подручје данашње Штитарице. Знатан број старих радова откривен је у Штитаричкој ријеци[35], док су остаци бакарне згуре

[33] С. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину,* 2.
[34] J. Draškoci, *Brskovo,* 1.
[35] Л. Нет*, Извјештај о прегледу манганских рудишта у Црној Гори* (манускрипт), Панчево, јул 1950, Фонд стручне документације Републички завод за геолошка истраживања, Подгорица, документ бр. 255, 7.

пронађени у долини доњег тока исте ријеке.[36] И на простору Штитарице има назива предјела и мјеста која свједоче о рударењу: Мали и Велики препран, Сребрна долина... Име овог села показује да је ту у средњем вијеку било насеље занатлија који су се бавили израдом штитова.[37] Рударска производња је на тај начин допринијела и развоју занатских активности.

Рударска активност је поред ових простора вјероватно обухватала и друга подручја у Потарју - остатака рударских активности сличних онима у Брскову и околини има и на беранском дијелу Бјеласице. Што се тиче приближног броја старих радова на Брскову, њега је тешко проценити. На самом Брскову их је било око 150, мишљења смо да њихов укупан број није прелазио 300-400. „Види се да је овај терен био привукао врло живу пажњу старих рудара који су експлоатисали богатију олово-цинкану рудачу са знатнијим садржајем сребра и да привидним нестајањем богате руде у Брскову они су се упутили и у шири терен, често и тамо гдје није било никаквих знатнијих резултата, за мањим рудним жицама, без неке практичне вриједности.“[38] Прерада руде била је сконцентрисана око Руднице, Бјелојевићке ријеке, Језерштице, Штитаричке ријеке, Лепешнице, а вјероварно и око Ракитске ријеке.

У монтан-геолошким извјештајима нашли смо анализу само једног узорка шљаке из Брскова. Та шљака, поред осталог, садржала је и 4,60 % олова, 0,30 % бакра, 14,46 % гвожђа, као и 50 гр сребра у тони.[39] На основу једног узорка не можемо доносити поуздане закључке о нивоу развијености металуршке технике у Брскову.

Брсково је са приморским градовима било повезано разгранатом мрежом путева - из њега су ишли путеви ка трговима у унутрашњости Србије.[40] На простору Брскова и околних подручја могу се на терену уочити остаци средњовјековних путева и правци њиховог пружања. Усљед изградње приступних путева за потребе савременог рудника, експлоатационих активности, пробијања сеоских путева као и утицаја природних узрока (бујице, одрони), они су само мјестимично очувани и уочљиви, али се трасе њиховог пружања могу рекогносцирати на терену. Од Догањица на Брскову један је пут ишао преко ријеке Руднице, пео се на Медено гувно и преко потеса Вишњице избија на Челинску косу, од ње је скретао десно у правцу Ускочког потока и испод данашњег гробља у засеоку Гилноге спуштао се на Мијатово коло. Овај пут у

[36] С. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину,* 2.
[37] О оружју у средњовјековној Србији видјети: Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
[38] С. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину*, 3.
[39] J. Draškoci, *Brskovo,* 2.
[40] Детаљно о овим путевима видјети: Г. Шкриванић*, Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

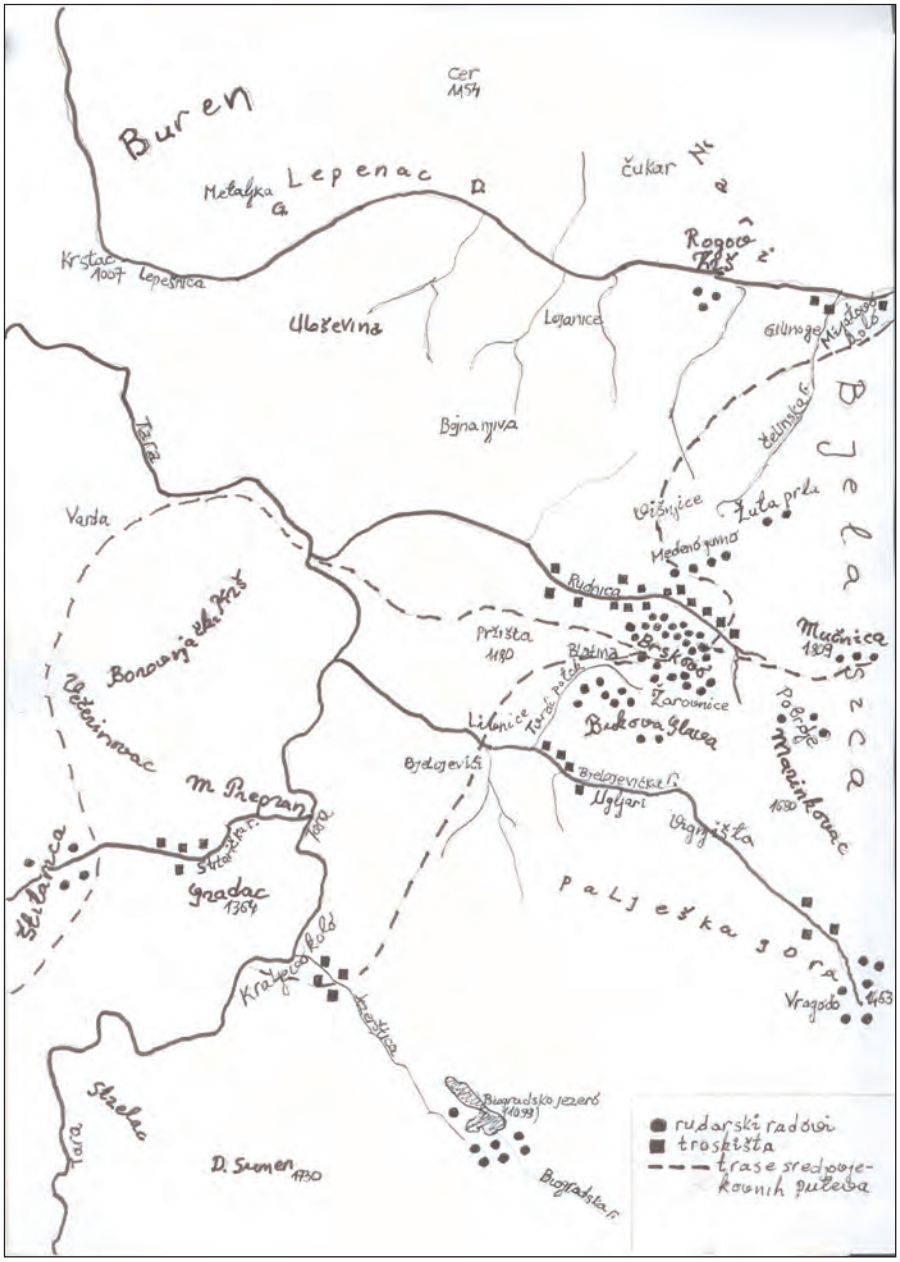

Карта 1. Остаци старог рударства на Брскову и околини

народу је познат као „Мацурски пут“. Он је представљао најкраћу комуникацију из Брскова и Потарја у област Полимља. Од Мијатова кола пут је даље ишао долином Лепешнице и Љубовиђе. Од Брскова један је пут ишао преко Бјелојевића у правцу Биоградског језера и Краљевог кола. Приликом градње пута од Краљевог кола ка Биоградском језеру крајем XIX вијека откривена је калдрма старог средњовјековног пута.[41] Уз ријеку Рудницу ишао је један колски пут на Продане, Подбучје, Ивково поље и стизао под Мучницу на Бјеласицу. Ови стари путеви пролазили су, значи, преко предјела гдје је рударска активност била најинтезивнија. Пут који је за Брсково ишао из приморја преко манастира Мораче на Требаљево спуштао се (преко села Штитарице) у долину Таре код данашњих Горњих Поља. О томе нам свједочи назив Варда у Горњим Пољима. Такви називи обично означавају мјесто гдје су се налазиле страже које су чувале путеве.[42]

Природа рударских послова, прије свега величина и сложеност постројења, били су препрека да појединац и мала група људи буду у могућности да сами организују рударску производњу. Неопходност удруживања и организовања испољавала се на више различитих нивоа, на првом мјесту при окупљању радне снаге потребне да са обаве послови. Удруживање је било неопходно и због потреба за материјалом неопходним у току рада. Исто тако, неоходна су била и средства за рад да би се дошло до резултата. У средњовјековном рударском праву у Европи, па и у Србији, познати су били организовани облици погодни да повежу и одрже на окупу оне који су били заинтересовани за рударску производњу, како оне који су радили и производили, тако и оне који су само улагали средства и преко њих учествовали у производњи.[43] Удруживање рада и капитала било је, без сумње, присутно и у Брскову. Саси су као стручњаци покренули рударску производњу али су истовремено били и власници (гварци) дјелова рудника (окана). Развијене трговачке везе између Брскова и Дубровника резултирале су тиме да су и Дубровчани својим капиталом, као предузетници, узимали учешће у рударској производњи у Брскову.[44] Которани, поданици српских владара, такође су учестовали у експлоатацији брсковских рудника. Сачуван је податак да су Которани Михо Спица и Мате Абреа 1333. и 1335. године били закупци брсковског рудника бакра.[45] Временом су и домаћи људи, за-

[41] *Глас Црногорца*, број 41, Цетиње 1886.

[42] Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној србији*, 39.

[43] С. Ћирковић, *Предузетништво и рударско право*, *Старо Српско рударство*, 79-93.

[44] I. Voje, *Brskovo in vrednost srebra v srednjem veku*, Zgodovinski časopis, X-XI (1956-1957), Ljubljana 1957, 285-295.

[45] A Mayer, *Monumenta Catarensia I*, Zagreb 1951, 2, 49,153; И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Злато и бакар старог Брскова,* ИЗ IX (1953), 271-276.

хваљујући економском снажењу, узели учешће у пословима везаним за организацију рударске производње.

У изворима налазимо да се у Брскову, на првом мјесту производило сребро. Оно се помиње као предмет извозне трговине; велика количина сребра претварана је у новац који је у брсковској цеки кован у великим емисијама.

Метали експлоатисани у Брскову, прије свега сребро, привлачили су трговце из приморја, углавном Дубровчане и Которане. Брсковско сребро било је цијењено због доброг квалитета. Први податак о извозу сребра из Брскова у Дубровник потиче из 1280. године. У документу који говори о тој трговачкој трансакцији роба је декларисана као восак, могуће из безбједоносних разлога.[46] Трговина сребром обављала се што је могуће дискретније јер су животи трговаца били угрожени.[47] У изворима се помиње неколико врста сребра: сребро (argentum), фино сребро (argentum finum), сребро са одређеном количином злата у себи (argento de glama). Први подаци о трговини гламским сребром на овим просторима забиљежени су у једној дубровачкој хроници гдје код године 1279. стоји записано да су босански трговци допремили у Дубровник много сребра помијешаног са златом. Пошто се зна да босански рудници нијесу давали гламско сребро могли бисмо претпоставити да је ријеч о сребру из Брскова.[48] Чињеница да се у том документу не говори прецизно одакле је то сребро наводи нас да први сигуран помен о трговини сребром из Брскова ипак вежемо за 1280. годину. Документа XIV вијека директно говоре о гламском сребру из Брскова. Године 1335. помиње се „*argentum de Brescoa quod dixit tenere aurum*“; то сребро имало је цијену од 15 перпера за једну литру.[49] Из нешто каснијег периода имамо податке о знатно бољем квалитету брсковског сребра. У задужници из 1357. године тројица трговаца из Брскова добијају у Дубровнику на кредит 600 перпера, с тим што су били обавезни да дуг подмире сребром доброг квалитета „*de yperperis XXIIII libra argenti fini*.“ Једна литра брсковског сребра вриједјела је у овом случају 24 перпера.[50] Процентуално изражено у првом случају брсковско сребро имало је око 1 % злата[51] а у другом око 5 % злата.[52] Которски споменици пружају податак који

[46] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301,* Београд 1932, 30, бр. 26.
[47] С. Ћирковић, Д. Ковачевић, *Трговина у средњовековној Босни*, ЈИЧ 2, Београд 1962, 108.
[48] И. Воје*, Argentum de glama*, ИЧ 16-17 (1970), 15-43, 16.
[49] Исто, 18.
[50] I. Voje*, Brskovo in vrednost srebra v srednjem veku*, 287.
[51] В. Винавер, *Проблем производње сребра у средњовјековној Србији*, ИЗ 17 (1960), 481-512-500.
[52] В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена надница, средњовековни*

говори о још већем проценту злата у брсковском сребру. На основу тог документа из 1333. године изведен је закључак да је сребро из Брскова садржало у себи 8,33 % злата.[53] Поређења ради, новобрдско сребро садржало је у себи 16,67 % злата.[54]

Поред сребра у Брскову је експлоатисан и бакар. Сачувани су, истина у мањем броју, подаци који се односе на трговину овим металом. Из два трговачка уговора склопљена у Котору 1333. и 1335. године види се да је из Брскова извезено око 150 тона бакра.[55].

У процесу производње сребра као узгредан производ добијано је олово. У изворима нема података о трговини брсковским оловом. У зидинама старе цркве на Догањицама нађено је прерађено олово.[56] На вађење руде олова у Брскову и околини указује топоним и мањи поток Плавиште, сјевероисточно од Бјелојевића. Овај назив указује на руду плавицу, како је на нашим рудиштима називана оксидна оловна руда – церузит.[57]

О прозводњи и преради гвожђа у средњем вијеку у изворима имамо мало података. Ако је и било прераде руде гвожђа у Брскову, она није могла подмирити локалне потребе па су били приморани да увозе предмете од гвожђа. Једном дубровачком трговцу украдено је у Брскову 1372. године 10 гвоздених раоника.[58]

Интезивна рударска производња и продукција сребра представљали су добру основу да се у Брскову почне ковати новац у великим емисијама. У Србији је ковање новца обновљено увођењем динара по узору на венецијанске гроше. Анализом стила новца, односно утврђивањем узора у венецијанском грошу, констатовано је да српски новац копира стил венецијанских гроша који се први пут појављују на новцу дужда Ранијера Зена (1253-1268). На тај начин добијена је као terminus post quem 1253. година када је могло започети ковање новца у Србији.[59] У вријеме Уроша I и његових синова Драгутина и Милутина српски новац кован у Брскову и другим ковницама по изгледу, тежини и унутрашњој вриједности (финоћи, проценту сребра) одговарао је млетач-

---

Дубровник, ИГ 1-2 (1960), 51-93, 80.

[53] A. Mayer, *Monumenta Catarensia I*, sv. 2, 55; И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Злато и бакар старог Брскова,* 272-273.

[54] К. Јиречек, *Историја Срба II* , Београд 1981, 175.

[55] A. Mayer, *Monumenta Catarensia 1*, sv. 2, 49, 153; И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Злато и бакар старог Брскова*, 273-274.

[56] С. Бошковић, *Годишњи извјештај за 1958. годину*, 3.

[57] В. Симић, *Надо и плавити, термини наше старе производње гвожђа*, Ономатолошки прилози 2 (1981), 143-150, 148.

[58] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 50.

[59] В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 97.

ком матапану.[60] Да би забранила употребу српског новца на свом и тржиштима која су била привлачна за њене трговце млетачка влада је од почетка 80-их година XIII вијека па током наредних неколико деценија предузимала низ мјера.[61] О квалитету брсковског новца и количини сребра које је прерађивано у Брскову најбоље говори документ из 1285. године гдје се види да је унутрашња вриједност новца кованог у Брскову одговарала пречишћеном сребру.[62] Брсковска цека била је организована тако што је вјероватно давана у закуп - у документу из 1281. године помињу се неки закупци ковнице и царине у Брскову. [63]

Захваљујући рударству и трговини, прије свега металима, Брсково је у другој половини XIII вијека постало готово најважнији привредни центар Србије. У њему је формирано насеље њемачких рудара од којих су неки располагали не малим иметком.[64] Брсково је својим економским значајем убрзо привукло трговце и друге пословне људе приморских градова који су нашли интереса да с њим одржавају динамичне економске везе. Нарочито су се Дубровчани истицали у трговии са Брсковом. О значају Брскова за дубровачке привредне активности најбоље говори чињеница да у њему имамо помен првог дубровачког конзула у Србији (1278. год.). Његов задатак је био да, у оквиру рјешавања спорова својих сународника, штити и интересе дубровачких трговаца и других пословних људи из Дубровника у Брскову. Они су из Брскова, поред метала, извозили восак, коже, крзна и другу робу, док су у Брсково допремали зачине, со, вино, тканине[65]. Од средине XIV вијека чешће се у изворима јављају домаћи трговци из Брскова који узимају у Дубровнику кредит и тргују разноврсном робом.[66]

Развој рударства подстакло је и снажење занатских активности, израђују се предмети за потребе локалног тржишта. Најчешће у изворима налазимо помене златара у Брскову. Њихова дјелатност у том тргу и руднику обично се доводи у везу с ковањем новца у брсковској ковници. Осим златара помињу се крајем XIII вијека и крзнари.[67] Села Штитари-

[60] Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 24.
[61] О овим мјерама видјети : Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII* и *XIV веку*, 23-35.
[62] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 145, бр. 383.
[63] Исто, 78, бр. 195.
[64] Исто, 36, бр. 37.
[65] Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, у: *Краљ Владислав и Србија XIII века,* Београд 2003, 99-106; Г. Чремошник, *Увозна трговина Србије год. 1282 и 1283*, Споменик СКА 62, Београд 1925, 61-69.
[66] И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку као и трговачкох веза са Дубровником.* Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год, Београд 1970, 87-102.
[67] Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 42, 140; И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Злато и бакар старог Брскова*, 273.

ца и Мајсторовина, оба у близини Брскова, указују на различиту занатску активност која се развијала око тог значајног рударског и трговачког центра (израда штитова и финијих занатских производа). Тако су се временом и домаћи људи почели бавити занатском дјелатношћу.

Продукција метала у Брскову имала је велики значај за српску државу и њене владаре. Трговина металима, ковање новца, приходи од закупа царина и ковнице дали су снажан подстицај укупном политичком и економском снажењу државе Немањића. Приходи од Брскова омогућили су владарима да поспјеше своју ктиторску активност. Тако знамо да је краљ Милутин приложио својој задужбини манастиру Бањској 200 перпера као годишњи доходак од Брскова. Године 1319. краљ Милутин је дао да се од сребра изради олтар за крипту базилике св. Николе у Барију. То сребро потицало је из српских средњовјековних рудника, свакако и из Брскова.[68]

Просперитету овог рудника погодовало је низ околности, на првом мјесту долазак Саса, близина привредно и културно развијеног Полимља, релативна близина приморских градова (Дубровник, Котор), као и природна упућеност српске државе на тржишта ових градова.

Почетком XIV вијека отварају се нови рудници у Србији (Рудник, Ново Брдо). Њихова рудна лежишта била су, изгледа, издашнија од брсковских. Њима ће Брсково уступити примат. Ова мјеста, као и друга, све више привлаче пажњу дубровачких трговаца и њиховог капитала. Престанком помена појединих мјеста у дубровачким изворима може се говорити о њиховом економском слабљењу. То је случај и са Брсковом. Од 60- их година XIV вијека све су рјеђи помени Брскова у дубровачким документима. Опадању Брскова као трговачког мјеста допринијеће и метежи у српској држави послије смрти цара Душана. Ипак, чини се да је главни разлог привредне стагнације читавог овог краја био прекид рударске активности у Брскову. У науци се сматра да су рударске активности у Брскову замрле услед исцрпљености.[69] Овај појам исцрпљености могао би бити само релативан. Као што смо видјели средњовјековни рудари су експлоатисали само богатија рудна лежишта којих и није било много у површинском дијелу, док им техничке могућности нијесу дозвољавале да експлоатишу руду у другим, богатијим рудним зонама.

Сукоби обласних господара захватиће и простор Потарја. Жупа Брсково дијелиће судбину области Бранковића.[70] Да је рударска произ-

[68] Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, Београд 2006, 42, 148; Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора I*, Цетиње 1957, 105.

[69] В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951, 144; М. Динић, *Брсково, Енциклопедија Југославије II*, Загреб 1956, 243.

[70] О овим догађајима видјети: С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, 10.

водња у Брскову у првој половини XV вијека била готово прекинута, а оно замрло као трговачко мјесто, свједочи извјештај дубровачких посланика из јула 1433. године гдје се Брсково убраја у напуштена мјеста.[71]

У овом крају, и прије пада под османску власт, Турци су држали нека села која ће ући у посједе османског војног заповједника Иса-бега Исхаковића. С подручја Потарја из некадашње области Вука Бранковића то су била села Прошћење, Стричина и Рујковина. Приликом пописа 1455. године из Иса –бегових хасова су замјеном изузета два села у брсковском крају (Стричина и Рујковина) и пренесена у царски посјед (хас), јер је наводно у истима откривен рудник Простен`је (Прошћење) у Лимским Никшићима[72].

Село Прошћење први пут се помиње у Лимској повељи краља Уроша I (1254). Овом повељом Прошћење је приложено манастиру св. Петра на Лиму. Из описа међа овог села види се да се оно простирало на десној обали Таре све до Писане јеле на сјеверу. Као један од његових засеока помиње се и Стрчна (данас Стричина, засеок Прошћења на десној обали Таре).[73] Обично се овај рудник Простјен`је доводи у везу са брсковским рудницима.[74] Приликом истражних радова 1931. године пронађени су стари радови на локалитету Рудо поље.[75] Област Рудог поља улазила је у састав атара села Прошћења.[76] Значи и овај простор на десној обали Таре био је захваћен рударском активношћу. На рударску активност у том подручју, поред самог топонима Рудог поља, указује и потес Сребрница која се налази источно од Рудог Поља, између њега и ријеке Љештанице. Трагова рударских активности сачуваних у топономастици има и на ширем подручју, називи села Црвена Локва, Барице, микротопоними *рупе*, *рупице*, јасно говоре о посебном рударском ревиру на том простору који се настављао на ревир пљеваљског краја. Како се може констатовати, и простор Прошћења био је захваћен рударским активностима. Мишљења смо да се рудник који се помиње у осман-

[71] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 207-303, 270.

[72] H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića - Zbirni katastarski popis iz 1455*, Monumenta turcica II, Sarajevo 1964, 13-14, 22.

[73] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи акта ...* Споменик СКА 3 (1890), 9.

[74] Р. Ћук, *Долазак Саса и успон Брскова, Старо српско рударство*, 27.

[75] *„... Old workings were reported at Rudo Polje about 7 km of Sokolovica, but these could not be examined becouse they were still snow covered."* Trepca Mines, Ltd. Brskovo Concessions, Assassment Work, Date may 1 st 1931, Exclusive Right, Locality Socolovica, Фонд стручне документације ЈУ Републички завод за геолошка истраживања, Подгорица, документ бр. 902 (4).

[76] О детаљним границама овог Светопетровског посједа у Потарју видјети: С. Мишић, *исто*, 11; видјети и: Секција: Доњи Колашин, 1; 25000, Војно географски институт 1972.

ским изворима (1455. године) налазио на простору средњовјековног села Прошћења и да се не може поистовјетити са Брсковом.

У неким османским документима из XVI вијека говори се о руднику Брсково као о насељеном мјесту. Један документ из 60-их година тог вијека односи се на постављање и потврђивање кнеза из насљедне кнежевске породице у Брскову а други говори о емину тог рудника. Вађење руде вршено је и тада у Брскову, али се из докумената не види колики је био обим те производње и до када је трајала експлоатација тог рудника.[77]

Miljan GOGIĆ

Summary

The areas around rivers Tara and Lim were places of mining activity during the Roman age. Following the paths of ancient mining, the exploitation of Brskovo mines was started by German miners – Saxons in the middle of the 13th century. Their arrival was the beginning of a new mining era in our areas. They improved the Balkan mining by using new methods in extraction and processing the ore. They also began the extraction of precious and non-ferrous metals.

Apart from Brskovo and its surroundings where the mining activities were at their most, it also included nearby areas (hill-sides of Bjelasica, Biogradsko lake vicinity, Stitarica). The processing of ore was concentrated around the rivers Rudnica, Bjelojevicka river, Jezerstica, Stitaricka river, Lepesnica. The remains of processed ore were found around these rivers. Also, the mining activities left their traces in the toponymy of this area (Przista, Ugljari, Vignjista, Kraljevo kolo, Mijatovo kolo….). It seems that the medieval miners extracted smaller ore occurrences near the ground's surface. The reasons for this were technical problems (the hardness of the rocks) that wouldn't let the extraction in much richer ore deposits. This was the cause for the mild mining decline from the middle of the 14th century, till its total cessation by the end of it.

Silver, copper and lead were extracted in Brskovo. The Brskovo silver was especially valuable because of a percentage of gold. Large quantities of produced metals were exported to Dubrovnik and Kotor and then to Venice. A part of the processed silver was used for coining money, probably from the beginning of the second half of the 13th century. At this period Brskovo was the most important economic

[77] *Историја Црне Горе III/1*, *Од почетка XVI до краја XVIII вијека*, *Градови под турском влашћу* (М. Васић), Титоград 1975, 501-607, 519, 562.

center in Serbia because of mining and trading. By the decreasing of the production, trading connections with Brskovo gradually ceased and so did its economic life.

Some Ottoman documents from the middle of the 15th century reveal that a new mine was open in the area of an old parish of Brskovo called Proscenje. This mine is usually mentioned in connection with the Brskovo mines. However, the remains of the old works and the traces of mining activities that are saved in the toponymy of the middle ages areas of Proscenje imply that this is a separate mining area and that it cannot be connected to the Brskovo mining.

Nevertheless, there are some data about Ottomans' exploitations in the mine in the middle of the 16th century.

UDC: 930.1:929 Ћирковић С.

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

ПОРТРЕТИ

Миомир ДАШИЋ*

АКАДЕМИК СИМА ЋИРКОВИЋ (1929-2009)
медиевиста монументалног научног опуса

ABSTRACT: *The topic of this review is the portrayal of the life and work of Sima Ćirković, PhD (1929-2009), a professor of Serbian medieval history at the University of Belgrade Faculty of Philosophy, a full member of the Serbian Academy of Sciences and Arts and a corresponding member of the Academies of Sciences of Bosnia and Herzegovina, Croatia and Montenegro. The review shows his extensive scientific work (approximately 500 bibliography units), chronologically and thematically diverse and based on the first-class archive material from the archives of Dubrovnik, Venice, Kotor, Budapest and other archives. The works of this scientist have enriched the medieval historiography of Serbia, Montenegro and the Balkans. He was a historian with a modern take on the past of Serbian people and other peoples of the Balkans, not only in the medieval times. He was also talented at writing syntheses – chapters in the* ***History of Montenegro, History of Serbian people, History of medieval Bosnian state,*** *books:* ***Medieval Serbs, Serbs among European Peoples,*** *and other monographs. Due to his scientific reputation, he was elected into numerous international scientific institutions, invited to universities in the USA, Germany and other European countries, where he taught lectures on medieval history of Serbia and the Balkans. He received the highest national awards in Serbia for his scientific work, and rewards from renowned scientific institutions abroad. The worsk of professor Ćirković have been translated to German, Italian, French, Russian, Slovenian and Chinese. Academic reviews had a high appreciation for his work and named him the greatest Serbian and Balkan medievalist in the second half of the 20th century.*

KEY WORDS: *Sima Ćirković, medieval history, University in Belgrade, Serbia, Serbian Academy of Sciences and Arts.*

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности.

Овај осврт на научно дјело академика професора др Симе Ћирковића, највећег медиевисте друге половине XX и прве деценије XXI вијека, не само у српској, црногорској, него и јужнословенској историографији, подстакнут је његовим одласком из овземаљског живота у вјечност - 14. новембра 2009. године. Ово слово није пригодни *In memoriam,* како се обично пишу о преминулим академицима Црногорске академије наука и умјетности, чији је он био члан од 1988. године, већ покушај да се - с обзиром на то да је у питању изузетно научно име и веома угледан сарадник Академије, велики зналац прошлости Црне Горе, историчар модерних научних погледа у историјској науци - стручној и широј културној јавности, прије свега црногорској, представи његово громадно научно дјело. Академик Ћирковић је свему што је радио давао посебан печат и ненаметљиву изузетност. Био је изузетан научни посленик који је у историографији оставио трајан траг, незаобилазно дјело и за будућност. Он је својим научним радом и истраживачким резултатима из средњовјековне историје Зете, Поморја и градова, Хума, источне Херцеговине, Затарја и Полимља које чине савремену црногорску државу, дао висок научни допринос историографији Црне Горе. Међутим, ово је само скроман покушај, више у општијим назнакама, да се покаже шта је све Ћирковић корисно урадио на унапрјеђењу историографије уопште.

Казивање о личности и опусу Симе Ћирковића пишем као његов колега оптерећен пријатељством које траје од прије шест деценија, од студентских дана. То пријатељство не искључује емотивност у похвалама његовог дјела, мада ћу се трудити да то не преовлада. Био је историчар великог знања и модерних погледа. Рекао бих Европејац по погледима на друштво, културу и лични начин живота. Био је изузетан и својом појавом и држањем, отмен, господственог држања, благе ријечи, доброћудан, толерантан саговорник и постојан пријатељ. Његовао је пријатељство било ненаметљиво, увијек исказано и топлим ријечима. Примјера ради навешћу да се у мојој личној библиотеци налазе готово све његове књиге, монографије с топлим пријатељским посветама. На једној од посљедњих, *О Историографији и методологији* (Београд 2007), написао је: ”Драгом колеги и пријатељу Миомиру Дашићу, с најбољим жељама Сима Ћирковић”. Ово истичем због тога што је заиста тешко писати објективно о једном таквом великом пријатељу и човјеку, а да се избјегне претјеривање у похвалама, а то је Ћирковићу било страно.

I

Сима Ћирковић је рођен 29. јануара 1929. године у Осијеку. Његов отац Мирко, родом из околине Ариља, био је службеник Југосло-

венског речног бродарства. Ћирковићи, говорио ми је, као и многи други становници ужичког краја (Ариља, Пожеге, Ужица, Косјерића, Ивањице, Златибора и других насеља) воде поријекло из Црне Горе или Херцеговине. И он, као и његови преци, имао је антрополошке одлике Динарца, иако се то није запажало по његовој одмјерености, озбиљном држању, господствености и грађанској углађености. Био је човјек европских манира. На то је, поред лијепог васпитања стеченог у хармоничној породици, утицало дјетињство и стасавање уз велике ријеке (Дунав, Драву и Саву) и живот у градовима (Осијеку, Сомбору и Београду) са развијеном грађанском културом. Основну школу је учио у Сомбору (1936-1940), у истом граду је започео и гимназијско школовање 1940/41, затим наставио у Београду, гдје се породица преселила послије слома Краљевине Југославије, априла 1941. године. У Београду је под окупаторским режимом завршио малу матуру 1944. године. Више разреде гимназије је учио у Сомбору (1945-1948), гдје је као одличан ђак положио велику матуру. Потписнику је причао да је још као гимназијалац заволио историју, читао је историјска штива која су му долазила до руку. Али тада још није био опредијељен за позив историчара. Преломни тренутак да се посвети изучавању историје дошао је у одлуци да се упише на групу историја (1948) на Филозофском факултету Београдског универзитета. Студије историје завршио је са високим оцјенама (1952).

Знам из нашег дружења (упознао сам га као одличног студента на почетку III године студија), да му је жеља била да се посвети истраживањима историје средњег вијека. Тај предмет је предавао професор др Михаило Динић, врстан стручњак у медиевистици. Већ тих година С. Ћирковић је почео да објављује мање истраживачке радове у *Историјском гласнику*. Имао је предност у односу на многе, иначе, одличне студенте из своје генерације јер је изврсно говорио њемачки, а био је упућен и у знање класичних језика - латинског и старогрчког. Могао је да прати литературу и на француском језику, а опредијељен за изучавање средњег вијека српског народа научио је и старословенски. Када је ушао у дубровачки и венецијански архив систематски је приступио учењу италијанског језика на коме је било много грађе коју је требало изучавати, односно тумачити.

Ваља рећи да је у току студија С. Ћирковић, осим професора Динића, који га је опчинио својим знањем српске историје средњег вијека и прецизном методологијом истраживања, био миљеник и других својих професора. Београдска историографска школа - којој су научни смјер давали истакнути професори: Георгије Острогорски, византолог и до данас непревазиђеног знања у свијету, Виктор Новак, европско на-

учно име за општу историју средњег вијека и помоћне историјске науке (палеографију и дипломатику), Јорјо Тадић, врстан стручњак за општу историју новог вијека и организатор научног рада, Дубровчанин префињених манира Европејца, Васо Чубриловић, научник у успону који ће стећи признање националног полихисторика; Михаило Динић, француски ђак по образовању и водећи српски медиевиста, и међу њима млади Иван Божић, који је као предавач опште историје средњег вијека досљедно слиједио своје старије колеге - била је чувена још између два свјетска рата, иако је у Другом свјетском рату остала без неких врхунских научника и наставника (Станоја Станојевића, Васиља Поповића, Владимира Ћоровића, на примјер).

Сими Ћирковићу, као што је већ речено, најближи од свих професора, иако их је високо цијенио, био је Михаило Динић, врстан истраживач историје српског средњег вијека. Њега је сматрао својим учитељем који га је упутио не само у методологију истраживачког рада већ га је одушевљавао својом научном тачношћу, поузданошћу и прецизним, строгим односом према исказима изворне грађе, према начину њене интерпретације. Касније ће о М. Динићу написати да му је овај учитељ импоновао и по томе што се строго држао примјене метода критичке школе у историографији, засноване крајем XIX вијека. Осим критичког става у истраживачком поступку свога професора М. Динића, касније ће писати да су му узори у историчаревом раду били чувени научници Константин Јиречек и Стојан Новаковић, историчари који су били узор и Динићу. Од њих, посредством њихових радова, а од свог професора Динића, С. Ћирковић је научио да је питање стручности и питање морала. И тог моралног става он се у свом дугом плодоносном раду држао строго. О томе свједочи његово цјелокупно дјело за које се може слободно рећи да је монументално и да ће остати трајно незаобилазно у историографији и култури Србије и Црне Горе, па и ширих јужнословенских простора.

Када је ријеч о образовању и научном формирању С. Ћирковића, и његове генерације и оне послије њега, велики утицај не само на њега су имали, осим професора од којих су слушали живе ријечи о историјској науци и предратни професори: Станоје Станојевић, Васиљ Поповић и Владимир Ћоровић (овог посљедњег прве деценије послије Другог свјетског рата читали смо готово тајно због тога што је политичко-идеолошки оквалификован као унитариста и монархистички историчар) и поједини њихови сарадници.

II

У београдској историографској школи, с великим научним и педагошким реномеом - школи која је, захваљујући угледним научним именима, успјела да одржи предратни континуитет, упркос томе што је револуционарни режим Комунистичке партије Југославије имао идеолошке претензије да и овом школом овлада и да преусмјери њен научни живот - формирао се С. Ћирковић као историчар. Идеолошке претензије на усмјеравање у историјској науци су се првих неколико послијератних година сводиле на преузимање идеолошких методолошких шаблона и образаца из историографије СССР. Али по избијању сукоба између владајућих режима СССР и Комунистичке Југославије 1948. године престао је груби притисак тврдог марксистичког утицаја, па су се смањили и утицаји који су пријетили да наша историографија скрене са пута дотадашњег развоја. То су брзо осјетили студенти - генерације Симе Ћирковића, моје, па и оних које су долазиле иза нас. Даљи развој историјских студија, па и историографије у цјелини, у највећој мјери је зависио од стручњака образованих прије 1941. године, прије свега од оних који су припремали научни подмладак.

Четири и по деценије касније, Сима Ћирковић ће о школовању своје и генерације које су долазиле послије његове да студирају историјске науке на Филозофском факултету у Београду, између осталог, написати слиједеће:

”Велика затегнутост у односима са СССР-ом и социјалистичким сусједима, опасност од оружаног сукоба, нагонила је режим на опрезан и попустљив однос према интелигенцији, што је олакшало чување контуитета. Међународна сарадња са земљама Запада и светом несврстаних држава олакшавала је и научно повезивање са међународним научним организацијама и историографијама развијених земаља. Обновљена је и пракса усавршавања и студијског рада историчара у западним научним центрима, прво је Француска имала водећу улогу, а касније су привлачили и универзитети СР Њемачке и Сједињених Америчких Држава. Захваљујући отворености и трајним везама са науком у свету историографија у Југославији са деценијама разликовала од историографија земаља социјалистичког табора. У самој земљи се могу у тим годинама запазити разлике између старих универзитетских средина, где је више континуитета, и новијих историографија која су се тек стварале, где је више израза формалне и стварне привржености марксизму”[1].

[1] (Историографија у изолацији. Српска историографија данас (1994), у књизи: О историографији и методологији, Београд, 2007, 285.

Основна област научног интересовања Симе Ћирковића још од студентских дана била је средњовјековна историја српског и балканских народа. Истраживања је започео као студент у Дубровачком архиву. Дипломирао је код проф. др Михаила Динића са запаженим радом *Голубац у средњем веку* (дипломатски рад под истим именом објављен је као посебно издање 1968). Од онда, 1952. године, његова истраживања су се одликовала тематском разноврсношћу, методолошком иновативношћу, критичношћу и тежњом остварења синтезе. Тако комплексно схваћене студије Ћирковић је заснивао, прије свега, на дугогодишњим истраживањима у архивским установама почев од Београда и Дубровника, па до Венеције, манастира Хиландара, Будимпеште. Претресао је и архивалије знатног броја наших средњовјековних манастира и градова о којима је писао посебне студијске расправе и прилоге.

У донекле измијењеној политичкој и државној клими која није, као првих послијератних година, ригидно спутавала образовање и усавршавање научног подмлатка у Југославији, формирао се С. Ћирковић и генерације младих историчара. Међутим, може се поставити питање: јесу ли историчари Југославије шездесетих и седамдесетих година XX вијека искористили све оне предности отворености земље и њеног повољног међународног положаја за унапређење научног рада у историографији. Одговор би могао гласити: јесу и нијесу. Разлози су били објективне и субјективне природе. Додуше, ваља рећи да се југословенски комунистички режим, прецизније речено титоизам као систем владавине, никада није одрекао "марксистичког идеолошког усмеравања свих области културе, па и историографије", али се, ипак, тај систем задовољавао много мањим утицајем у историографији него у другим земљама под комунистичким режимима. Оно што марксизам титоистичког типа није допуштао водити полемике о темељним и најопштијим марксистичким идеолошким начелима (о свему другом није било сметње да се, на примјер, критикује историографија у Совјетском Савезу и земљама под његовом доминацијом). У југословенској историографији и даље је истрајавано на шематизованој периодизацији свјетске историје, а пожељно је било да се у периодизацији свјетске историје и националне периодизације уклапају у такву шему. Строго се водило рачуна и да историографски језик одговара марксистичкој терминологији, фаворизована је социјална и економска тематика, нарочито историја радничког и социјалистичког покрета, а партијска и војна историја је његована под још повољнијим условима у паралелним научним институцијама. Историчари - чувари традиционалног континуитета у научном раду - клонили су се дискусија о методолошким и епистемолошким питањима, избјегавајући тиме неминовне сударе са званичним

идеолошким ставовима. Сима Ћирковић је у тој несклоности теоријској и методолошкој рефлексији историчара видио тешко насљеђе у нашој историографији уопште.

Субјективни разлог зашто историчари у већини нијесу користили повољније могућности за унапређивање историографије, од краја педесетих до осамдесетих година XX вијека, свакако стоје и у различитом нивоу њихове стручности, као и у недостатку научне храбрости да се упуштају у расправе теоријског и методолошког карактера. Ипак, било је не само појединаца него и група историчара који су храбро заступали модерна схватања у историографији, вјешто оспоравајући шаблонизирање историографске пројекције на прошлост. Један од таквих појединаца био је и професор С. Ћирковић. Он се упорно ослањао на континуитет у историографији, али се тихо, а тако је и живио, без нарцисоидности, аргументовано упуштао у теоријске расправе о разноврсним историјским темама и проблемима. И таквим начином писања стварао је свој научни ауторитет.

III

Научни развој професора Ћирковића кретао се сигурно узлазном стазом коју је сам пројектовао, остављајући трајан траг у својим разноврсним радовима. Прво запошљење у струци добио је као архивист-приправник у Градском архиву у Зрењанину (1953-1954), а затим прелази у Београд, гдје је кратко радио као библиотекар у Народној библиотеци Србије, док није добио мјесто асистента у Историјском институту, Српске академије наука и уметности у Београду (1955-1957). У Градском архиву у Зрењанину у пракси је провјерио општа знања стечена из архивистике као помоћне историјске науке. Радећи као библиотекар у Народној библиотеци Србије, која је изнова стварана будући да је била национална библиотека, уништена у бомбардовању од стране Хитлерове авијације 6. априла 1941. године, стекао је увид у библиотечки фонд, посебно у стручно-научну литературу, којом ће се касније деценијама користити.

Избором за асистента у Историјском институту највећег научног нивоа у оно вријеме, кровне научне институције - САНУ, С. Ћирковић је добио могућност да се интензивније бави научноистраживачким радом. Тада он знатан дио времена проводи у истраживању у Дубровачком архиву, најзначајнијој ризници грађе за историју српских и јужнословенских средњевјековних земаља. Од онда (до разбијања Југославије), је систематски исписивао грађу (35 година) из ДА и створио богату изворну основу о чему свједоче његови бројни радови. Готово да нема њего-

вих текстова истраживачкг карактера који се односе на Зету, црногорске приморске градове, Србију, Херцеговину и Босну а да не садрже податке, често и непознате, исписане из фондова Дубровачког архива. Грађа из овог архива чини изворну подлогу из његове докторске дисертације *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба,* коју је одбранио на Филозофском факултету у Београду 1957. (објављена као књига 1964). Са успјешно одбрањеном дисертацијом млади Ћирковић је ушао у историјску науку на велика врата.

Ћирковић је 1964. године објавио и своје синтетичко дјело *Историја средњовјековне босанске државе,* којим је доказао смисао за писање синтеза. То ће он показати нарочито касније у писању *Историје Црне Горе* са групом аутора (1970) и *Историје Југославије* заједно са више аутора (Београд 1973, New York 1974, Пекинг 1984.године). Његов велики допринос је у колективном дјелу *Историја српског народа I и II* (1981, 1982). Истакнуто мјесто у српској историографији има и Ћирковићево дјело *Срби у средњем веку* (на италијанском: Милано 1992, 1993², на француском: Парис 1992; на српском: Београд 1995, 1997²; на руском: Москва 1996), којим је на синтетичан начин презентирао српску средњовјековну историју најприје страним читаоцима.

Међу преко 500 радова које је објавио С. Ћирковић неизоставно треба споменути ове: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана* (1997); *Старо српско рударство,* са Десом Ковачевић-Којић и Ружом Ћук (2002); *The Serbs,* London 2004 (*Срби међу европским народима,* Београд 2005); *I Serbi,* Genova 2007; *Srbi među evropskim narodima,* Zagreb 2008; *История Сербов,* Москва 2009; издање на кинеском, а припремљено је за штампу исто дјело и на словеначком језику.

Одмах по успјешно одбрањеној дисертацији, за коју се говорило да је, као и дисертација професора Ивана Божића, била најзапаженија на Београдском универзитету, на предлог професора М. Динића, прешао је из Историјског института за асистента на Катедри за историју народа Југославије у средњем вијеку. Како се његов професор Динић, по својој жељи - здравље му је било крхко, озбиљно нарушено још у годинама заробљеништва, проведеног у Хитлеровој Њемачкој - повукао са Филозофског факултета (крајем 1957), то је на његово мјесто изабран у звању доцента др Сима Ћирковић. На Катедри за историју средњег вијека народа Југославије провео је читав свој наставнички вијек, до пензионисања 1994. године, обављајући више од четврт вијека и дужност шефа на истој. У звање ванредног професора изабран је 1963, а за редовног 1968. године. Тих година биљежио је видне резултате и на научном и наставном пољу. Вијеће Оделења за историју га је у више

наврата бирало за управника Одељења, продекан Филозофског факултета је био 1964-1966, а декан 1974-1975. године. Прије истека деканског мандата дао је неопозиву оставку из моралних разлога, јер је одбио да доноси рјешења о удаљавању групе професора које је титоистички режим оквалификовао као политичке противнике, због тога што су се критички односили према уставним промјенама и политичком систему који је водио југословенску федерацију у дубоку политичку и моралну кризу. У историји Београдског универзитета и по томе остао је примјер високе моралне личности у одбрани колега и универзитетске аутономије, и то у вријеме када су други приклонили главе пред осионом влашћу.

IV

Врстан професор, педагог и методичар С. Ћирковић се стално залагао за унапређивање наставе историје на свим ступњевима образовања. Под његовим научним и наставним руковођењем формирани су многи млади научници - магистри и доктори историјских наука. Активно је учествовао са рефератима и научним саопштењима на стручним скуповима посвећеним иновацијама наставе историје у школама. Његове реферате радо су слушали наставници и професори основних и средњих школа како из уже струке тако и из методике наставе историје на годишњим семинарима и југословенским симпозијумима о настави историје. Трудио се да увијек саопшти новине из домена методике наставе, преносио је историјско знање наставницима који су радили са младим генерацијама у школама. Из његових уџбеника историје и историјских читанки стицале су знање деценијама генерације ученика основних и средњих школа. Његови уџбеници историје остају књиге основног знања историје као свједочанство и узор како се успјешно могу претакати историјске научне истине у ову врсту литературе из које млади стичу основно знање не само из историје средњег вијека, којом је он као научник суверено владао, већ и из цјелокупне историје која је по програму изучавана у основној и средњим школама.

Прилика је да кажем да је професор Ћирковић био један од најангажованијих универзитетских наставника у тијелима Савеза историчара Југославије од формирања ове струковне асоцијације 1954. године па до краја њеног постојања. Потписаном је познато, као предсједнику Савеза историчара Југославије (1985-1989, 1994-1999), да је Ћирковић несебично пружао стручну и моралну подршку Савезу у извршавање својих задатака. Помагао је савјетима и личним примјером осмишљавање програма рада конгреса историчара Југославије и годишњих југословенских симпозијума посвећених настави историје у школама - основ-

ним и средњим. У два маха је потписаном дао подршку да се обнови и излажење *Југословенског историјског часописа* (1986-1990, 1995-2000) и *Настава историје,* органа Савеза историчара Југославије. Био је међу најплоднијим сарадницима у овим часописима и то о актуелним научним и стручним наставним темама. Када се Савез историчара распао 1991. (у вријеме разбијања Југославије) и поново престало излажење поменутих часописа, Сима Ћирковић је окупио групу истакнутих историчара у Београду и иницирао обнављање Савеза историчара Савезне Републике Југославије, предложивши да потписани, с обзиром на искуство, поново стане на чело ове асоцијације. Његов предлог је прихваћен једногласно. Савез историчара је обновљен (1994), као и оба поменута часописа. Часописи су редовно излазили - ЈИЧ у Београду, а *Настава историје* у Новом Саду – до краја мандата предсједника потписаног (1999). Професор Ћирковић је и онда био плодан сарадник на страницама ових гласила.

Професор Ћирковић је користио медијска средства и сваку другу могућност за ширење знања и у најширој јавности о српској, црногорској и јужнословенској прошлости. Нарочито се трудио да посредством медија коригује погрешне представе и митска схватања о неким битним догађајима и историјским појавама из српске и јужнословенске прошлости. Запажени у том погледу остају његови сценарији и текстови за радио и телевизијске емисије, као и многа јавна предавања, написи у штампи, интервјуи у листовима и часописима. Бавио се актуелним стручним и методским питањима школске наставе историје почев од основне, до универзитетске наставе.

На научном скупу ”Историјска наука и настава историје у савременим условима”, 20-21. октобра 1993. у ЦАНУ, у Подгорици, поднио је веома научно актуелан и садржајан реферат, у којем се заложио да у настави историје доминирају препознатљиви вриједносни судови као битни елементи поука историјске наставе. Указујући на проблеме наставе историје подвукао је да само препознати вриједносни судови и неспорне историјске чињенице треба да буду полазне тачке ”за реконструисање мерила и скале вредности коју је примењивала проучавана епоха, који се, вероватно, разликују од наших мерила”. Истичући да је свака историјска ”епоха имала своје схватање о томе шта је добро и зло”, Ћирковић каже да се историчари у настави морају клонити западања у морални нихилизам ”релативизујући све вредности и стављајући их у исту раван”. Писао је то у вријеме када су у дјеловима бивше Југославије бијеснили грађанско-вјерски ратни сукоби и када је требало смиривати страсти и код школске омладине; мудри историчар и педагог савјетовао је да наставници историје треба да се чврсто ослањају на оп-

ште и темељне вриједности ”као што су поштовање живота и личности, тежња слободи и истини и слично, које заслужују да буду стављене изнад парцијалних вредности појединих друштава или епоха”. Опомињао је да откако се ”развија као научна дисциплина, историја је у критици видјела своје особено оруђе и јемство своје индивидуалности”, па се историјске критике треба обавезно држати. ”У том правцу ће се”, вјеровао је, ”кретати методолошка рефлексија историчара у будућности”. Стога методика ”историјске наставе треба да остане отворена за подстицаје који ће из те рефлексије долазити”.

Ове Ћирковићеве мисли актуелне су и данас када се одступа од мјерила да једино вриједносни суд и историјска чињеница могу наћи мјесто у уџбенику и настави само ако су критички провјерени, доказани.

У расправи *Методологија историјске науке и методика историјске науке* (Настава историје I/1991), С. Ћирковић прецизира да настава историје у школском систему ”пружа веома уопштену, кратку и збијену верзију историје, на коју тек у малој мери и посредно може утицати оно што се открива у науци”. По њему, сила непознатих чињеница које садрже дисертације, монографије и други научни радови остаје изван уџбеника и изван школе, јер у школску наставу првенствено и нужно улазе само познате опште чињенице. Школска настава историје начелно се мора ослањати на провјерене научне тековине, а све остало остаје изван уџбеника и школске наставе. Тако је писао овај угледни историчар, методолог историјске науке и методичар који је био познат и као писац школских уџбеника. Међутим, свједоци смо да неки професори и писци уџбеника у ово наше вријеме игноришу научна методолошка начела и често дневно-политичке импресије о прошлости уносе у уџбенике историје, што изазива озбиљне неспоразуме. Примјера за то, на жалост, има и у црногорској школској пракси, настави.

Већ је речено да је професор Сима Ћирковић био веома цијењен историчар и у разради методологије историјске науке и њеној примјени у настави школске историје. Поред историје српског средњег вијека као основног предмета, студентима је предавао и предмете *Увод у историјске студије, методологију историјских истраживања* и *Помоћне историјске науке.* Његова предавања студенти су биљежили и умножавали као скрипта која је он накнадно ауторизовао. Дуго година су та скрипта замјењивала уџбеник из којих су студенти спремали испите из поменутих предмета. Потписник ових редова, с обзиром на то да су у Ћирковићевим скриптама студиозно обрађивани садржаји поменутих научних дисциплина, уврстио је скрипте у списак литературе у свом универзитетском уџбенику *Uvod u istoriju s osnovama pomoćnih*

istorijskih nauka (Titograd, 1986), и препоручивао их студентима као допунску литературу. Ваља, међутим, истаћи да је професор Ћирковић, као рецензент топло препоручио издавачу (*Универзитетска ријеч,* Титоград, 1986) да мој рукопис штампа, а послије његовог објављивања написао је критички приказ на исти и утицао да га користе и његови и студенти свих студија историје српско-хрватског говорног простора. Овај узгредни дискурс истичем да покажем с колико је моралних обзира Ћирковић цијенио рад и смјелост свог колеге који се латио тешког посла да напише уџбеник из комплексног подручја историјских дисциплина за које у оно вријеме није било сличног уџбеника на српско-хрватском језику. Професору Ћирковићу било је тада много стало и да студенти историје добију неопходно потребну књигу о уводној теоријској проблематици и помоћним историјским наукама (на Западу, у развијеним историографијама помоћне науке се називају *темељним* наукама).

Претходно речено није све што треба рећи о педагошкој страни рада овог врсног научника, његовој наставној енергији која га је држала чак и послије пензионисања. Али о наставно-научној дјелатности Ћирковића биће још ријечи.

V

Академик Сима Ћирковић, научник, ерудита с прецизним методом истраживања, био је познат по својој научној енергији и критичности у истраживањима заснованим на грађи чувених архива Дубровачког, Венецијанског, Будимпештанског, Которског, манастира Хиландар, као и других институција, гдје је истраживао документа о средњовјековној српској и јужнословенској историји. Консултовао је и многе корпусе објављених извора и историографске резултате претходника, припремајући се за обраду тема које је сам бирао. Од свога учитеља М. Динића, који му је био високи узор, држао се става да историчар треба да пажљиво чита и размишља о исказима извора не само оних које сам открива већ и да се изнова увијек враћа и изворима које су претходници користили и да их прочитава, јер ће при сваком читању моћи да запази по неки податак који је измакао и сопственим и читању других. Тражио је одговоре постављајући нова питања изворима, чак и онима који су прошли и кроз његове руке, прилазећи им поново, свакако, с већим искуством.

Прецизним читањем знао је да уочи пропуст и великих претходника, на примјер, К. Јиречека, писца обимног дјела *Историја Срба.* Ево примјера како је и овог историчара знао да чињенично исправи.

Говорећи похвално о књизи потписаног *Васојевићи од помена до 1860. године,* (Београд 1986) на промоцији у Београду (14. јануара 1987), професор Ћирковић је документом показао да је Јиречек, иако неспорно велики зналац грађе Дубровачког архива, превидио да ријеч *Rikavac* у извору, у коме се први пут помињу Васојевићи 1444. године, у оригиналу гласи *Riječica,* касније названа Лијева Ријека - матица васојевићког племена. Јиричекова заблуда о поменутом топониму *Рикавац* (умјесто *Ријечица)* је понављана у свим дјелима не само о Васојевићима него и у цјелокупној историографији Црне Горе, све док документ није тачно изнова прочитао С. Ћирковић. У прилог његовог тачног читања свједочи и османски дефтер Скадарског санџака из 1484/85. године у коме се изричито каже да је *Ријечица* друго име за *Васојевић.* Исправљао је Ћирковић непрецизно читање извора још чешће и других аутора историографских радова.

Научним методом строгог читања и интерпретације разноврсних извора, Сима Ћирковић је стварао дјела, каже његов нешто млађи колега византолог Љубомир Максимовић, "која су представљала значајне продоре у разноврсним аспектима средњевековне историје Босне и Србије, и уопште балканског простора, укључујући и његову тако значајну византијску компоненту". Он није био византолог по специјалности, али је и о српско-византијским односима, оставио радове од трајне научне вриједности, прије свега о приликама у XIV вијеку на балканским просторима.

Научну афирмацију у јужнословенским и међународним размјерама професор Ћирковић је стекао још као млад научник и професор. Његови врсни научни радови и примјерна наставна активност учинили су да га је 27. априла 1972. године Српска академија наука и уметности изабрала за дописног, а 7. маја 1981. године и за редовног члана. У САНУ је биран за генералног секретара (1981-1985). Научно признавање добијао је и од других академија наука у Југославији и међународних научних институција. Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине у Сарајеву га је изабрала за свога члана 1976; ЈАЗУ у Загребу (1988); ЦАНУ у Подгорици (1988) и ВАНУ у Новом Саду (1987). Европска академија за историју (Académie européenne d'historie) са сједиштем у Бриселу изабрала га је за свог члана 1981. године. Његов међународни научни углед допринио је да буде биран, као представник Савеза историчара Југославије, за члана и других европских научних и стручних асоцијација и високих научних тијела. Био је стални члан Међународне комисије за словенске студије (Commission internationale des études slaves) од 1975. године; Међународног комитета за историјску метрологију од 1977. и Научног комитета Међународног института за

економску историју (*Istituto internazionale di storia economica "Francesco Datini"*) у Прату, чији је оснивач био чувени француски професор Фернан Бродел, који је до смрти водио овај Институт.

Као врстан зналац српске и историје балканских народа средњег вијека Сима Ћирковић се потврђивао и афирмисао учешћем у раду многих међународних научних скупова, на балканским и свјетским конгресима историчара. Саопштења са тих научних скупова, ако би се публиковала заједно, чинила би једну обимну књигу. Овдје те радове не могу анализирати јер би то било превише за овај замишљени осврт. Ипак, споменућу само неке велике међународне скупове на којима је учествовао са рефератима у којима је саопштавао најбитније синтетички исказане историјске истине до којих је долазио у својим истраживачким радовима. Запажена су његова иступања на XIV свјетском конгресу историчара у Сан Франциску 1975; XVI конгресу у Штутгарту 1985; IV међународном конгресу балканолога у Анкари 1979. и V балканолошком конгресу у Београду 1984. године. Активно је учествовао на више сједница и скупова које је организовао већ поменути Међународни институт за економску историју у Прату (реферате је имао 1978, 1980, 1984, 1986).

На позив појединих познатих њемачких универзитета држао је низ предавања из српске и балканске историје средњег вијека. По позиву Калифорнијског универзитета у Лос Анђелесу (UCA), гостовао је на овом чувеном Универзитету у зимском семестру академске 1982/83. године, гдје је одржао курсеве о историји југоисточне Европе и о дуалистичким јересима на Балкану у средњем вијеку.

Иначе, тематиком о дуалистичкој хетеродоксији на Балкану бавио се истраживачки. О дуалистичкој хетеродоксији и улози земаљске цркве у средњовјековној Босни одржао је надахнуто предавање и на Трибини ЦАНУ (проширена верзија објављена с позивом на изворе и литературу у *Гласнику ОДН* за 1993). У овом раду је показао да је босанска црква у држави Косача, Сандаља Хранића (1392-1435) и Стефана Вукчића (1435-1466) у границама од Цетине до Полимља, обухватала и "добар дио православних земаља које су некада биле у саставу српске државе...", а то значи и сјеверозападни дио данашње Црне Горе. Утицај босанске цркве на простору Херцеговине, дијелу који је у XIX вијеку ушао у састав Црне Горе, на културне прилике, посматран са становишта умјетности, по истраживању С. Ћирковића, "био је изразито негативан". Једини видљиви остаци културног утицаја су на нашем простору стећци - надгробни споменици с прилично грубим и помало примитивним ликовним представама. Овај рад посебно спомињем због тога што је као историчар широког образовања, располажући извор-

ном грађом, ширио границе својих истраживања и на поједине дјелове средњевјековних земаља које ће у XIX вијеку ући у састав црногорске државе.

У земљи је подносио саопштења на југословенским конгресима историчара, симпозијумима о настави историје у школама, на појединим научним скуповима у организацији академија наука чији је био члан. Био је готово сталан предавач и методике наставе историје на годишњим семинарима, које је организовала Комисија за наставу историје Савеза историчара Југославије. Његова надахнута предавања из методике историјских наука доприносила су едукацији наставника историје и унапређењу наставе у основним и средњим школама.

VI

С. Ћирковић се научно бавио методологијом и њеном примјеном у истраживањима историје, прије свега средњовјековне. Споменућу неке од методолошких тема и проблема које је обрађивао и саопштавао: *Проблеми модерне историјске синтезе; Методолошки проблеми проучавања средњовјековне српске историје; Проблеми биографије светога Саве; Косовска битка као историјски проблем; Урбанизација као тема српске историје; Особености историографије о средњовјековном периоду Црне Горе, Свједочење карте као извора.* Занимало га је и стање историографије у културном окружењу. Из тог тематског круга објавио је више радова, али овдје ћу споменути само ове: *Историја и друштвене науке; Социјална историја: сусрет социологије и историје; Историографија у изолацији; Методологија историјске науке и методика историјске наставе; Настава историје пред изазовима плурализма.* У радовима: *Јаков Буркхарт - критички историчар културе; Убеђења и колебања у савременој историографији; Трајање за предметом. Прилог критичком испитивању* и другим темама, аргументовано је расправљао о методолошким питањима историјске науке. У поменутим и неким другим расправама заједничко је то што се у њима третирају на теоријској равни методолошки проблеми у историографији, прије свега они који су актуелни у нашој средини. У текстовима те врсте на извјестан начин се рефлектују и епохе у развоју српске, односно црногорске историографије.

С. Ћирковић је расправљајући о методолошким проблемима и односу историје и друштвених наука јасно стајао на становишту да се историја историографије разликује ”од историја модерних наука највише тиме што се не ограничава на формирану и дифернцирану дисциплину, већ мора залазити у дубљу прошлост и испитивати све видове

суочавања са прошлошћу, условљене културом сваке поједине - епохе". У вези с тим он каже и слиједеће: "Методолошки спорови и кризе у историјској науци (историји којом се баве историчари), започети крајем XIX вијека, још пре но што је утицајна историјска методологија формулисана и популарисана, морају се посматати и као проблеми тражења теоријског компаса". Ријечју, трагање за предметом историје не престаје. То је научни процес који тражи одговоре: како ће се истраживачка пракса и "на њој заснована, методологија са тим носити у будућности". Мишљења је да ће се неки историчари и "надаље држати парадигме садржане у самој историјској науци, служиће се насљеђем историчара као неком врстом 'теоријског' руководства", док ће други трагати и даље за неком новом или "препорођеном општом науком о друштву и култури" да би се прецизно утврдило из чега се састоји "цјелина" историјског процеса. По њему, постоји и трећа група историчара који ће трагати за предметом своје научне дисциплине, мирећи се са нестајањем историје опште и неподијељене, "историје историчара", и "потпуним преовлађивањем специјализованих историја као њених природних наследница". Али која ће од поменутих "начелних оријентација у будућности превладати" Ћирковић не прогнозира, мада "методолошко наслеђе историјске науке делује у прилог" трећој, посљедњој, групи историчара, јер је она брижљиво "разрадила поступке хеуристике и критике", јер је та група већ створила услове који "омогућавају да се историчар и његови читаоци у приличној мери разумеју". Ова Ћирковићева разматрана трагања за критичким испитивањем темеља историјске науке јасно говоре колико су сложени методолошки проблеми у развоју актуелне историјске науке и како су још неизвјесни одговори на питања будућег развоја историјске науке.

VII

Сима Ћирковић је имао активну улогу у организовању и изради појединих енциклопедијских издања. Заједно са Р. Михаљчићем био је иницијатор покретања, писања и уредник *Енциклопедије српске историографије* и *Лексикона српског средњег века*. За *Лексикон српског средњег века* написао је 83 одреднице (1999) и 115 одредница за *Енциклопедију српске историографије* (1997). За *Српски биографски речник* у издању Матице српске (досада објављене 4 књиге) написао је преко 300 одредница. Српској, црногорској и балканској историјској науци Ћирковић је дао велики допринос и у *Енциклопедији Југославије* у којој је аутор 78 одредница, претежно из српске историје. *У Енциклопедији Југославије* (при изради књига другог издања) уређивао је текстове из струке, а при

изради шесте књиге био је на челу редакције за Србију. Био је члан Редакције ЕЈ (другог издања). Активно је сарађивао као члан у Хиландарском одбору, Одбору за историју средњег, Одбору за фототипска издања и другим тијелима која су се бавила издавањем извора за српску средњовјековну историју у САНУ.

Напријед је речено да је С. Ћирковић у историјску науку ушао на широка врата својом докторском дисертацијом (имао је 28 година) *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба.* Током више од педесет година из његове научне радионице изашло је преко 500 текстова: монографија, мањих и већих студија, приказа и обимних синтеза и уџбеника. В. Ђокић пише да је то његов велики резултат према потпуној библиографији коју је прикупио и коју ће штампати "у једној од књига одабраних студија проф. Ћирковића". Ћирковић је за живота штампао или предао у штампу: шест самосталних ауторских књига; једанаест књига у сарадњи са другим ауторима; са већим текстовима учествовао је у двадесет колективних дјела (који би извучени из контекста тих издања чинили цијеле књиге); био је плодан сарадник у пет енциклопедијских домаћих и страних издања (не рачунајући ту неке стране енциклопедије у којима је заступљен са по неколико одредница, као што су *Encyclopoedia Britanica* или *The Oxford Dictionary of the Middle Ages (ed.* Robert E. Bjork, Oxford University Press, 2010). С. Ћирковић је објавио осам књига историјских извора (сам или у сарадњи са другим ауторима); аутор је знатног броја различитих школских уџбеника и наставних приручника и других радова.

Ћирковићево стваралаштво је тематски разноврсно и садржајно слојевито; односи се на политичку, привредну, друштвену историју, методологију историјске науке, историју државних институција, политичку теорију и историју идеја, историјску географију, историју књижевности, лексикографију, културну историју, помоћне историјске науке, историју историографије, издавање изворне грађе и њихово коментарисање и превођење, методику наставе историје и писање уџбеничке литературе. На свим тим тематским пољима снажно се исказивао знањем као историчар великог научног замаха. За детаљну анализу тако широког спектра стваралаштва С. Ћирковића било би потребно много више времена и простора него што је замисао овог, рекао бих, више пригодног текста. Стога ћу нешто више пажње, осим већ реченог, посветити само његовим најкрупнијим радовима - монографијама, обимнијим студијама, синтезама и раду на изворима. И то ћу назначити само у општим цртама.

Поред поменуте дисертације, књиге, о херцегу Стефану Вукчићу и низа расправа из историје Босне у средњем вијеку, круна Ћиркови-

ћевог бављења овом земљом била је *Историја средњовековне босанске државе* (објављена 1964), до данас непревазиђена синтеза, много коришћена у историографији. Изразиту склоност за писање општијих синтеза професор С. Ћирковић је потврдио, као један од аутора, у колективном (појам преузет из совјетске терминологије у првим послијератним годинама) дјелу *Историја Црне Горе,* у редакцији коју је 1961. године формирало Извршно вијеће Црне Горе. Њему је, тада, као ванредном а убрзо и редовном професору Филозофског факултета у Београду и афирмисаном медиевисти за историју српског средњег вијека, Редакција повјерила да напише дјелове историје Зете. Он је повјерени задатак успјешно извршио обрадивши дјелове: *Зета у држави Немањића (Историја Црне Горе,* Титоград, 1970 књ. II, том први, 1-95) и *Доба Балшића* (том други, 3-49). Ваља истаћи да су научно темељно обрађени и сви други дјелови из све три књиге *Историје Црне Горе,* у чијој обради су учествовали највећи научни ауторитети, што је веома добро примљено у стручној и широј културној јавности. Сима Ћирковић је у том послу учествовао активно као члан Редакције Историје Црне Горе.

Истина било је касније покушаја од стране појединаца да се оспоре вриједносни научни судови С. Ћирковића, Ј. Ковачевића, И. Божића и Г. Станојевића (*Историја Црне Горе,* књ. III, 1975). Наиме, концепцији Редакције у текстовима поменутих аутора у вишетомној *Историји Црне Горе,* која је остала недовршена, супротставио се др Драгоје Живковић у опширном осврту *Најновија историја црногорског народа* (”Стварање”, 32, 1977, 929-973). Суштина тог оспоравања концепције редакције и садржаја поглавља С. Ћирковића и његових колега, аутора политичке и друштвене историје Црне Горе у средњем вијеку, сводила се на негирање постојања српског етноса у држави Дукљи - Зети, односно у Црној Гори. У одговору групе аутора: С. Ћирковића, Ј. Ковачевића и И. Божића, *О једном схватању и једној ”критици” Историје Црне Горе* - који је одбила да објави редакција *Стварања,* па га је објавио *Југословенски историјски часопис* 1-2 (1977, 107-123(; и Г. Станојевића у наставку - одбачена је Живковићева ненаучна и вулгарна идеологизирана концепција о прошлости Црне Горе. На реализацију идеалогизиране историје Д. Живковића у ”*Историја црногорског народа (Од старијег каменог доба до краја средњег вијека),*(том I, Цетиње, 1989, 470), С. Ћирковић се осврнуо у приказу у *Историјском часопису* (бр 36, 1989, 251-263), показавши сигурним изворима нестручност аутора у обради тежишних питања и неодрживост идеологизиране концепције Живковићеве *Историје црногорског народа.*

VIII

Академик С. Ћирковић је систематски пратио резултате историографије у Црној Гори, рекао бих све до краја живота. Ерудицију је показао и у свом реферату *Особености историографије о средњовјековном периоду Црне Горе* на Округлом столу "Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања" (Зборник радова са округлог стола, Историјски институт, Подгорица, 1999, 19-26), у коме је, на синтетички начин истакао све битне специфичности које се тичу изучавања историје Црне Горе средњег вијека. Прва особеност је што историографија средњег вијека о Црној Гори није сразмјерно развијена научним истраживањима нововјековне прошлости ове земље и њеног народа. И летимичан увид у библиографију између два свјетска рата, како Ћирковић каже: "открива да средњи век у историји Црне Горе нема ни квантитативно ни по значају оно место које има у историографијама балканских народа". Друга особеност се огледа у томе што је историографија о Црној Гори у другој половини XX вијека доживјела велики раст, али то не значи да је смањила несразмјеру у односу на средњовјековну епоху. Напротив, повећала је ту несразмјеру. Томе је допринијела и политика у историјској науци која је фаворизовала истраживања савремене историје, првенствено XIX и XX вјека. Трећа особеност је у недостатку специјалиста за средњовјековну историју данашње Црне Горе. Из тога разлога недостају медиевисти, добри зналци класичних језика (латинског, грчког, старословенског), османског, као и неких модерних великих европских језика на којима има грађе за историју земље Црне Горе. Такође је, по Ћирковићу, особеност и то што се мало ради на средњовјековној историји, чињеница је да историчари слабо, или никако, не владају знањима из помоћних научних дисциплина, што нијесу упућени у научне прилике у околном свијету и што не посједују неопходна знања за компаративно проучавање, историјских појава.

"У случају Црне Горе", каже Ћирковић, "отежавајућу околност представља њена хронолошка и географска разуђеност у средњовјековном пероду, услед које сваки део тражи одређени део специјализације и одговарајућих техничких знања". Стога с разлогом поставља питање: "да ли ће Црна Гора икад моћи да формира и издржава све потребне специјалисте или ће се, као што је то већ раније ЦАНУ наговестила неким својим акцијама, оријентисати ка томе да промовише одређене програме који ће се остваривати домаћим снагама и кроз сарадњу са другим научним центрима".

У вези с претходно реченим ваља подсјетити да је ЦАНУ прије више од четврт вијека била засновала пројекат издавања извора из Ду-

бровачког архива који се односе на Црну Гору, у сарадњи са оновременом Југославенском академијом знаности и умјетности. Исписи и фотокопије докумената се налазе у Архиву Академије, али осим пописа и регистрације даље се није одмакло, иако се понавља да би било нужно да се та грађа стручно обради и публикује. У тај научни пројекат је био упућен и академик Ћирковић, од кога се очекивало да изврши рецензирање зборника грађе и напише евентуално предговор за исти. Његовим одласком у вјечност реализација овог важног научног пројекта се одлаже у недоглед. Главни разлог је у недостатку специјалиста који би радили на припреми грађе за објављивање. Све речено говори колико је и за Академију била велики губитак смрт академика С. Ћирковића.

На претходна озбиљна научна запажања и оцјене великог медиевисте и искреног поклоника прошлости Црне Горе, чини се, обавезују црногорске архивске и научне институције, укључујући Историјски институт, Филозофски факултет у Никшићу и ЦАНУ, да се озбиљно позабаве рјешавањем проблема који се односе на проучавање историје Црне Горе у средњем вијеку. Досада у том смјеру није ништа озбиљно рађено на истраживањима средњовјековне епохе у Црној Гори. Недостатак историчара ”од заната” и специјалиста користили су поједини лаици који су уживали подршку и привилегије, као припадници политичких странака, учесница у актуелној власти, и чинили разне покушаје за фалсификовањем историјских чињеница и заобилажењем резултата великих историчара, напишу ”нову” историју Црне Горе. Може се само замислити какво је домишљање нестручњака иако закићеног сумњивим научним звањима, који се латио писања ”нове” историје средњовјековне Зете, послије великих зналаца академика Ивана Божића и Симе Ћирковића, и њихових незаобилазних претходника какви су К. Јиречек, С. Новаковић и др. Шта могу да ново понуде историчари (и придружени самозванци историјској науци) који никада нијесу ушли у Дубровачки и Венецијански архив, па чак ни у најближи Которски или Хиландар и друге установе, гдје се чувају драгоцјени средњовјековни документи!? Одговор је: те историје представљају површно нестручно интерпретирање и извртање онога што су одавно описали и вредновали историчари познати и изван граница не само Црне Горе него и читавог јужнословенског простора. Докле ће се (са званичних мјеста) фаворизовати та ”нова историографија” препустићу одговор будућем развоју историјске науке.

Када је ријеч о доприносу академика С. Ћирковића историографији о Црној Гори за средњовјековни период, ваља истаћи да је он размишљао управо и о таквим програмима који морају полазити од два оријентира: о насљеђу и за оних историчара ”који су до сада обрађи-

вали средњовековни период историје Црне Горе", а то значи стање од стања "обрађености у постојећој литератури, а на супротној страни" од задатака који се "намећу у садашњем и будућем развоју медиевистике у свету; један помаже да се уоче празнине настале услед тога што стари и познати послови нису обављени, други да се препознају празнине које настају услед тога што нисмо били свесни значаја или интереса појединих тема".

Прилика је да овдје укажем на још нека размишљања академика Ћирковића о проблемима који се тичу проучавања историје Црне Горе средњег вијека. Осим већ констатованог он је подсјећао у својим расправама, а о томе је и потписаном усмено говорио, да је једна од специфичности, односно особености историографије у Црној Гори у средњем вијеку и "извесна несигурност у омеђавању предмета" истраживања. Наиме, Ћирковић пише да су из насљеђа "ранијих ступњева историографије преузета (су) различита одређења Црне Горе, која су имала извор у стварности". "У другим периодима се правила разлика између Црне Горе и Брда или Црне Горе и Боке". Историјска реалност је била и то да је због посебног, иако блиског живота, све до друге половине XIX вијека, постојала раздвојеност, и разлика између старе Црне Горе и источне Херцеговине. То све говори да је Црна Гора у данашњим границама "сасвим млада појава". Истражујући и пишући о "историографији о средњовјековном периоду историје Црне Горе", С. Ћирковић наглашава да је подразумијевао "проучавање приморских комуна и делова босанске краљевине, и територије обласних господара, и делове српских држава, империзације катуна и племена". На ове геополитичке особености Црне Горе у средњем вијеку, па и касније до модерног доба - XIX и XX вијека - Ћирковић је подсјећао "стога што се од времена националне афирмације Црногораца ситуација компликовала утолико што се јавља тенденција да се средњовјековна историја Црне Горе уобличи као део интегративне идеологије тиме што узима носеће језгро, елеменат који је државотворан, па се он прати или се конструише његов континуиет, а све оно друго се као периферно у просторном и хронолошком смислу, потискује и маргинализује".

Сима Ћирковић је објашњавао разлику између поменута два приступа, наглашавајући да се они драматизују кад је ријеч о проучавању средњевјековног доба "због тога што је општа свјетска оријентација према регионалном проучавању, које даје могућност да се сагледа реалност и да се обради еколошка тематика", јер управо та тематика се ставља "на дневни ред од како је свет постао свестан њеног значаја". Он је истицао да се Црна Гора може посматрати историјски изблиза управо према њеним географским цјелинама, "које представљају ин-

дивидуалност у том смислу" што утичу и што су имале специфичне "услове привређивања, друштвеног организовања и начина живота". У такве специфичне регије и за историјско истраживање у средњем вијеку он сматра: потез јадранске обале са градовима и дистриктима, Боку Которску, Скадарско језеро са окружењем, динарско карстно подручје са контрастом поља у оквиру њега и Полимље. Све те цјелине представљају погодне оквире "за проучавање бар неких од тема које су у новије време постале популарне у медиевистици у свету".

Подсјетићу да је са тог аспекта академик Ћирковић веома похвално говорио и о књизи потписаног, *Васојевићи од помена до 1860. године,* а охрабривао је писање монографије, *Шекулар и Шекуларци од помена до 1941. године*. Сматрао је да су поменуте и друге сличне регије, колико их он познаје, погодне за историјску анализу друштвених процеса, кроз "које се долази до хијерархија и форми организација карактеристичних за поједине средине". То је јасно показао и у својим синтетичким исцрпним поглављима о средњевјековној прошлости у монографијама *Бар* (1984) и *Будва* (1988). За монографију *Будва – град краља Кадма,* која ће тек изаћи из штампе, написао је текст под насловом: *Стари град – средњовековна Будва* (ново издање, стр. 29-72).

Сима Ћирковић и потписани су, на захтјев општинских скупштина Беране, Плав и Рожаје, почетком осамдесетих година прошлог вијека, израдили концепцију за писање монографије *Беране, Плав и Рожаје.* Та концепција је прихваћена од све три општине. Ћирковић је тада прихватио чланство у редакцији и преузео задатак да напише текст о средњовјековном периоду у монографији. Пошто општинске власти нијесу обезбиједиле финансијска средства за рад на писању монографије, поменути пројекат је заустављен и тако остао архивски документат који свједочи како је била конципирана израда монографије о прошлости Берана, Плава и Рожаја.

Ово наоко удаљавање у вези са претходно изложеним, ипак, је циљно: да покажем колико се С. Ћирковић ангажовао у жељи да што ближе изучи прошлост појединих регија Црне Горе у средњем вијеку. Био је убијеђен да се специфичност друштвене проблематике на једној страни и њена раслојеност, те непотпуна интегрисаност група, а на страни "другој касно- средњовековни *корпоративизам,* настојање у свим деловима друштва да се формирају трајне заједнице" са сопственим симболима и идеологијама - најбоље могу истражити и историјски осмијетлити у оквиру регија. У прилог томе писао је да су у свијету "веома актуелне *студије рода,* којима је у средишту интересовање за положај и улогу жене у друштвима", као и разлике које за собом повлаче неједнаки услови узраста и полови. У вези са том тематиком у свије-

ту миљеници историографије су постали ”мањине и маргиналне групе, па средњовјековно етничко и културно шаренило територија, из којих се данас састоји Црна Гора, може само да охрабри истраживања у тој области, поготово што плурализам остаје кроз цео средњи век карактеристичан за тај простор”. Један од важних задатака историографије Црне Горе је и економија, иначе мало изучавана, а тема из тог домена је толико ”да их не вреди набрајати” - каже С. Ћирковић.

У набрајању тема и задатака који стоје пред историјском науком у Црној Гори за средњовјековни период, С. Ћирковић подвлачи да треба вршити мултидисциплинарна истраживања каква се врше и у многим научним центрима у свијету. Наиме, поред историчара и археолога ”са широким и темељним интересовањем који раде исте теме али другим инструментима”, ваља окупити и књижевне историчаре, историчаре умјетности, музикологе, правнике, историчаре медицине и друге специјалисте хуманистичких дисциплина које имају своје почетке у средњем вијеку. У оквиру тако бројних научних профила најбоље се може доћи до објашњења и повезаности историјских и друштвених појава, створити цјеловита основа за компарације, уопштавања и потпунија осветљавања доба за које се неоправдано говорило да је било ”мрачно”.

IX

Још једна тема о особеностима историографије о Црној Гори у средњем вијеку, коју је Ћирковић нагласио као важну, тиче се потребе изучавања својеврсне *инфраструктуре:* снабђевеност изворном грађом, изгледима за откривање нове, стање и оцјена објављених извора, располагање критичким студијама о изворима, питање студија помоћних историјских наука, те потреба формирања специјалиста и стварања повољних услова за изучавање прошлости појединих регија и црногорског простора уопште. Овако широке инфраструктуре истраживања наше средњовјековне историје он је сматрао веома важним иако их је само овлашно додирнуо.

У том смислу нашао је за сходно да подсјети да је Црногорска академија наука и умјетности још средином седамдесетих година XX вијека (а прије много година како Ћирковић каже) организовала савјетовање о изворима за историју Црне Горе. Тај драгоцјени материјал никад није објављен, бар не у цјелини. Неки прилози о појединим периодима историје Црне Горе су касније публиковани ту и тамо. Међутим, реферат академика Ивана Божића, за који академик Ћирковић узгредно каже да је био обиман и садржајан елаборат о изворима”, који би и сада могао послужити у програмирању даљих задатака” остао је негдје у

некој фијоци. (И. Божић је у августу 1977. године умро а ЦАНУ се није побринула да његов реферат објави у једној од својих едиција). ”Подсећајући на текст који би заслуживао да се објави”, Ћирковић закључује: - ”додао бих и мишљење да су услови за унапређивање студија о средњовековној Црној Гори повољнији него за многе делове балканског копна”. Те повољности он види, с једне стране, у ”медитеранској ситуираности и чињеници да Црна Гора има места са културним и административним континуитетом као што су Котор и други поморски градови”, те да има изворну документацију у оним центрима који су имали још ближи и изразитији, континуитет, као, на примјер, Дубровник и Венеција. ”С друге стране, ти сразмерно повољнији услови ”, за савремену Црну Гору, ”припремљени су у многим научим центрима” у којима се још у XIX вијеку развијало јако интересовање за Црну Гору, за њену прошлост и културу.

Трагајући за Божићевим рефератом потписани је успио да у архивалијама ЦАНУ пронађе опширан *Нацрт за издавање извора за историју Црне Горе у средњем вијеку* академика Ивана Божића. О том пројекту и његовој основној концепцији и садржају опширније сам писао о Божићу у књизи *О историчарима ЦАНУ* која ће изаћи из штампе 2011. године.

На ова Ћирковићева размишљања о задацима медиевистике, односно оцјене достигнутог у историографији о Црној Гори у средњем вијеку и методолошким проблемима и задацима овог историчара модерних схватања, историчара са визијом - учинио сам општирнији осврт јер је академик Ћирковић својом научном ангажованошћу у изучавању средњовјековне историје Црне Горе то заслужио.

Осим претходно реченог, академик Сима Ћирковић се историографски бавио мање-више историјом Црне Горе и у својим методолошким расправама, затим у радовима о српским љетописима и византијским хроникама, о Мавру Орбинију - његовом животу и дјелу, о историчару Јовану Рајићу, Вуку Караџићу и критичким историчарима XIX и XX вијека. Знатан простор посветио је Црној Гори и у раду *Преломно доба српске историографије,* гдје је, између осталог, писао о историографији о Црној Гори, с посебним освртом на критичке погледе Илариона Руварца, Љубомира Ковачевића и Стојана Новаковића. Узгредно се дотакао и Вука Караџића и његовог доприноса историји Црне Горе. Нарочито је указао на значај појаве дјела И. Руварца *Montenegrina,* концем XIX вијека, у којој је Руварац радикално критички методолошки писао о осјетљивим темама какве су биле Цетињска штампарија, вјековна независност Црне Горе итд.

Од Руварца критичким правцем се почела развијати и историографија о Црној Гори, додуше, спорије него она у Србији, гдје су, поред

Руварца, дубоке бразде заорали и други "исторички историци", међу којима је најдубље и најстудиозније резултате остварио ненадмашни Стојан Новаковић. Готово у свим својим расправама о средњовјековној историји српског народа он је обрађивао и прошлост Зете и других дјелова данашње Црне Горе. Значајне су Новаовићеве расправе о Бјекову, о царини код Светог Спаса и други прилози из историјске историографије Црне Горе.

С. Ћирковић у раду *Једно стољеће историјско-географских истраживања средњовјековне Србије* (1978) пише да је и Стојан Новаковић, слично Јиречеку, који је обрађивао Дукљу, Травунију и Захумље, истраживао српске области XI и XII вијека (прије владе Стефана Немање) и да су те његове студије, упоредо са Јиречековим "вршиле утицај на истраживаче који су се бавили историјском географијом ових области до XII века".

Осим Јиречека и Новаковића "историјску географију области које су улазиле у састав дукљанске државе дао је Јован Ковачевић у првом тому *Историје Црне Горе I"* (1967). С. Ћирковић даље каже да се највише студија "о средњовековној Зети и уопште о приморским деловима данашње Црне Горе", које су систематизовано дате налази у опису историјске географије у првим томовима *Историје Црне Горе*. По њему "Бока Которска, која лежи између Травуније и Зете, сразмјерно је добро осветљена подацима Которског и Млетачког архива, далеко је боље проучена" од осталих средњовјековних области данашње Црне Горе. Значајан допринос историјској географији Црне Горе средњег вијека дали су методичари Гавро Шкривенић, Илија Синдик, Михаило Динић, а у новије вријеме Јован Ковачевић, Милош Благојевић, Сима Ћирковић и други.

Ћирковић је у раду *Значај Константина Јиречека за историју Срба и Хрвата (1980),* прво објављеном на њемачком а потом преведеном на српски језик, оцијенио да се Јиречек, као велики историчар препознаје у јужнословенској историографији "по томе што је целог живота био упућен у то што се у јужнословенским земљама стварало и објављивало". Са *Историјом Срба* Јиречек је, још од почетка XX вијека, достигао највећу висину у историографији о средњем вијеку. Ријечју, сви историчари Зете, приморских градова и других области данашње Црне Горе, полазили су од Јиречекове *Историје Срба* као незаобилазног дјела. Сима Ћирковић с разлогом развој историографије и у подручју у коме је Јиречек дјеловао види у разговору који траје непрекидно и који "неће никад замрети".

Међу радовима о критичким историчарима у српској историографији, Сима Ћирковић је с разловом видно мјесто одредио и свом

учитељу, професору Михаилу Динићу (*Михаило Динић као историчар* (1971), у коме је, како каже, ”увек гледао велики узор”. Динић као историчар није се непосредно бавио Црном Гором у средњем вијеку, али у својим опширним прегледима - *Историја Југославије I,* гдје је написао период историје Немањића, читаву историју средњовјековне Босне, те у краткој историји Балкана 1018-1495. у *Кембрицкој историји средњег вијека (Cambridge Medieval History)* - приказао је и историју Зете и свих других феудалних области које су у XIX и XX вијеку ушли у састав нововјековне црногорске државе. По оцјени свог даровитог ђака и настављача његовог критичког метода истраживања, С. Ћирковића, Динић се у тим синтетичким прегледима трудио да у њих ”укључи што је могуће више новога, да искористи резултате посебних истраживања” које је припремао за штампу. М. Динић се и у појединим својим расправама, као *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни,* комплексној студији о *Сасима* у нашим земљама, прилозима из историјске географије, књизи о хумско-требињској властели и другим мањим студијама дотицао и дјелова данашње Црне Горе. Динићева расправа о средњовјековном руднику Брскову и неким другим мањим рудницима, остала је недовршена у замишљеној књизи, јер му је, по сазнању С. Ћирковића, болест ”у већој мери сузила радне могућности”. За историју Црне Горе у средњем вијеку од значаја је био и Динићев подухват на издавању грађе из Дубровачког архива, у којој има докумената која се посредно и непосредно односе и на црногорски простор. Ријечју, по оцјени С. Ћирковића, Динићевом раду и животу ”у његовој библиографији нема готово ствари које су научно некорисне и ефемерне” и за области Црне Горе.

Академик Сима Ћирковић је у раду *Иван Божић (23. април 1915-20. август 1977)*, написаном поводом двадесетгодишњице смрти овог медиевисте нашег поднебља, представио живот и научно дјело и овог свог наставника, а потом колеге, универзитетског професора са којим је блиско сарађивао. На синтетичан начин саопштио је биографске податке о Божићу: рођење, дјетињство, школовање, научно напредовање, с осврtом на најзначајније радове, међу којима је највише оних из историје средњовјековне Зете и других области које су у XIX и XX вијеку ушле у састав Црне Горе. Посебно је истакао Божићев циклус истраживања повезаних са завичајем - Боком Которском и другим срединама у приморју и његовом залеђу. Мање-више осврнуо се на све његове студије, расправе, монографије и синтезе, за шта је имао изразиту даровитост. То је показао у *Историји Југославије* (у коауторству са С. Ћирковићем, М. Екмечићем и В. Дедијером, Београд, 1972, 1974) и у *Историји Црне Горе.* Божић је био само један од аутора у *Историји*

Црне Горе, гдје је дао ”лавовски део, прву књигу у књизи, обрадивши столеће 1385-1496. до танчина на основу извора које је деценијама прикупљао”. То Божићево дјело и других писаца је најтемељније што је остварено у историографији Црне Горе, дјело које је досад ненадмашно и много коришћено.

С. Ћирковић, као Божићев блиски колега и пријатељ, каже да је ”сразмерно рано сазнао да прогнозе у погледу његовог ”здравственог стања нису оптимистичке”, што се ”могло запазити и по приређивању књиге изабраних студија *Немирно Поморје XV века,* коју је сам артикулисао, снабдео насловима и неопходним апаратом”. Та књига је изашла постхумно и допринијела је, пише Ћирковић, ”да Божић буде присутнији у дијалогу који се непрестано води у науци, кроз који се она креће напред, да издалека врши утицај на научну мисао, на формирање генерација које га могу познавати само по текстовима”. Узалуд је било покушаја појединих историчара, самозваних медиевиста, да тобоже ”новим” тумачењима средњовјековне прошлости Црне Горе оспоре изворну основу етничкој основи ове земље. У научној историографији то идеологизирано ”превредновање историје” остаје примјер, незнавеног фалсификаторског рада. Академик Иван Божић је - а то је и потписаном добро познато као његовом ђаку - као универзитетски професор био један од најангажованијих педагошких посленика не само међу историчарима на Филозофском факултету у Београду све док је био активан. И Ћирковић с разлогом каже да је Божић привржености педагошкој страни ”исказивао интензивним радом са студентима, подизањем научног подмлатка, настојањем да се подигне ниво учења историје на свим ступњевима образовног система”. Био је врстан писац школских уџбеника, стручно и педагошки добро обликованих. Та Божићева педагошка ”ангажованост имала је своју цену”, јер га је исцрпљивала и одвајала од научноистраживачког дјеловања, коме се такође ревносно посвећивао. То искуство помогло је професору Ћирковићу да избјегне такав развој иако је знатан дио свог педагошког рада посвећивао методици историјске наставе, писању уџбеника и приручника за основне и средње школе, као и иновацијама у едуковању наставничког кадра уопште.

Професор Божић је по мишљењу С. Ћирковића, а то је и увјерење потписника ових редова, припадао ”генерацији наставника научника која се затекла на Филозофском факултету у време велике смене власти” и која је имала ”без обзира на појединачне политичке биографије, доследност у настојању да се очувају наслеђени стандарди и да се историјска наука развија у дијалогу са науком у свету”. Тиме је Ћирковић завршио своју оцјену о научном и педагошком дјелу И. Божића, медиевисте чије је дјело обогатило нашу историографију.

X

Професор С. Ћирковић је, осим поменуте синтезе *Историја средњовековне босанске државе* и коауторства у *Историја Црне Горе*, изразиту склоност за синтезу испољио у поменутом дјелу *Историја Југославије,* која је доживјела и два иностранa издања (Њујорк 1974. и Пекинг 1984). Он је у коауторству са Иваном Божићем, Милорадом Екмечићем и Владимиром Дедијером приступио писању *Историје Југославије* као првом "приватном, у смислу иницијативности, подухвату без уплитања државе" (без одлука државне комисије и друштвених савјета). Ова група еминентних професора успјешно је представила историју Југославије која је, упркос спорова почев од наслова па до посљедње четврти о савременој југословенској историји, у цјелости била добро прихваћена од стручне и шире културне јавности. Одјељци Божићеви и Ћирковићеви су знатно мање трпјели критику. Преводи на енглески и кинески језик били су потврда не само зрелости ове *Историје* него и доказ колико је било потребно да се она појави у европској и свјетској историографији у којој, иначе, раније није било сличног подухвата, представљања прошлости Југославије, изузев *Историје Југославије* на руском језику (Москва 1961), совјетских аутора.

Академик С. Ћирковић је, као што је напријед речено, дао велики допринос и у досада најбоље и најпотпуније написаној синтези српске средњовјековне историје; *Историја српског народа,* књ. I и II (Београд, 1981-1982, 1994 2000); у једном тому ове *Историје* био је и уредник. Аутор је и сажете историје *Срби у средњем веку,* синтези бриљантно написаној, првобитно намијењеној италијанском и француском читалаштву. Добро примљена од италијанске стручне кртитике, ова синтеза је убрзо преведена на француски језик и штампана у Паризу крајем 1992. године. Преведена је потом и на руски језик и објављена у Москви 1996. Ваља рећи да је и монографија *Срби у средњем веку,* врсно стилски и концизно написана, веома коришћена и на просторима српског говорног језика, и Загребу (у хрватском "преводу").

Од ширих прегледа српске средњоевропске прошлости, које је Ћирковић писао у склопу балканске историје, такође за стране читаоце, свакако, треба поменути оне текстове у којима је дао синтезу друштвене и привредне историје источних области екс-Југославије *Die ostlichen Teile Jugoslawiens 1350-1650,* написану за: *Handbuch der europaischen Wirtschafts-und Sozial-geschihte,* band 3, Stuttgart, 1986. Значајан је и његов синтетички преглед српске и балканске историје - поглавље у књизи *Историја Европе (Storia d'Europa,* vol. 3, Il Medievo, Torino, 1995)

под насловом *Gli Slavi occidentali e l'area balcanica.* Осим поменутих прегледа он је аутор и низа других синтетичких радова, од којих овдје треба поменути обимну студију *Босанска црква у босанској држави* у колективној књизи *Друштво и привреда средњовјековне босанске државе* (Сарајево 1987).

У популарним монографијама о манастирима његова поглавља о историји, иако писана за шире читалаштво, обилују исрпношћу и прегледношћу и у том погледу представљају успјешна допунска штива о српској прошлости уопште. У такве успјешне прегледе историје спајају монументалне монографије *Студеница* (Београд, 1986, коаутори Г. Бабић и В. Корać) и *Пећка патријаршија* (Београд коаутори В. Ђурић и В. Корać, Београд 1990). Такође су запажени његови прегледи историје у бројним монографијама градова и зборницима о појединим градовима (колективног ауторства), као, на примјер *Краљево* (1996); *Голубац* (1968); *Сремска Митровица* (1969); *Ковин* (1970); *Смедерево* (1970); *Шабац* (1970); *Пријепоље* (1976); *Штип* (1968); *Сомбор* (1993-1998); *Ариље* (2002); *Нови Кнежевац* (2003). Већ је напријед поменуто да је аутор прегледних поглавља из историје средњега вијека и у колективним дјелима о Бару и Будви. (Са потписником ових редова, као што је напријед казано, сачинио је план израде монографије *Беране, Плав и Рожаје од праисторије до најновијег времена,* која из финансијских разлога није урађена).

Др Сима Ћирковић је заједно са Милошем Милошевићем редиговао превод и написао критички коментар за издање средњовјековног *Статута града Котора,* који ће ускоро бити штампан.

Из привредне историје средњоевјековне Србије треба споменути и Ћирковићево поглавље у колективном дјелу: *Старо српско рударство* (у коауторству са Д. Ковачевић-Којић и Р. Ћук, Београд 2002). Изванредно је на више страница обрадио производњу злата, сребра и бакра, ковање новца, мјере у рударству. У студији *Рударски закон деспота Стефана* изврсно је обрадио и друга питања од утицаја на резултате привређивања у Србији, претежно на основу грађе коју је сам истраживао у дубровачком архиву.

Током читавог свог радног вијека С. Ћирковић се, као што је напријед речено, бавио историјом српске историографије, почев од средњовјековних љетописа, хроника, Мавра Орбина, Јована Рајића, Вука Караџића и критичких историчара друге половине XIX и прве половине XX вијека, па до свога времена - Михаила Динића и Ивана Божића. Знатан је број и његових брљантно написаних текстова из методолошких расправа и методике наставе историје. Све то чини његово научно дјело громадним и тематски разноврсним.

XI

Сима Ћирковић је током више од пет деценија научног рада велику пажњу посвећивао истраживању и издавању извора за српску средњовјековну историју. Тим важним историографским послом бавио се од почетка уласка у науку па до посљедних година живота. Схватао је да је још од времена И. Руварца скоро сваки историчар који је проучавао средњи вијек сматрао веома важним откривање извора и њихово објављивање. Али тај замашан посао веома битан за науку у нас није се организовано и систематски одвијао. У томе је српска историографија битно заостајала за европском историјском науком. То су уочили историчари критичке школе - Љубомир Ковачевић, Љубомир Стојановић и Љубомир Јовановић, па су 1908. године поднијели Српској краљевској академији предлог и програм издавања *Српског дипломатара.* Међутим, тај посао све до најновијег времена ни Српска академија наука и уметности ни било која друга научна институција није организовала. Извори за средњовјековну српску историју углавном су публиковани, напорима појединих истакнутих историчара и филолога. Узалуд је један од највећих медиевиста у српској историографији подстицао још крајем XIX вијека да је за науку "најважнији и напречи посао издавање извора", будући да историчари тиме остављају најтрајнији резултат свога учинка. Јер, објављени извори за разлику од историографских радова који временом бивају превазиђени новим издавачким подухватима или погледима остају трајним резултатом у историјској науци.

Полазећи од тог битног схватања С. Ћирковић је био један од покретача и реализатора *Дипломатара,* чији је први том припремљен за штампу у Историјском институту САНУ у Београду. У првом тому *Дипломатара* објављене су све повеље и други акти до краја владе краља Милутина (1321). *Стари српски архив* је тако поставио циљ да примјеном модерног метода критике повеља, постане подлога даљег публиковања *Дипломатора.* Ћирковићевим залагањем на *Дипломатару* и у *Старом српском архиву,* рад се одвијао у четири цјелине: а) *средњовековни ћирилички извори б) византијски извори за српску историју, ц) латинички извори д) дипломатика.*

О професору Сими Ћирковићу и његовом раду на издавању извора - његов врсни студент, а касније асистент и колега, под чијим је менторством одбранио докторску дисертацију и стицао универзитетска звања - Андрија Веселиновић, данас значајно име српске медиевистике, између осталог, пише да је његов учитељ С. Ћирковић веома заслужан

за издавање извора и проблема српске дипломатике. ”Као и у другим областима српске средњовековне историје, његов допринос и на овом плану је заиста велики”.

Како је то Ћирковић радио Веселиновић каже:

”Код публиковања наше ћириличке грађе посебно се издвајају критички апарат уз издања српских аката светогорских манастира Лавре Св. Атанасија и Св. Пантелејмона за познату француску едицију *Archives de l’Athos* vol. 11 i 12, Paris 1982. Српске повеље друге половине XIV и прве половине XV века је приредио С. Ћирковић на начин примењен у овој едицији (регест, опис повеље, анализа садржаја, ранија издања и факсимил повеље): *Actes de Lavra IV; Actes de Saint-Panteleemon, br. 161, 162*. Две повеље за Лавру овде издате, поново је објавио у *Хиландарском зборнику* 5, 1983 (бр. 167). То су повеља кнеза Лазара из 1381. и повеља деспота Ђурђа из 1452, прва до тада код нас необјављена, а друга само делимично објављена, али сада са бољим читањем, транскрипцијом и детаљном анализом. Још две повеље из друге половине XIV века, из јануара 1366. издао је у *Старом српском архиву* 1. То су повеље браће Мрњавчевића - деспота Угљеше и краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића (бр. 408, 409), раније делимично непознате и издате сада по принципу примењеном у овом часопису (регест, кратак историјат повеље, опис и ранија издања, текст и факсимил повеље, превод, дипломатичке особености, просопографски подаци и установе, топографски подаци)” (*Стари српски архив, књ. 3 (2004), Споменица професора Симе Ћирковића, XV)*.

Сима Ћирковић је у својим радовима много користио латиничку грађу будући да је био један од најбољих познавалаца латинског писма. Из те грађе, на коју се ослањао, износио је и нове податке из одломака, а каткада, када му је то одговарало објављивао је и документ у цјелини. Тако је поступио у раду *Један помен соћа на Пелопонезу (*1961), објавио документ из архива у Венецији, у коме се помиње ова дажбина, па је закључио да је соће грчког поријекла. У једном другом раду *Вести Броља да Лавело као извор за историју Босне и Дубровника (*1963), саопштио је више дјелова из хронике овог познатог ратника из италијанског града Риминија, иначе, годину дана службеника Дубровачке републике и учесника у рату Дубровника са херцегом Стефаном Вукчићем 1451-1452. године. Два документа на латинском језику из дубровачког архива из 1423. године послужила су му да напише рад *Једна босанска краљевска пресуда* (1970-1971) у коме је освијетлио једну изгубљену пресуду краља Твртка II у спору једног дубровачког трговца са двојицом Млечана. Документа латиничне провенијенције користио је у раду *Једна парница сребреничких фрањеваца.* У расправи *Поклад краља Ву-*

кашина саопштио је неколико до тада непознатих докумената о судбини краљевог поклада код дубровачког властелина Павла Барабића. У прилогу расправе објавио је пресуду дубровачког суда у парници између насљедника властелина Барабића и општине. За писање својих радова користио је и тестаменте дубровачких трговаца који су трговали по српским земљама. У раду *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку I* (коаутори Р. Ћук и А. Веселиновић) објавио је (2004) осамнаест трговачких тестамената. То је прва књига у планираној серији тестамената сачуваних у дубровачком архиву који представљају прворазредне изворе за привредну и друштену историју српских средњовјековних земаља.

Иако није био византолог по специјалности, С. Ћирковић је цијењен и као добар зналац и византијских извора за српску историју. Том врстом извора се успјешно користио у својим текстовима. Византијске изворе је и публиковао. До тада непозната два писма византијског цара која се односе и на Косовску битку 1389. године, а у којима се ова битка помиње као да је турска страна доживјела пораз, објавио је у раду *Димитрије Кидон о Косовом бој*у (1971). Веома значајан је и његов рад на публиковању византијских извора за српску историју, дјелова византијских познатих историчара Нићифора Григора и Јована Контакузена из прве половине XIV вијека. (Издање у преводу је пропраћено Ћирковићевим коментарима у VI свесци *Византијских извора за историју народа Југославије* (1986, у коауторству са византологом Б. Ферјанчићем).

Што се тиче извора за српску средњовјековну историју С. Ћирковић је на њима радио и издавао их у више наврата - три збирке су имале стручну, педагошку или популарну намјену. Укупно издао је осам књига историјских извора – сам и у сарадњи са другим ауторима. Појављивале су се те књиге поводом годишњица или неких важних тема. Тако, на примјер, још као почетник у науци уредио је и снабдио коментарима збирку извора разноврсног садржаја о политичкој, привредној и културној историји Срба од досељења на Балканско полуострво па до пада српских држава под османску власт. Збирка *Средњовјековна српска држава у одабраним изворима* (Загреб 1959), конципирана првенствено с педагошком школском намјеном, са близу двије стотине преведених извора за коментарима, све до данас се користи у исте сврхе. Њен стручно педагошки карактер јој обезбјеђује и даље будућност. Као аутор уџбеника *Историја за II разред гимназије* и *Историјске читанке за VI разред* (са коауторима Р. Михаљчићем и М. Спаравалом), први пут је објавио до тада непознате одломке (у преводима) из појединих извора, чиме је обогатио свој основни текст. *О Косовском бој*у (на једном мјесту) први пут је објавио 25 извора у поглављу књиге *Битка на Косову 1389,* (Галерија САНУ, Београд 1989).

Сима Ћирковић је и као уредник и приређивач нових издања дјела других аутора настојао да објави по који нови извор или да га помене у предговору, у својим објашњењима или допунама. Тако је поступао, на примјер, приређујући нова издања књига омиљеног великог зналца историје Стојана Новаковића: *Село* (1965), *Срби и Турци у XIV и XV веку* (1960, 2001), *Народ и земље у старој српској држави* (2002)*, Списи из историјске географије* (2003), као и збирке студија под насловом *Историја и традиција* (1982)*,* задржавајући све оно што их чини и данас актуелним.

У приређивању критичког издања Орбиновог *Краљевство Словена,* као један од учесника, у два издања (Београд 1968. и Зрењанин 2006), допринио је разјашњењу извора које је користио М. Орбин. Науци су нарочито драгоцјени његови *Коментари,* без којих бисмо тешко користили *Краљевство Словена*. Значајно је и његово учешће у приређивању новог издања *Старих српских записа и натписа* Љубомира Стојановића (I-IV, 1982-1988), за које је написао *Поговор, уз прву књигу Старих српских записа и натписа.* Данас се много лакше користе *записи* и *натписи* Љ. Стојановића уз објашњења, напомене, литературу и нова истраживања које је Ћирковић коментарисао; нарочито су драгоцјене његове исправке у читању и датовању многих изворних записа и натписа.

Драгоцјени су радови С. Ћирковића - чланци и расправе о дипломатичким изворима српских средњовјековних повеља и других аката, анализа исказа те врсте извора, њихове хронологије, унутрашње и спољашње критике, питања оригиналности и фалсификата и сл. Проф.др Андрија Веселиновић, пишући о тој групи радова С. Ћирковића, каже: ”Може се слободно рећи да је један од радова којима је ушао на велика врата у историјску науку био *Осумњичене повеље деспота Стефана и кнегиње Милице* (1956, бр. 5). Поузданом анализом је доказао да шест од тих повеља (три Дубровчанина и три светогорским манастирима) нису фалсификати како се до тада веровало, већ да су аутентични и да не подлежу сумњи. Навешћемо и остале радове из ове групе: *Прва повеља краља Стефана Дечанског Дубровнику (1971, бр. 90); Студеничка повеља и студеничко властелинство (*1974, бр. 105); *Раваничка хрисовуља (*1981, бр. 152); *Хрељин поклон Хиландару (*1982, бр. 158); *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи (1991, бр. 264); Српски летописи и византијске кратке хронике (1998, бр. 378); Хиландарски игуман Јован (2000, бр. 398) и Повеље кнеза Лазара и његова канцелараија (*објављено у Старом српском архиву 2, 2003, бр. 420). У још неким својим радовима С. Ћирковић се узгред дотиче ове групе питања. Све њих, као и претходно наведене, нећемо посебно анализирати. То препуштамо чи-

таоцима и истраживачима, као и увид у одличну и до сада најпотпунију библиографију његових радова. Она иде до данашњег дана али смо сигурни да ће се и наредних година исто тако богато попуњавати, па и радовима у нашем *Старом српском архиву."*

Тако је темељито радио С. Ћирковић, његове анализе изворних текстова имају трајан и незаобилазан значај и у будућности.

XII

Др Сима Ћирковић у српској, црногорској и балканској историографији остаје горостас чији је стваралачки опус и по обиму и квалитету импозантан. Из његовог пера, као што је већ напријед наведено, потекло је преко 500 радова најразноврсније тематске садржине. Властимир Ђокић, који припрема потпуну библиографију Симе Ћирковића, у писму које ми је послао (1. октобра 2010), пише да има још његових текстова "који тек треба да буду штампани". Иначе, Ђокић припрема "две књиге професорових одабраних студија" за штампу. Ћирковић је био страсни истраживач извора, талентован аналитичар и синтетичар историјске збиље, аутор дјела која чине темељ у историографији не само Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, него и читавог јужнословенског простора. Интелектуално се остваривао не само као аутор синтетичких дјела, књига, монографија и разноврсних студија и прилога, него и као коаутор, уредник, приређивач нових издања, писац предговора, коментара, студијских напомена и објашњења везаних за боље разумијевање историографских остварења претходника. Велики је његов допринос и унапређењу методологије историјске науке, као и упућивању студената и научног подмлатка у помоћне историјске науке које је, такође, дуго предавао.

Ерудита с прецизним научним методом, с великим искуством историчара са визијом, како га је окарактерисао, с дубоким разлогом, његов нешто млађи колега академик Љубомир Максимовић, Сима Ћирковић је деценијама живио у живој историји преносећи знања непосредно, стилски кристално јасном, живом ријечју генерацијама студената и млађих научних сарадника. Стално је настојао да у својим предавањима саопшти по неки нови податак који је неуморно ископавао у прашњивим фасциклама, збиркама и фондовима Дубровачког, Венецијанског, хилендарског, Которског, Будимпештанског и других архива. У том послу је био неуморан, рекао бих и страстан истраживач, иако је посљедњих година било знакова његовог нарушеног здравља. У једном од интервјуа новијег датума, овај историчар великог истраживачког замаха и луцидног осмишљавања прошлости, о свом раду у годинама,

поодмакле јесени, када његови вршњаци, по правилу, одлажу пера и препуштају се одмору, каже:

”Пензионерске године носе и неке предности. Човек се искључи из бројних активности које краду време, а неплодне су, тако да преостале снаге човек може штедљиво да усредсређује на пројекте до којих му је стало. У мојој дисциплини, велики значај има сабирање знања, упијање не само из литературе и документације, већ и из животног искуства. Дође време кад човек више не може да путује и истражује, кад је упућен на то да искористи и употреби оно што је целог века скупљао”.

С. Ћирковић је управо током тих пензионерских година непрестано стварао и објављивао, поред низа мањих студија, расправа и разних историјских прилога и неколика синтетичка дјела које му обезбјеђују достојно мјесто и у нашој и у европској историографији. То није забиљежио ниједан његов савременик.

С обзиром на то да је средњи вијек, као што је већ напријед више пута наглашено био његова специјалност и велика љубав, освјетљавајући своју научну актуелност, Сима Ћирковић је говорио да је управо ”природно да знања и представе о средњем веку богате уравнотежену, свестрану и критичку слику српске прошлости”. Анализом извора историје средњег вијека најприје је изграђена методологија ове научне дисциплине. Историчар широког и темељног знања Ћирковић је, као најистакнутији медиевиста са јужнословенских простора друге половине XX и прве деценије XXI вијека, уградио у историјску науку многе методолошке новине, по чему ће такође имати трајно мјесто у историографији. Његово знање о историји било је такво да је својим дјелом уградио себе чврсто у историографију, као битан елемент културе на јужнословенским просторима.

Академик Сима Ћирковић је као историчар јединствен и по томе што је појавом сваког већег научног дјела, своје нове књиге, добијао сјајне критике од модерних историчара. Они са Запада истицали су да је у питању један од ријетких који је објективно писао историју и који је своје дјело ослободио идеолошких, марксистичких схема о историји, сматрали су га историчарем који је своје радове ослободио националистичкх натруха и политичких дневних утицаја. Чинио је то у вријеме када је било неисплативо тако поступати и када су многи историчари стицали материјалне и друге привилегије за служење владајућим режимима. Поједини историчари са Истока, такође су прихватали Ћирковићево дјело, иако је већина њих била заробљена комунистичком идеологијом схватања историје. Занимљиво је истаћи да је *Историја Југославије* из 1972. године, у којој је он био један од аутора, преведена и објављена у Пекингу (1984), а не и у Москви.

У историографији Сима Ћирковић је стекао ауторитет великог историчара још са *Историјом средњовјековне босанске државе.* Сажетом синтезом историје *Срби у средњем веку* која је, послије објављивања у Италији, убрзо преведена и издата у Француској, а затим у Русији, снажно је потврдио свој научни углед у свијету. Послије ове Историје дошла је и најновија Ћирковићева књига *Срби међу европским народима - The Serbs,* прво објављена на енглеском језику у Лондону (2004), у библиотеци *The Peoples of Europe* познате британске издавачке куће *The Blackwell Publishing,* затим у Београду (2005), Москви и Италији.

Књига *Срби међу европским народима* преведена је и на словеначки језик и очекује се њена појава у Љубљани (2010). За ово дјело показују интерес, рекао је потписаном С. Ћирковић, и неке друге издавачке куће у европским земљама. Јер, у дјелу је на луцидан и аргументован начин, прегледно и јасно обрађена историја Срба од досељавања Јужних Словена на балканске просторе од краја VI до краја XX вијека. С. Ћирковић и његов дугогодишњи пријатељ и колега академик Божидар Ферјанчић, византолог, написали су и прву стручну монографију о најмоћнијем средњовјековном владару Србије под насловом *Стефан Душан, краљ и цар,* коју је објавио Завод за уџбенике и наставна средства Србије (Београд, 2005). Тако је у посљедњој деценији живота, као пензионер, када обично други одлажу своја пера, својој, иначе богатој, библиографији дописао три своје синтетичке књиге које га сврставају у ред највећих модерних историчара не само за наш средњи вијек.

Ријетка је појава у историографији и у свијету да један аутор, како каже Љ. Максимовић, ”са толико успеха спроведе строго научно виђење историје једног народа у свим њеним битним аспектима, кроз више епоха” и да покаже и освијетли све најбитније што је обиљежило његов живот током тринаест стољећа. Могао је то да постигне научник ерудита који се строго држао научне методологије и који је са мјером и научном одговорношћу, као неприкосновени стручњак, медиевиста, својом увјерљивошћу, с чврстим ослонцем на чињенице из архивских докумената, маестрално освјетљавао не само конкретне догађаје, већ је историјске процесе осмишљено повезивао кроз минуле епохе. Таквим радом на историји с модерним погледима у историографији, С. Ћирковић је свом цјелокупном опусу, прије свега у синтетичким поглављима, на примјер, у *Историји Црне Горе, Историји српског народа,* у књигама *Срби у средњем веку* и *Срби међу европским народима,* обезбиједио читаоце и ван Европе.

Књигом *Срби међу европским народима* показао је елитном дијелу културне европске јавности да је од раног средњег вијека, па до почетка трећег миленијума, српски народ био међу најстаријим народима

у Европи и да је давао значајан допринос европској хришћанској цивилизацији и култури. Чинио је то ненаметљиво, с изузетном увјерљивошћу, егзактним историјским чињеницама зналачки повезаним у синтезу коју лако прихвата културна јавност. Појава ове посљедње Ћирковићеве књиге добила је на вриједности код културног свијета у Европи и ван ње, утолико више што се појавила у вријеме када се о српском народу, због познатих догађаја на концу XX вијека, стварала неповољна слика, бесомучном пропагандом једног дијела политичара и јавних дјелатника западних земаља. Могла би се ова књига назвати и *одбраном* неоправдано нападане и кривотворене српске, па и балканске историје.

По много чему С. Ћирковић је био човјек средњег вијека, али и један од највећих модернизатора у историји српске и јужнословенске медиевистике. Њега је ка историографским висинама стално водила Клио, муза историје. Трудио се и успијевао да и на далеку прошлост баци сноп свјетлости и да је тако освијетли с визијом како ће ти догађаји изгледати посматрани из далеке будућности. Стога се може слободно рећи да је он био историчар са визијом.

Академик С. Ћирковић, научник високог ранга, добио је многа признања - државне награде и научна одликовања. Треба поменути од тих награда и признања: *Седмојулску награду Србије* (1982); *Просвјетина награда* (1972); *Октобарску награду града Београда* (1987); *Орден рада са црвеном звездом* (1988); *Награду града Београда* (2006). Добитник је и *Златне медаље Константин Јиречек,* коју за изузетна историографска остварења додјељује њемачко Друштво за југоисточну Европу и других одликовања.

Сима Ћирковић је живио стваралачки динамичан живот. Отишао је из реалног свијета да живи својим дјелом у историји историографије и не само српске културе. Ипак, чини се да је осјећање његовог губитка дубоко и вишезначајно за историјску науку. Јер је смрт пресјекла један стваралачки богат живот, у часу када се историјска наука, на жалост, и у Србији, Црној Гори, у Босни и Херцеговини, као и у другим срединама из окружења које је он проучавао, суочава чак и у струци с падом научних стандарда. У одбрани научних мјерила он је својим оштрим пером и у деветој деценији живота био спреман да помогне да се поврати углед струке и да се одбрани биће историјске науке. Његов умни стваралачки дух је зрачио снажно да је могао још да даје драгоцјени допринос одбрани струке у друштвеној клими која у посљедње вријеме све више погодује паду научних стандарда и стварних вриједности и историјске науке, као и других хуманистичких дисциплина.

Сима Ћирковић је својим обимним дјелом показао да свако вријеме има према себи историографију. Истицао је зависност ”историогра-

фије (или и других облика бављења прошлошћу) од укупног културног стања, да свако вријеме намеће нове задатке историчарима, актуелизује једну дотле незапажену димензију историјске критике". Сматрао је да је задатак историчара да се непрекидно питамо "о нашим мисаоним инструментима и мерилима којима се служимо описујући и анализирајући прошлост, и да строгим мјерилима разликују своје вријеме и своје стајалиште "од онога што може претендовати на универзално важење". Ријечју, он је чврсто стајао на становишту да без критике и критичности "научност историографије се може компромитовати и злоупотребити". Тако је замишљао улогу и задатак савременог и будућег историчара у свом чланку *Историографија као огледало времена. О једној Новаковићевој антиципацији.* Писао је да "непотпуни и неизбјежни парцијални резултати", никако не могу бити представљени као коначна "научна истина" и да су, независне од "интенције истраживача, служили у политичким и другим споровима". Да тога не би било, историчари су обавезни да изворе испитују, нарочито оне наративне, и са становишта колико у њима има трагова "времена" у коме су настали, "колико је начин мишљења и исражавања везан за опште културно стање". У таквом приступу испитивању, читању исказа извора, Ћирковић је сматрао историчара и његов рад научно актуелним и у нашем времену, јер "времена имају према себи историју". Ћирковић је историчар који је зрело процјењивао своје вријеме и антиципирао задатке које ће будуће вријеме постављати пред научну историографију.

Сима Ћирковић, историчар високог истраживачког замаха, надвисио је и своје учитеље чију је живу ријеч слушао, а у много чему и неке велике претходнике у медиевистици, као К. Јиречека и С. Новаковића. Ријечју, он је својим синтезама поставио високу црту у модерној научној историографији. По том домету он је јединствена појава у српској и у јужнословенској историографији. Али о томе ће више рећи и судити, много дубље и свеобухватније, сигуран сам, неки његов будући биограф и систематичнији аналитичар његовог цјелокупног опуса.

Овај текст је настао више у пригодном тренутку опроштаја од колеге Ћирковића, као дуг за деценијско пријатељство и искрено међусобно признање и уважавање. У историји монографије он је заузео високо мјесто које ће трајно задржати.

ЛИТЕРАТУРА: Годишњаци САНУ - уводни дјелови под Библиографија: В. Ђ. *О писцу књиге,* у књизи *Работници, војници, духовници. Друштво средњевековног Балкана,* приредио В. Ђокић, Београд, 1997, 507-509; *Ћирковић Сима* (В. Ђокић), у: *Енциклопедији српске историографије,* Београд, 1997, 687-688; *В. Ђокић. Библиографија академика*

Симе М. Ћирковића (најновије садржине у рукопису и писмо господина Ђокића М. Дашићу од 1. октобра 2010. године); *Библиографија Симе Ћирковића* објављивана у Годишњаку САНУ: књ. LXXIX (1972); LXXXIV (1977); XC (1983); XCVII (1990); обухвата његову дјелатност закључно са 1990. годином. Континуирана библиографија С. Ћирковића до 2004. године објављена је у *Зборнику радова* Византолошког института XLI, Београд 2004, стр. 11-53. Библиографија Ћирковића од 1991. до 2007. године објављена је у *Годишњаку САНУ,* књ. CXIV (2007). Комплетну библиографију академика Симе Ћирковића, која броји преко 500 радова, припрема за штампу његов пријатељ и издавач Властимир Ђокић. (Користим прилику да г. Ђокићу топло захвалим на библиографским подацима које ми је љубазно ставио на располагање при писању овог текста о академику Ћирковићу и његовом дјелу).

За овај рад користио сам још и ову литературу: *Сима Ћирковић*, Споменица: Црногорска академија наука и умјетности (1973-2003), Подгорица, ЦАНУ, 2003, 267-268; Андрија Веселиновић, *Професор Сима Ћирковић и рад на издавању извора,* Стари српски архив, књига 3 (2994), *Споменица Симе Ћирковића; Преминуо академик Сима Ћирковић,* Политика, 17. новембар 2009; Љубомир Максимовић, *Историчар са визијом,* Политика, 29. новембар 2009; *Књиге и остали радови* Симе Ћирковића.

Academician Miomir Dašić

ACADEMICIAN SIMA ĆIRKOVIĆ (1929 – 2009)
- A medievalist of monumental scientific importance -

Summary

Sima Ćirković, PhD, (1929-2009) was the professor of Serbian medieval history at the Faculty of Philosophy of University in Belgrade, a full member of the Serbian Academy of Sciences and Arts and a corresponding member of the Academies of Sciences of Bosnia and Herzegovina, Croatia and Montenegro. As a historian, Ćirković got his education and was formed as a scientist in the renowned Belgrade's historiography school. His extensive scientific work has approximately 500 bibliography units, chronologically and thematically diverse and based on the first-class archive material from the archives of Dubrovnik, Venice, Kotor, Budapest and other archives. The works of this scientist have enriched the medieval historiography of Serbia, Montenegro and the Balkans. He was a historian with a modern appro-

ach to the past of Serbian people and other peoples of the Balkans, not only in the medieval times. He was also talented at writing syntheses – chapters in the **History of Montenegro, History of Serbian people, History of medieval Bosnian state,** books: **Medieval Serbs, Serbs among European Peoples,** and other monographs. Due to his scientific reputation, he was elected into numerous international scientific institutions, invited to universities in the USA, Germany and other European countries, where he taught lectures on medieval history of Serbia and the Balkans.

He received the highest national awards in Serbia for his scientific work, and rewards from renowned scientific institutions abroad

The work of professor Ćirković has been translated to German, Italian, French, Russian, Slovenian and Chinese. Academic reviews had a high appreciation for his work and named him the greatest Serbian and Balkan medievalist in the second half of the 20th century.

ПРОМОЦИЈЕ

Roderick W. MOORE*

Ријеч на промоцији књиге
ЦРНА ГОРА И САД У ДОКУМЕНТИМА НАЦИОНАЛНОГ АРХИВА У ВАШИНГТОНУ 1905-1918,

(приредио др Радослав Распоповић) ИИЦГ, стр. 590. Подгорица 2010.

Дирнут сам што сам вечерас овдје с вама на Цетињу, историјском мјесту гдје су се десили многи догађаји описани у овој књизи. Дирнут сам што учествујем у прослави црногорско-америчког партнерства, партнерства које је дуже од једног вијека. И, наравно, дирнут сам што имам част да служим као први амерички амбасадор у Црној Гори, земљи која ме је толико опчинила и очарала у претходне три године.

Ова књига је, наравно, резултат огромног рада и желио бих да захвалим многим људима који су допринијели да она угледа свјетлост дана. Посебно бих желио да захвалим професору Распоповићу и господину Зорану Б. Зековићу, који су сигурно међу најбољим црногорским стручњацима за раздобље покривено у овој књизи. Са америчке стране, желим да захвалим професору Џону Тредвеју, кога сматрам водећим америчким експертом у овој области, и историчару Стејт дипартмента господину Натанијелу Смиту који је први побудио моје интересовање за ову тему. Такође, желим да нагласим посвећеност и привржености које су моје колеге, Алекс Титоло и, посебно, Славица Росић, посветили овом пројекту.

Током мог боравка у Црној Гори расло је и моје дивљење према традицији, култури и историји ваше земље. Збиља, чини ми се да историја заузима посебно мјесто у црногорској свијести. Скоро да нема долине, ријеке, обале, планине, језера или равнице која нема неко посебно значење за људе ове земље. Ехо историје чује се свугдје. Заиста, често волим да кажем да је Црна Гора произвела више историје по квадратном метру од било које друге државе у Европи – осим можда

* Аутор је амбасадор САД-а у Црној Гори.

Ватикана.

Фасцинира ме то колико историја – посебно раздобље покривено у овој књизи – и даље формира и утиче на однос међу нашим државама и народима. Без сумње, дипломатија тога доба – ера Мекинлија, Рузвелта, Тафта, Вилсона, Николе Петровића-Његоша и многих других — помогла је у постављању темеља партнерства између наше двије државе, партнерства које је данас јаче него икада.

Ипак, оно што посебно пада у очи у овој књизи јесте то како нас догађаји и људски односи из тог периода дубоко дотичу и данас. То је, наравно, било раздобље великих исељавања, вријеме када се талас одважних и предузимљивих Црногораца храбро супротставио опасном трансатлантском путовању у потрази за новим животом у свијету који су тешко могли да замисле.

Током мог боравка у Црној Гори изненадило ме је колико има људи у овој земљи чији рођаци су се отиснули у Америку прије више од вијека. У буквално сваком кутку ове земље слушао сам приче о прадједовима, прецима и осталима који су отишли да раде у Монтани, Аљасци, Калифорнији, Ајдаху или другим мање познатим мјестима. Увијек ме изнова фасцинира како ове везе са мојом земљом из доба наших предака, без обзира колико старе биле, и данас представљају извор поноса и топлине – као да је ова људска веза, то пријатељство према Америци, преживјело све промјене и обрте у црногорској историји током прошлог вијека. На десетине, ако не и стотину, пута видио сам тај сјај у очима и чуо понос у гласу мојих саговорника док су ме упознавали са својим причама. Изузетно сам почаствован што смо у могућности да допринесемо изложби посвећеној овом раздобљу која је приређена у сусједној просторији.

Једна посебна група црногорских исељеника је у потпуности заокупила моју машту, изазвала моју захвалност и дивљење. То су храбри младићи који су поново прешли Атлантик у другој декади двадесетог вијека да би учествовали у ужасном рату који је потресао континент с којег су потекли, при чему су се многи од њих борили у оружаним снагама земље у коју су емигрирали - Сједињених Држава. Многи су изгубили своје животе на бојним пољима Француске и другдје за одбрану слободе. Један младић, наредник Џејмс Мештровић, одликован је највећом војном почасти моје земље, Медаљом части Конгреса, због његовог херојства на бојним пољима Француске 1918. Имао сам ту част да сретнем потомке наредника Мештровића и толико других хероја из овог раздобља – хероја са поносним презименима као што су Марковић, Кустудија, Лековић, Гломазић и многи други. Почаствован сам што су многи њихови потомци овдје с нама вечерас.

Претпостављам да смо само загребли површину у истраживању улоге Црногораца у америчкој војсци у Првом свјетском рату, и надам се да ће будући истраживачи испричати ову причу на примјерен начин, како и приличи. С моје стране, вјерујем да је наша одговорност да одамо почаст овим херојима и ми већ на томе радимо.

Такође, вјерујем да дугујемо посебну захвалност нашим претходницима, пионирима наше дипломатије, чија посвећеност и визија тако јасно долазе до изражаја у овој књизи. Са тим у вези, част ми је да најавим да ћемо градоначелник Мугоша и ја овог петка званично објавити преименовање дијела Љубљанске улице у којој је лоцирана наша Амбасада у улицу Џона Б. Џексона, који је 1905. године постао први амерички дипломата акредитован у Црној Гори. Изузетно сам срећан што ће адреса америчке дипломатске мисије у Подгорици убудуће носити име мог претходника од прије толико година. Једино се могу надати да оно што ми, насљедници Џона Б. Џексона, чинимо данас служи на част темељима које је он поставио вијек прије.

Цетиње, 22. jun 2010. г.

UDC:821.163.4-6 Богишић В.

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

ИЗВОРИ

Ирина ВОРОБЬЁВА*

ПИСЬМА ВАЛЬТАЗАРА БОГИШИЧА В РУССКИЙ ГОРОД ТВЕРЬ

ABSTRACT: *In the paper, written in Russian language, the author publishes a small portion of a rich correspondence of Valtazar Bogišić, PhD, a renowned Slavist and researcher of Slavic laws. The letters have never before been published. The fact that makes them particularly interesting is that in them Valtazar Bogišić asks from the Head of the Museum in Tver for books of proverbs along with ancient documents. He believes that those books could be used as an important starting point in studying Slavic legal customs. Bogišić believed that the common law of Slavic people was a segment necessary for studying and understanding it. For this reason, he conducted his famous polls but, as we can see, he also used all available sources for which he believed contained elements of common law of Slavic people.*

KEY WORDS: *Valtazar Bogišić, history of Slavic laws, Slavic common law, proverbs, Museum of Tver, poll, codification of the norms of common law.*

В России в научном архиве Тверского государственного объединённого музея хранятся четыре письма Вальтазара Богишича за 1888 г. к А.К. Жизневскому[1].

Валтазар (Балтазар, Балдо) Богишич (1834—1908), родом из окрестностей хорватского Дубровника, юрист по образованию, в 1869 г. получил должность профессора кафедры истории славянского права в Новороссийском университете (Одесса). Находясь в штате университета до 1889 г., В. Богишич получал командировки за границу для ра-

* Автор доктор исторических наук, профессор Тверского государственного университета (Россия).

1 Архив ТГОМ. Ф. 6. № 30.

боты по подготовке для Черногории гражданского кодекса, названного «Общий имущественный законник». Затем, по просьбе князя Черногории Николая, он становится министром юстиции, начальником княжеской канцелярии. Одновременно Богишич занимается исследовательской работой, составляет вопросники и проводит анкетирование для изучения обычного права у южных славян и на Кавказе. Он принадлежит к основателям научных направлений по исследованию социологии права, социологии семьи, сравнительной истории славянского права, заложил основы юридической этнологии. В опубликованных, в том числе в России, научных трудах он полагал, что историки права должны опираться на достижения сравнительно-исторического языкознания и исследовать все элементы правовых институтов во взаимосвязи, чтобы установить закономерности возникновения, изменений и отмирания правовых норм. Он полагал, что у славянских народов имеются особые правовые институты, свойственные только им: семейная община задруга, русская сельская община, отсутствие рабства в дохристианскую эпоху. Богишич настаивал, что обычное право южных славян — лучший источник познания древнего славянского права[2]. В то же время, обнаружив скудость необходимых материалов, Богишич разыскивал и в России свидетельства народного обычного права. Однако нам мало известно о той его деятельности. Многие собранные источники остались не опубликованными, хотя обширный архив и библиотека Богишича в хорошем состоянии находятся в г. Цавтат (Хорватия). Сохранено почти 10 тыс. писем, адресованных ему и полученных от разных лиц.

Письма В. Богишича в Тверь, хранящиеся в архиве ТГОМ, показывают его интерес к русским рукописям, пословицам и народным выражениям, отразившим особенности обычного права, сохранившегося в русской деревне. Письма эти — образец научного общения учёных России с зарубежными коллегами. В них присутствует аккуратность и тщательность в выполнении просьб Богишича директором Тверского музея А.К. Жизневским. Август Казимирович Жизневский (1819 – 1896) – поляк, римско-католического вероисповедания, родился в Витебской губернии. Окончив философский факультет Московского университета, он с 1841 г. и до конца дней был на государственной службе. Находясь на службе в Твери, проявил замечательные организаторские способности в создании Тверского музея, ставшего лучшим в российской провинции того времени, и в организации Тверской губернской ученой архивной комиссии, плодотворная работа которой получила общенациональное признание и поныне считается образцом научного краеведения.

[2] См.: *Пуповци С.* Валтазар Богишич (к 160-летию со дня рождения) // Этнографическое обозрение. 1995. № 5. С. 133—143.

К сожалению, письма А.К. Жизневского к В. Богишичу остались неизвестными мне.

Приводим текст писем в соответствии с современными правилами орфографии и пунктуации.

Письмо 1. Автограф. 6 февраля 1888 г. Париж

Ваше Превосходительство Милостивый Государь Август Казимирович!

Наш общий знакомый Илья Александрович Шляпкин[3] сообщил мне с восторгом о великолепном Тверском музее, созданном и учреждённом Вашими, Милостивый Государь, просвещёнными стараниями.

Так как Илья Александрович знает, что я интересуюсь всеми древними рукописями, содержащими пословицы, он прибавил, что в Вашем музее имеется одна весьма интересная рукопись означенной категории. В моей коллекции находятся уже почти все списки таких рукописей, хранящихся в русских и славянских библиотеках и музеях. Естественно поэтому желание моё иметь и список рукописи Вашего музея.

Но как устроить это дело, не имея в Твери знакомых?

Илья Александрович одобряет меня тем, что обратиться просто к Вам по этому делу, уверял тем, что Вы мою просьбу не оставите без внимания. Вследствие этого имею честь покорнейше Вас просить взять на себя труд найти на мой счёт переписчика, который был бы в состоянии сделать точную копию этой рукописи; кроме того, следить за его работой, так как список этот делается с научной целью.

Если, Ваше Превосходительство, будет угодно принять на себя этот труд, которым Вы меня чрезвычайно обяжете, будьте так добры сообщить мне, сколько приблизительно надо будет заплатить переписчику, чтобы я мог распорядиться о пересылке денег ещё перед началом работы.

Извиняюсь перед Вами, что Вас беспокою этим делом, и, предлагая Вам взамен свои услуги, прошу Вас принять уверения в моём глубоком к Вам почтении и совершенной преданности.

Вашего превосходительства покорный слуга В. Богишич

Париж. 6 февраля. 1888 н.ст. [новый стиль]

Мой адрес: Вальтазару Власьевичу Богишичу [указан парижский адрес Богишича]

---

[3] Шляпкин И.А. (1858—1918) — профессор Санкт-Петербургского университета, специалист по древнерусской палеографии, коллекционер рукописей и этнографических предметов русской старины. Письма А.К. Жизневского к И.А. Шляпкину с упоминанием В. Богишича опубликованы. См.: *Воробьёва И.Г.* Письма А.К. Жизневского к И.А. Шляпкину // Тверская старина. 2007. № 26. С. 23—33.

Письмо 2. Писарь. 25 июня 1888 г. С-Петербург

Ваше Превосходительство Милостивый Государь Август Казимирович!

Прежде всего, долгом своим считаю извиниться перед Вами в том, что, получив письмо в марте месяце, я никак не мог ранее Вам ответить: произошло это по той причине, что в момент получения его я находился в путешествии и, кроме того, имел в виду предварительно переговорить с Ильёй Александровичем Шляпкиным прежде, нежели ответить Вам.

Относительно рукописи Тверского музея за № 3164[4], описание которой Вы были добры поместить в Вашем письме, могу сказать, что я был бы очень рад иметь копию не самих анекдотов, а только нравоучений, помещённых в конце каждого из них. Главным же образом для меня представляет интерес тот перевод латинской фразеологии, о котором Вы лишь вскользь упомянули в Вашем письме, и копию которого я чрезвычайно желал бы иметь.

Не будете ли Вы добры приказать исполнить для меня просимые мною копии и известить меня об издержках на этот счёт, дабы с моей стороны не могло быть какого-либо замедления.

Крайне обязан за сообщаемые для меня сведения относительно юридического значения пословицы: «У него нет ни кола, ни двора (ни моего живота)» и вообще долгом своим считаю выразить Вам свою признательность за Вашу готовность споспешествовать мне, и со своей стороны спешу выразить свое искреннее желание быть полезным Вам, если могу сделать это. Затем прошу Вас, Милостивый Государь, принять уверение в глубоком уважении и совершенной преданности

Ваш покорный слуга В. Богишич. 25 июня 1888 г. Малая Итальянская 36 кв. 21.

Письмо 3. Писарь. 25 июня 1888 г. С-Петербург

Милостивый Государь Август Казимирович!

Предполагая, что моё письмо застанет Вас уже дома, спешу вы-

[4] В Описании рукописей Тверского музея, составленном ещё при жизни А.К. Жизневского, сказано о рукописи № 3164 следующее: «Собрание анекдотов», иначе сборник из разряда «смехотворных рассказов» или «факеций». Рукопись в ¼ листа., на ¼ листах писана скорописью первой половины XVIII ст., в корешковом переплёте. Между л. 96 и 97 один лист утерян. Л. 171 и 172 лицевые, стороны чистые. На 172 об. 174 листах имеются надписи 1755 и 1756 годов. Начинается анекдотом о «Пастухе» и кончается 263-м о «Поляках и Французе». После каждого анекдота помещено нравоучение. Некоторые рассказы заимствованы из «Старичка весельчака» и переложены прозой».

разить Вам мою искреннейшую благодарность за присланный Вами список со сборника 3224 и вместе с тем решаюсь просить Вас, буде возможно, сообщить мне его более подробное описание (сколько листов, формат и т.д.); если Вы смогли бы мне сообщить его историю (кем написан, приблизительно когда, где, каким образом приобретён, от кого и т.д.), то крайне обязали бы меня.

Вместе с тем, прошу Вас сообщить мне, во что обошлось Вашему Превосходительству присланный список, равно как что будет стоить вторая выписка, которую Вы были так добры обещать прислать мне по возвращению Вашем. Относительно её прошу также библиографическое описание и историю происхождения.

Затем прошу принять уверения в моём к Вам глубоком уважении и совершенной преданности

Ваш покорный слуга В. Богишич

25 июня 88. Малая Итальянская, д. 10, кв. 9. Петербург

Письмо 4. Писарь. 16 августа 1888 г. С-Петербург

Милостивый Государь Август Казимирович!

Честь имею принести Вашему Превосходительству чувствительную благодарность за присланные списки с интересующих меня рукописей Вашего музея и за сообщение мне о них сведений.

Я должен при том просить у Вас извинений за то, что Вам своей просьбой причинил столько труда и потери времени, особенно дешифрованием рукописи под № 3164.

Одновременно настоящим письмом отправляю в особом пакете на Ваш адрес 6 рублей за переписчика, которые у Вас гораздо дешевле заграничных.

Предлагаю Вам взамен Вашей крайней любезности свои услуги и желал иметь случай поблагодарить Вас лично, прошу принять уверения в моем к Вам совершенном почтении и преданности

Вашего покорного слуги

В. Богишич.

С. Петербург. 16 августа 1888.

Выявленные мною письма крупнейшего этнографа и правоведа своего времени Вальтазара Богишича в Тверь могут заинтересовать ученых Черногории и России.

Irina VOROBYEVA, PhD

VALTAZAR BOGIŠIĆ'S LETTERS IN THE RUSSIAN TOWN OF TVER

Summary

In this paper, Irina Vorobyeva, PhD, a professor at the State University of Tver (Russia), deals with a segment of scientific work of Valtazar Bogišić, PhD, a renowned researcher of Slavic law of the 19th century. The renowned scientist was one of the founders of a scientific course in researching the sociology of law, sociology of family, comparative history of Slavic law, and legal ethnology. In the works he published in Russia, he advocated the position that legal historians should also rely on the results of comparative linguistics so as to research all the elements of legal institutes and to determine the regularity of appearance, amendments and disappearance of legal norms. He believed that Slavic people had distinctive legal institutes. This was the reason why he researched sources of common law in Russia. Little was known of that activity of his. However, it is certain that many sources he gathered in that undertaking remained unpublished. There are nearly 10,000 letters in the archives in Cavtat (Croatia), sent to him or received from various people. The letters published in this paper were written to A. K. Zhiznevsky (1819-1896), a Catholic Pole born in the Vitebsk governorate, head of the Museum in Tver.

In these letters, Bogišić requests the right to peruse old documents and the book of proverbs in possession of the Museum. The letters which the historian Varyabova prepared for publishing speak of the breadth of Bogišić's interests, as verified by many sources, which he thought he could use in studying Slavic laws and which other historians paid no attention to.

UDC:321.61:929 Виторио Емануеле III
UDC: 321.61:929 Јелена Савојска
UDC: 327(497.16:450)

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

Мр Милица М. ДРАГИЋЕВИЋ*

УГОВОР О БРАКУ ИЗМЕЂУ ВИКТОРА ЕМАНУЕЛА III САВОЈСКОГ И ЦРНОГОРСКЕ ПРИНЦЕЗЕ ЈЕЛЕНЕ ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ

ABSTRACT: *The conclusion of the marriage contract between the Montenegrin princess Jelena Petrović and Victor Emmanuel, the Prince of Savoy and son of King Umberto, introduced a new phase in the relations between Montenegro and Italy, and affected their financial, economic, cultural and political prosperity. The processes it introduced led to a strong penetration of Italian capital and Italian assistance to Montenegro. Along with the text of the contract, the author of the paper also provides a short interpretation of its content, leaving the possibility for a different interpretation of the legal and political life of south-east Europe.*

KEY WORDS: *Jelena Petrović, controversy, marriage contract, Victor Emmanuel, succession to the throne, engagement, marriage, queen of Italy, King Umberto, Gavro Vuković.*

Уговори о браку припадају приватноправним актима с елементима иностраности, који могу бити изражени у субјекту, објекту или мјесту закључења уговора. Иако нијесу закључивани између држава, ова врста уговора, уколико су закључени између чланова владајуће породице у нашем случају породице Петровића и неке друге династије може бити корисна допуна сагледавању укупне уговорне активности земље. Неколико таквих уговора закључено је приликом женидби и удаја на црногорском двору, приликом женидбе престолонасљедника Данила и принца Мирка, а такође и удаје неких од кћери књаза Николе: Зорке, Ане, Стане, Милице, Јелене.

* Ауторка је магистрирала на Факултету политичких наука у Подгорици 2010. године на тему „Однос мале и велике државе: успостављање родбинских веза између црногорске династије Петровић Његош и италијанске савојске династије“.

Иако ови уговори по својим основним обиљежјима припадају категорији приватноправних с елементима иностраности, а не међународних уговора, неки од њих често садрже и одредбе јавноправног карактера. Ријеч је, прије свега, о оним дјеловима уговора који регулишу питања насљеђивања престола, односно личности будућег владара у једној од држава између чијих династија се уговор о браку закључује. Мада се ова питања превасходно регулишу уставним законима земаља, некада се и у уговорима о браку третирају и та питања, у мјери брачних односа, односно рађања (или нерађања) мушких потомака из брака који се уговорним путем закључује и правних посљедица у том случају, као и статуса брачних другова уколико дође до раскида брачне везе.

Неки од уговора које су закључили синови и кћери књаза Николе садрже и ове одредбе. Такви су на примјер Уговор о браку његовог височанства принца Данила и њеног височанства принцезе Јуте од Мекленбурга (8/20. маја 1899) или Уговор о браку Милице Николајевне и великог кнеза Петра Николајевича (25. јула/7. августа 1889).[1] Оно што треба примијетити јесте да брачни уговори чланова црногорске династије, без обзира на значајан проток времена, још увијек нијесу сви објављени. Један од тих је и уговор који објављујемо у овом раду, а који је по свом значају заслуживао да до сад буде предмет пажње истраживача.

Сматрали смо методолошки оправданим, да прије објављивања самог уговора читаоцима понудимо и неколико пропратних коментара који указују на историјски контекст и главне околности које су пратиле су закључење уговора.

I

Орођавање црногорске династије Петровић Његош с италијанском династијом Савоја вјенчањем књагињице Јелене Петровић (1873–1952) и престолонасљедника Италије Виктора Емануела III Савојског (1869–1947) један је од најважнијих момената у дипломатској историји Црне Горе. Чињеница да је црногорска принцеза постала краљица европске велесиле Италије морала се позитивно одразити на узајамне везе двије земље, али и на углед и улогу Црне Горе у међународним односима.

Већ смо рекли да је црногорски књаз/краљ Никола вјенчањима своје дјеце успоставио династичке везе с многим европским дворовима. Највећи значај за афирмацију Црне Горе и ширење њеног угледа у Европи ипак је имала удаја његове кћерке Јелене за насљедника италијанског

[1] Видјети: *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918. Зборник докумената с коментаром*, приредили: проф. др Гавро Перазић, мр Радослав Распоповић, Титоград 1992.

краљевског престола Виктора Емануела. Јелена Петровић Његош једина је црногорска принцеза која је постала краљица неке велике силе.

Посебну улогу у успостављању родбинских веза између династија двије земље одиграле су италијанска и црногорска дипломатија. Идеја је потекла с италијанске стране, али је у њено остваривање највише труда уложио црногорски министар иностраних дјела војвода Гавро Вуковић. Његовим нарочитим залагањем дошло је до сусрета црногорске принцезе и престолонасљедника Италије, маја 1896. године у Москви. Дипломатија, међутим, нарочито она италијанска која је своју иницијативу држала у тајности од Виктора Емануела, није могла учинити нешто више. Али, на опште задовољство, сам сусрет је развој догађаја упутио жељеном циљу. И код црногорске принцезе и италијанског престолонасљедника он је пробудио искрене емоције, на задовољство обје владајуће куће. Питање вјеридбе до које је ускоро дошло, није било ствар спољнополитичке жеље једног и другог двора, већ прије свега снажне љубави будућих брачних супружника.

До вјеридбе је дошло релативно брзо након првог сусрета, у августу 1896, а одмах затим и вјенчања у октобру исте године. Склапањем брака Виктор Емануел од Савоје и Јелена Петровић Његош постаће, како се то у литератури често наводи, најсрећнији брачни пар с европских дворова тога времена.

II

Поводом склапања уговора о браку књагињице Јелене Петровић и принца Виктора Емануела Савојског као делегати из Црне Горе у Италију су отишли војвода Божо Петровић, предсједник државног савјета и др Валтазар Богишић, министар правде. Они су се у Риму састали с изасланицима италијанског краља Умберта и заједнички сачинили брачни уговор, који су потписали у име својих суверена.

Док се главни чланови уговора углавном односе на материјално обезбјеђење напуљског принца и његове будуће супруге, у протоколу, који је сматран врло значајним (а чини саставни дио уговора), дата је изјава књаза Николе о начину насљеђивања владарског трона у Црној Гори. Иако на први поглед одудара од основног циља и садржаја уговора, на овај начин је на билатералном плану, уговорним путем, потврђено оно што је било регулисано унутрашњим црногорским законским прописима по којима кћери нијесу могле наслиједити престо. Нови владари могли су бити само прворођени мушки потомци.

Те одредбе законодавне праксе Црне Горе италијански краљ, када су у питању његов син престолонасљедник и његови будући насљедни-

ци, у потпуности је прихватио, чиме је заправо искључена могућност да на црногорски престо дођу чланови савојске породице.

Уговором је било предвиђено да се вјенчање обави „према италијанским грађанским законима и католичком религијском обреду“. Томе је, међутим, морала претходити конверзија, односно прелазак принцезе Јелене из православне у католичку вјеру. За црногорског књаза Николу чији су преци били владике, међу којима је доминирало русофилство, питање промјене вјере књагињице Јелене било је емотивно тешко и изазивало моралне дилеме. Ипак, уз сугестију министра Гавра Вуковића и окружења на двору књаза Николе, схватајући шта Јеленино вјенчање значи за Црну Гору и њену династију, он није направио веће проблеме у вези с питањем конверзије.

Политички значај који је Црна Гора добила орођавањем са савојском кућом био је велики. По први пут једна црногорска принцеза постала је насљедница владарског трона једне европске силе, а касније и краљица Италије. Тиме је значајно порастао углед малене Црне Горе и њене династије која је с Јеленом Савојском добила много већи значај у европској дипломатији. Црногорски књаз стекао је моћног пријатеља коме је већ 1896. године изнио конкретне политичке планове, који су у Квиринталу наишли на позитиван пријем.

Вјеридба књагињице Јелене с насљедником италијанске круне изазвала је популарност Црне Горе широм Европе. Европски владари су редом слали своје најсрдачније честитке књазу Николи поводом овог веселог и значајног догађаја за његову династију. Одједном се црногорска књажевина нашла у центру интересовања европских земаља, које су настојале да прикупе што више информација о овој специфичној и необичној државици. Бројни новинари посјетили су Црну Гору како би извјештавали о догађајима са Цетиња приликом вјеридбе и упознали јавност својих земаља са Црном Гором, њеним народом и обичајима. По разним архивима научници су истраживали црногорску историју и масовно објављивали своје радове. На свим европским језицима почеле су излазити брошуре, књиге и остали списи о Црној Гори и династији Петровић Његош.

Женидбом насљедника италијанске краљевине са црногорском принцезом остварена је жеља његових родитеља за здравим породом насљедника савојске династије. Она се поклопила с великом међусобном емотивном везаношћу будућих супружника, тако да на овај брак треба гледати прије свега као на брак из љубави а онда га посматрати у другим контекстима који бракови склопљени између припадника владајућих династија могу имати. Његовим закључењем у надметању с Аустријом око балканских земаља, као сфери свог утицаја, Италија

је однијела превагу. Послије закључења брака успостављени су динамични трговински односи и продор италијанског капитала у Црну Гору. Италија се, преко Црне Горе, зближила и с њеном вјековном покровитељицом, највећом словенском силом Русијом.

III

УГОВОР О СКЛАПАЊУ БРАКА ИЗМЕЂУ Њ. К. В. ВИКТОРА ЕМАНУЕЛА III САВОЈСКОГ И Њ. В. ПРИНЦЕЗЕ ЈЕЛЕНЕ ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ[2]

UMBERTO I
per grazia di Dio e per volontà della Nazione
Re d'Italia
A tutti coloro che le presenti vedranno, salute.

Un Trattato, seguito da un Protocollo, che ne fa parte integrante, essendo stato stipulato, in Nostro nome, dai Plenipotenziari da Noi designati ed eletti, coi Plenipotenziari di Sua Altezza il Principe di Montenegro, nei quali Atti sono stabiliti i patti nuziali in contemplazione del matrimonio tra il nostro amatissimo Figlio Vittorio Emanuele, principe di Napoli, con la Principessa Elena di Montenegro, Figlia della prefata Sua Altezza, Atti del tenore seguente:

Au nom de la Très-Sainte et Indivisible Trinité

Le mariage ayant été convenu entre Son Altesse Royale Victor Emmanuel Ferdinand Marie Janvier de Savoie, Prince Royal d'Italie, Prince de Naples, Fils de Sa Majesté le Roi Humbert 1er et de Sa Majesté la Reine Marguerite Marie Thérèse Jeanne, Princesse de Savoie heureusement régnants,

avec

Son Altesse la Princesse Hélène Nicolaievna de Monténegro, Fille de Son Altesse Nicolas 1er Petrovic Njegos Prince de Monténegro, et de Son Altesse la Princesse Milène Petroevna Vukotić , heureusement régnants,

[2] Уговор и Протокол, написани на француском језику, налазе се у Библиотечко-архивском одјељењу Народног музеја Црне Горе и први пут се објављују. Оба су печатирали и потписали Божидар Петровић Његош и Валтазар Богишић у име црногорског књаза Николе, а Емил Висконти Веноста и Ђакомо Коста у име италијанског краља Умберта. У овом раду су Уговор и Протокол донешени у склопу ратификационог писма краља Умберта на италијанском језику. Јавну захвалност за помоћ коју нам је пружила у превођењу дијела документа с италијанског језика упућујемо Ољенки Зубер, а за превод уговора с француског језика Соњи Филиповић и Јасни Татар-Анђелић.

Son Altesse le Prince de Monténegro et Sa Majesté le Roi d'Italie, ayant donné Leur consentement a ce mariage, out résolu de nommer respectivement à ce Plénipotentiaires pour la stipulation du contrat nuptial.

A cet effet,

Son Altesse le Prince de Monténegro a, pour sa part, nommé, en qualité de Ses Plénipotentiaires, le voïvode Božidar Petrovic-Njegos, Président de Son Conseil d'Etat, Ministre de l'Intérieur, Grand' Croix de plusieurs hauts Ordres, et le Docteur Balthazar Bogišić, Son Ministre de la Justice, Conseiller d'Etat actuel de Russie et de Monténegro, Grand' Croix de plusieurs hauts Ordres,

et Sa Majesté le Roi d'Italie, d'autre part, a nommé, en qualité de Ses Plénipotentiaires, le Marquis Emile Visconti Venosta, Sénateur du Royaume, Ministre des affaires étrangères, et le Chevalier Jacques Joseph Costa, Avocat, Sénateur du Royaume, Ministre de grâce et justice et des cultes, Grand' Croix des Ordres italiens et décoré de plusieurs Ordres étrangers;

lesquels, après avoir échangé leurs pleins pouvoirs, reconnus en bonne et due forme, out convenu et conviennent de qui suit:

Article 1

Avec le consentement et agrément de Son Altesse le Prince de Monténegro et de Sa Majesté le Roi d'Italie, et avec plein et libre consentement des Augustes Princes fiancés, il sera procédé d'après les lois civiles italiennes, et avec le rite religieux catholique, au mariage de Son Altesse la Princesse Hélène Nicolaïevna de Monténegro avec Son Altesse Royale Victor Emmanuel Ferdinand Marie Janvier de Savoie, Prince Royal d'Italie, Prince de Naples.

Article 2

Sa Majesté le Roi d'Italie fait cadeau à la Princesse Hélène de Monténegro d'une somme de cent mille lires (£ 100.000) dont Son Altesse pourra disposer à Son gré même avant le mariage.

Article 3

Tant que Son Altesse Royale le Prince de Naples ne sera pas entré en possession de l'apanage dont il est question à l'art. 21 du Statut fondamental du Royaume d'Italie, Sa Majesté le Roi d'Italie continuera de pourvoir aux frais de la Cour et de la Maison du Prince et de la Princesse de Naples, y comprise l'allocation stipulée à l'article suivant, dans la mesure requise par le nouvel état de Leurs Altesses.

Article 4

Pendant le mariage la Princesse Epouse aura droit, sur ce qui revient au Prince d'après l'article précédent, à une allocation annuelle de cinquante mille lires (£ 50.000) pour Sa garderobe et Ses frais personnels, in dépendamment des frais de Sa chambre (camera) et de Sa maison, auxquels il sera pourvu par le Prince Epoux.

Article 5

Sur requête de Son Altesse la Princesse Epouse, Son Altesse Royale le Prince Epoux lui accordera, par acte public Son autorisation pour tous les actes, en général, excédant la simple administration en ce qui concerne ses biens paraphernaux.

Article 6

Dans le cas où la Princesse, resterait veuve, même, sans enfants, et tant que durerait Son veuvage s'il, n'était pas pourvu en plus forte mesure par loi, Sa Majesté le Roi d'Italie Lui constitue et alloue, à titre de douaire, une rente annuelle de centmille lires (£ 100.000), outre l'usage et jouissance d'un appartement aménagé en rapport avec Son rang dans, une résidence Royale.

Le présent Traité, suivi d'un Protocole qui en fait partie intégrante, sera ratifié par Son Altesse le Prince de Monténegro et Sa Majesté le Roi d'Italie, et les ratifications seront échangées à Rome le plus tôt que faire se pourra.

Fait à Rome, au Palais de la Consulta, le 11 Octobre 1896.

(L. S.) (Signé:) *Božidar Petrovitch Njegosch*
(L. S.) (Signé:) *Visconti Venosta*
(L. S.) (Signé:) *Balthazar Bogišić*
(L. S.) (Signé:) *G. Costa*

Protocole

Son Altesse le Prince de Monténégro constate et au besoin déclare que la succession au trône est réglée, au Monténégro, par la loi salique, et Sa Majesté le Roi d'Italie, prenant acte de cette déclaration, déclare pour Sa part l'accepter, pour ce qui concerne le Prince de Naples, le Princesse Epouse et Leurs descendants.

Fait à Rome, au Palais de la Consulta, le 11 Octobre 1896.

(L. S.) (Signé:) *Božidar Petrovitch Njegosch*
(L. S.) (Signé:) *Visconti Venosta*
(L. S.) (Signé:) *Balthazar Bogišić*
(L. S.) (Signé:) *G. Costa*

Noi, avendo veduto ed esaminato il sovrascritto Trattato con annesso Protocollo, lo abbiamo accettato, ratificato e confermato, come per le presenti lo accettiamo, ratifichiamo e confermiamo, promettendo di osservarlo e di farlo inviolabilmente osservare. In fede di che, Noi abbiamo firmato le presenti lettere di ratificazione e vi abbiamo fatto apporre il Nostro Reale sigillo. Date in Roma, dal Nostro Palazzo del Quirinale, il ventuno del mese di Ottobre, l'anno del Signore mille ottocento novantasei, diciannovesimo del Nostro regno.

(L. S.)
Per parte di Sua Maesta il Re,
Il Ministro Segretario di Stato per gli affari esteri
(Firmato:) *Visconti Venosta*

Превод:

УМБЕРТО I
милошћу Божјом и вољом народа
Краљ Италије
Поздрав свима онима који ће ово видјети

Уговор, уз који слиједи Протокол и чини његов саставни дио, а који је склопљен у Наше име, од стране опуномоћеника које смо ми одредили и изабрали, с опуномоћеницима Његовог Височанства Књаза Црне Горе, а у чијим актима је утврђен брачни уговор у вези склапања брака између Нашег вољеног сина Виктора Емануела, принца од Напуља и принцезе Јелене од Црне Горе, кћерке Његовог Височанства, подразумијева сљедеће:

У име Светог и нераздвојивог Тројства

Будући да је договорен брак између Његовог Краљевског Височанства Виктора Емануела Фердинанда Марије Жанвије од Савоје, Краљевског принца Италије, Принца од Напуља, Сина Његовог Величан-

ства Краља Умберта I и Њеног Величанства Краљице Маргерите Марије Терезе Жане, Принцезе од Савоје, срећновладајућих,

Њеним Височанством Принцезом Јеленом Николином од Црне Горе, кћерком Његовог Височанства Николе I Петровића Његоша Књаза Црне Горе и Њеног Височанства Књагиње Милене Петрове Вукотић, срећновладајућих,

Будући да су Његово Височанство Књаз Црне Горе и Његово Величанство Краљ Италије, дали свој пристанак за заснивање овог брака, одлучили су да именују опуномоћенике који ће склопити брачни уговор.

И у ту сврху,

Његово Височанство Књаз Црногорски је, са своје стране, именовао, у својству Својих опуномоћеника, војводу Божидара Петровића-Његоша, Предсједника Државног савјета Црне Горе, Министра унутрашњих дјела, носиоца Великог Крста више високих Редова, и доктора Валтазара Богишића, Свог Министра правде, актуелног Државног савјетника за Русију и Црну Гору, носиоца Великог крста више високих Редова,

а Његово Величанство Краљ Италије је именовао, с друге стране, у својству својих опуномоћеника, Маркиза Емила Висконтија Венесту, Сенатора Краљевства, Министра спољних послова, и Витеза Жака Жозефа Косту, адвоката, Сенатора краљевства, Министра за помиловање, правду и вјере, одликованог италијанским Великим крстом и многим страним одликовањима;

који су, након што су званично размијенили и признали пуномоћства, уговорили и уговарају сљедеће:

Члан 1

Уз пристанак и слагање Његовог Височанства Књаза Црногорског и Његовог Величанства Краља Италије и уз пуни и слободни пристанак узвишених принчевских заручника обавиће се, према италијанским грађанским законима и католичком религијском обреду, вјенчање између Њеног Височанства Књагињице Јелене Николине од Црне Горе и Његовог Краљевског Височанства Емануела Фердинанда Марије Жанвије од Савоје, Краљевског Принца Италије, Принца од Напуља.

Члан 2

Његово Величанство Краљ Италије поклања Књагињици Јелени од Црне Горе суму од сто хиљада лира (£ 100.000) којом Њено Височанство може слободно да располаже чак и прије брака.

Члан 3

Док Његово Краљевско Височанство Принц од Напуља не буде посједовао апанажу наведену у члану 21 Основног Устава Краљевине Италије, Његово Височанство Краљ Италије наставиће да покрива трошкове Двора и Куће Принца и Принцезе од Напуља, што подразумијева и додатак наведен у сљедећем члану, одређен у складу с новом заједницом Њихових Височанстава.

Члан 4

У браку ће Принцеза Супруга имати право да, од доходака Принца наведених у претходном члану, добије годишњи додатак од педесет хиљада лира (£ 50.000) намијењен за њену гардеробу и њене личне трошкове, независно од трошкова Њене собе (цамера) и Њене куће, које ће покривати њен Принц Супруг.

Члан 5

На захтјев Њеног Височанства Принцезе Супруге, Његово Краљевско Височанство Принц Супруг даће јој јавним актом Своје овлашћење за сва акта, уопште, које превазилази обично управљање добрима у њеној својини.

Члан 6

У случају да Принцеза остане удовица, чак и без дјеце, и за вријеме трајања Њеног удовиштва, уколико не буде била обезбијеђена неком снажнијом мјером закона, Његово Величанство Краљ Италије ће јој одредити и додијелити, на име удовштине, годишњу ренту од сто хиљада лира (£ 100.000), поред коришћења стана уређеног у складу с Њеним положајем, у Краљевској резиденцији.

Овај Споразум, праћен Протоколом који је његов саставни дио, биће ратификован од стране Његовог Височанства Књаза Црне Горе и Његовог Величанства Краља Италије и те ратификације биће што је могуће прије размијењене у Риму.

Сачињено у Риму, у Палати де ла Консулта, 11. октобра 1896.

(М. П.) *Божидар Петровић Његош*, с. р.
(М. П.) *Висконти Веноста*, с. р.
(М. П.) *Валтазар Богишић*, с. р.
(М. П.) *Ђ. Коста*, с. р.

Протокол

Његово Височанство Књаз Црногорски установљује и ако устреба објављује да је насљеђивање трона у Црној Гори регулисано салијским законом и Његово Величанство Краљ Италије, уносећи у записник ову објаву, изјављује да је прихвата у дијелу који се односи на Принца од Напуља, Принцезу Супругу и њихове насљеднике.

Сачињено у Риму, у Палати де ла Консулта, 11. октобра 1896.

(М. П.) *Божидар Петровић Његош*, с. р.
(М. П.) *Висконти Венеста*, с. р.
(М. П.) *Валтазар Богишић*, с. р.
(М. П.) *Ђ. Коста*, с. р.

Пошто смо видјели и проучили горе наведени Уговор с Протоколом у прилогу, Ми смо га прихватили, ратификовали и потврдили, као што га и овим документом прихватамо, ратификујемо и потврђујемо, обећавајући да ћемо га поштовати и чинити да буде неприкосновено поштован. С вјером у то, потписали смо ово писмо о ратификацији и дали да се удари Наш Краљевски печат. У Риму, Краљевска палата Квиринал, дана двадесет првог октобра, године Господње хиљаду осамсто деведесет шесте, деветнаесте године Нашег владања.

(М. П.)
У име Његовог Величанства Краља
Министар иностраних послова
Висконти Венеста, с. р.

Mr Milica M. DRAGIĆEVIĆ

MARRIAGE CONTRACT BETWEEN H. R. H. VICTOR EMMANUEL III OF SAVOY AND THE MONTENEGRIN PRINCESS H. M. JELENA PETROVIĆ NJEGOŠ

Summary

The author of this text has been studying the relations between Montenegro and Italy at the turn of the 20th century, not only in the field of foreign policy, economic and cultural cooperation, but also in such specific areas such as marriage

liaisons between two dynasties: Savoy and Petrović. The result of the study is an interesting historiography contribution of double significance. First, it explains the legal nature of this document, after which the document is presented in its entirety to the scientific and professional public, based on the preserved archived version, in the original language and in translation.

The introductory part can acquaint modern researchers and readers with the causes and circumstances which led to and resulted in this contract.

Along with estimating the importance of the document (whose nature was not that of an international contract but of a private legal agreement with foreign elements) to further relations between the two countries, the author of the text claims that, regardless of the political aim which occasioned the marriage and the consequences it had on the strengthening of the international reputation of Montenegro, the alliance coincided with emotional affection which existed between the future spouses. Thus the marriage was a "love marriage" regardless of all the accompanying political importance.

The publishing of the contract enabled historians and researchers from other areas – lawyers, political scientists, linguists – to gain another perspective of its content and significance by reading it.

UDC: 904:7.025.3/.4(497.16)

Историјски записи, година LXXXIII, 1/2010

АРХЕОЛОГИЈА

Ксенија ЂУРИШИЋ*

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА ФРАГМЕНТОВАНЕ АМФОРЕ СА АРХЕОЛОШКОГ ЛОКАЛИТЕТА ДУКЉА

ABSTRACT: *The subject of this work is conservation of an amphora from the site of Doclea, located in the vicinity of Podgorica, Montenegro. The amphora was found during the excavation campaign which took place in 1958 – 1962, when about 300 tombs were unreathed and a large number of whole and fragmented amphoras were discovered.*

The amphora which is described in this paper was the only one found in the southeastern necropolis of Doclea. This type of amphora is common in the1st and early 2nd centuries AD. The amphora was found in a very fragmentary state and the absence of its large part, made the conservation very complicated. During the process of conservation all the steps of the conservation procedure were executed and recommendations were made for the further preservation of amphora in appropriate conditions in order to eliminate damaging influence of the outside factors.

KEY WORDS: *Doclea, amphora, necropolis, excavation, conservation,*

Античка Дукља се налази шест км од Подгорице, на мјесту гдје се спајају Зета, Морача и Ширалија. То је највећи и најзначајнији археолошки локалитет на територији Црне Горе. На локалитету се налазе репрезентативни објекти: форум са базиликом, храмови богиње Дијане и Роме, градске терме, урбане виле, бедеми и други неоткривени остаци архитектуре. Свој највећи успон Дукља је доживјела непосредно након оснивања, у I и II вијеку, када је као значајан центар и град помињу антички историчари и писци. Нов успон доживљава током касне антике, када постаје један од главних административних центара новонастале провинције Превалис (III вијек нове ере). У V вијеку пустоше је запад-

* Аутор је виши конзерватор-рестауратор.

ни и источни Готи, а 518. године пуно је страдала у земљотресу. У VII вијеку послије упада авро-словенских племена, Дукља губи свој антички карактер. Античка Дукља постаје епоним шире области која по њој добија назив Дукља, а која доживљава свој успон у XI вијеку. У вријеме османске доминације Дукља је била већ заборављени град, који је тадашњем становништву служио као мајдан грађевинског материјала.

На локалитету Дукље откривена је и Подгоричка чаша. Подгоричка чаша, тај чувени налаз, као једно од најдрагоцјенијих дјела ранохришћанске умјетности, чува се данас у Ермитажу у Петрограду. Претпоставља се да је пронађена 1873. године у западној некрополи античке Дукље. Откупио је касније колекционар Васиљевски. Са осталим дијелом његове колекције овај предмет из Париза стиже у Ермитаж. Дукљу обилазе и многи љубитељи старина и други.

Од 1958. до 1962. године вршена су истраживања југоисточне некрополе на простору Загорича и мања сондажна истраживања западне некрополе на локалитету Ловишта. Приликом ових истраживања откривено је триста гробова. При ископавању форума и осталих архитектонских ансамбала Доклеје, нађен је већи број цијелих и фрагментованих амфора, али са југоисточне некрополе познат је само један примјерак који је секундарно употријебљен за похрањивање остатака спаљеног покојника (гроб бр. 300).

Ова амфора из гроба 300 окарактерисана јеиздуженим коничним рецепијентом, кратким вратом и заобљеним дном, с кратким шиљком у центру. Рецепијент је украшен хоризонталним широким канелурама. Добре је фактуре и црвене боје. Овај тип амфоре уобичајен је у I и раном II вијеку. Њена висина је 63,5 цм, дужина дршки 13 цм, распон дршки 26 цм, дужина врата 7,5 цм, Р-отвора 10 цм и Р-дна 30 цм.

Опис предмета

Керамика је донијета на конзервацију у веома фрагментованом стању, састојала се од 92 комада, од црвено печене земље. Површина керамике је глатка. Ова амфора је била конзервирана, али је приликом транспорта сломљена.

Чишћење предмета

Фрагменти керамике су очишћени влажном крпом, а са ивица је скинут стари лијепак. Уклањање старог лијепка почиње његовом идентификацијом на основу физичких и хемијских карактеристика: боје, чврстине и растворљивости. На идентификацији се заснива избор одго-

варајућег растварача за уклањање лијепка. Тест на једном фрагменту је потврдио претпоставку да је предмет био залијепљен охо лијепком који се код нас најчешће користи.

Чишћење керамике од земље и осталих нечистоћа вршено је механички. Коришћене су разне алатке, четкице и скалпел, а земља се лако скидала. На крају је керамика тертирана дестилованом водом. Вода је често најефикаснији растварач, који се користи за уклањање земље и немасних наслага са површине керамике. Када су фрагменти били суви, дезинфековани су алкохолом.

Лијепљење

Избор лијепка је врло важан фактор код реконструкције керамике. Сматра се да је охо лијепак по својим карактеристикама најпогоднији за лијепљење керамике ове врсте. Ивице фрагмената морају бити чисте, тако да може да се оствари најчвршће повезивање. Било је могуће започети лијепљење фрагмената ове амфоре са локалитета Дукља од дна тако да се постепено долазило до формирања и развијања облика амфоре од дна према ободу. Охо лијепак почиње да везује већ након 15 минута, док се процес сљепљивања завршава одприлике за 24 часа, у зависности од температуре ваздуха, густине лијепка и дебљине нанијетог слоја. У том међувремену могуће је исправити поједине грешке које су се догодиле током процеса лијепљења. Послије 24 часа вишак лијепка око слијепљених ивица пажљиво је одстрањен склапелом и тампонима вате натопљеним ацетоном.

Реконструкција

Пошто је амфора прилично висока и недостаје већи дио ње, реконструкција није била једноставна. Сви недостајући дјелови афморе су потопљени гипсом-алабастер. Гипс је најчешће коришћени материјал за реконструкцију, јер су његова густина, чврстина и топлотно ширење углавном компатибилни са слабије печеном и археолошком керамиком. Постоје најмање два различита приступа рестаурацији дјелова који недостају на предметима. За оба приступа постоје аргументи који их подржавају и оповргавају. Код нас се рестаурисани дјелови израђени од гипса изводе тако да буду у истом нивоу као и оригинална површина керамике. Прелаз између гипса и керамике треба да буде непримјетан, тако да се ниво провјерава прстима. Сматра се да се разлика између оригинала и рестаурације може довољно нагласити извођењем ретуша који је за нијансу свјетлији од керамике. Такође, у нашој конзерватор-

ској пракси није обичај да се додају пигменти у гипс да би рестаурисани дио добио боју и тон сличан керамици. Значи, рестаурисани дио изведен од гипса остаје бијел а затим га ретуш чини уочљивим и другачијим од оригиналне површине керамике. Када се ради ретуш на бијелом гипсу, мора се имати у виду старење ретуша и његово љушћење, а тиме и неопходност обнављања ретуша послије извјесног времена. Други приступ, који није уобичајен код нас, састоји се од извођења рестауриираних дјелова који су увијек врло мало испод нивоа оригиналне керамике, чиме се додатно истиче њихова разлика. Овај начин рада приморава конзерватора на већу прецизност у раду и онемогућава прикривање лоше изведених спојева. Многи конзерватори практикују извођење бојеног рестаурисаног дијела, додавањем земљаних пигмената у гипс, тако да се добије само приближно боја керамике. Сматра се да се тиме разлика између оригинала и рестаурације чини мање уочљивом, ако евентуално дође до оштећења предмета или ретушираног слоја који може бити непажњом изгребен или почне да се љушти због старења. Међутим, ако дође до губљења боје бојеног рестаурисаног дијела, добијамо комплексни проблем јер се мора замијенити читав рестаурисани дио.

Што се тиче ове амфоре пошто је неправилног облика, са спољашње стране направљена је форма од глине која прати облик амфоре. У калуп од глине налили смо гипс а преко тога газу, па поново гипс и газу. То је остављено да се суши. Када је амфора попуњена гипсом, наставили смо обраду гипсане површине. Као помоћно средство код рестаурације ове амфоре коришћена је влажна глина. Узета је еластична и чиста глина без примјеса лијепка. Унутрашња страна керамике попрскана је талком а благим притискивањем глине узет је отисак са унутрашње стране. Отисак је пажљиво пренијет на дио посуде који је недостајао. Груба обрада гипса обављена је одмах након његовог стезања, док је још био сасвим влажан. Са даљом финалном обрадом гипсаних површина настављено је тек када је гипс постао потпуно сув. Послије овог, гипс је био обрађен најприје грубим, а потом веома финим шмиргл папиром. По окончању финалне обраде гипса рестаурисана амфора је пребрисана влажном крпом без трљања, да би се очистила од гипсане прашине. Послије тога су гипсани дјелови ретуширани и остављени да се суше.

Консолидација

Консолидација ове амфоре урађена је полароидом Б72, у 3% раствору ксилола, тако да је овим поступком ојачана структура керамике. Гипс који је додат и боја којом је ретуширан гипс.

Препоруке за чување и излагање предмета
Температура од 18 до 25 степени С
Релативна влажност: око 50%
Осветљење: 50-250 лукс

Сви аерозагађивачи би требало да буду неутралисани. Препоручује се да се керамички предмети чувају у витринама од стакла, која олакшавају контролу и посматрање предмета, смањују размјеру ваздуха и продор загађивања и прашине.

- Охо лијепак је мјешавина поливинил ацетата и целулозног нитрата.
- А. Цермановић – Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, Античка Дукља, Титоград 1975, страна 209.

Амфора у фрагментованом стању

Амфора у фази лијепљења

Амфора у фази
реконструкције

Реконструисана амфора

Завршна фаза – конзервирана амфора

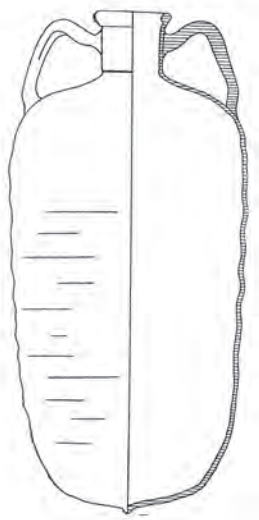

Ksenija ĐURIŠIĆ

CONSERVATION AND RESTORATION OF THE FRAGMENTED AMPHORA FROM THE ARCHAEOLOGICAL SITE DUKLJA

Summary

The amphora which is described in this paper was the only one found in the southeastern necropolis of Doclea. This type of amphora is common in the1st and early 2nd centuries AD. The amphora was found in a very fragmentary state and the absence of its large part, made the conservation very complicated. During the process of conservation all the steps of the conservation procedure were executed and recommendations were made for the further preservation of amphora in appropriate conditions in order to eliminate damaging influence of the outside factors.

ХРОНИКА

Међународни научни скуп

ЦРНА ГОРА И САД 1905 – 1918,

Подгорица, 24. VI 2010.

У Подгорици је 24. јуна 2010, у организацији Историјског института Црне Горе, одржан међународни научни скуп „**Црна Гора и САД 1905-1918**“. Отворен је свечаном академијом на којој су учеснике скупа, представнике дипломатског кора и јавног живота Црне Горе поздравили директор Историјског института Црне Горе, др Радослав Распоповић, ректор Универзитета Црне Горе проф. др Предраг Мирановић, Њ.Е. Амбасадор САД у Црној Гори Родерик Мур и министар спољних послова Црне Горе, Милан Роћен.

Радни дио скупа је реализован кроз три панела са излагањима учесника. Након уводне ријечи, којом је др Радослав Распоповић отворио радни сегмент конференције, професор Џон Тредвеј са Универзитзета у Ричмонду у Вирџинији, САД, поднио је реферат на енглеском језику *Reflections on US – Montenegrin relations 1905-1918*. У наставку панела је академик Драгољуб Живојиновић имао излагање *Амерички одред у саставу савезничких трупа у Црној Гори 1918*, као и др Радослав Распоповић са радом *Дипломатски односи Црне Горе и САД 1905-1921*. Панел је завршен излагањем америчког историчара Натанијела Смита, представника Историјског одсјека Стејт Департмента, који је презентовао рад под насловом *John B. Jackson and the begining of U. S. – Montenegrin diplomatic relations*.

Радови из првог панела доминантно су третирали општу дипломатску проблематику црногорско-америчких односа са почетка XX вијека, а други панел је донио промјену визуре са радовинма који су се тицали виђења неких од поменутих питања из угла објављених и необјављених докумената, штампе и историчара који су се њима бавили. Управо је ово последње представљало тему на коју је говорио академик Зоран Лакић, у раду под насловом *Односи између Црне Горе и САД на страницама Историјских Записа*. Др Сенка Бабовић-Распоповић је

презентовала рад *Извјештај америчког дипломатског представника Ричмонд Пирсона о „Промеморији“ великим силама поводом анексије Босне и Херцеговине*“, а мр Биљана Вучетић *Америчка штампа и Црна Гора у Балканским ратовима*. Иако је иницијално био предвиђен за трећи панел, проф. др Шербо Растодер је у оквиру овог панела изложио рад на тему *Дјеловање међународних комитета за одбрану независности Црне Горе у САД*.

Трећи панел је представљао сублимацију размишљања о различитим питањима, процесима и проблемским склоповима који су у одређеној мјери били у вези са ширим контекстом црногорско - америчких односа. Ти радови су се кретали од конкретних анализа документационих збирки о одређеним питањима, до синтетичких размишљања о одређеним процесима, њиховим посљедицама и значају. Ту су била излагања др Драгане Кујовић *Неки незаобилазни елементи у размишљању о великим промјенама у црногорском друштву 1875-1915*, dr Andree Kartenija, са Универзитета La Sapienza из Рима, *After Wilson 14 points*: *The Oppresssed Nationalities at the Congress of Rome (April 1918)*, мр Славка Бурзановића *Црногорска емиграција у САД 1923-1925*, мр Жарка Лековића *Дробњаци који су емигрирали у САД крајем XIX и почетком XX вијека,* као и мр Раденка Шћекића *Политика САД према Балкану са посебним освртом на Црну Гору крајем XX и почетком XXI вијека*.

Након завршне дискусије, скуп је затворио пригодним обраћањем др Радослав Распоповић.

Успјешном организацијом и реализацијом овог скупа Историјски институт Црне Горе је наставио праксу заокруженог научно-историографског третирања одређених историјских питања. Ко што је објављивање текста Берлинског уговора из 1878. било праћено одржавањем научног скупа *Сто тридесет година од успостављања дипломатских односа Црне Горе са великим силама након стицања независности 1878*, тако се и овај скуп надовезао на објављивање збирке докумената из Националног архива у Вашингтону (National Archives and Records Administration) о Црној Гори. Додајући објављене изворе на укупну суму знања о овом проблемском склопу и пратећи их научном манифестацијом гдје су презентирани резултати различитих истраживања на одговарајућу тему, Историјски институт је поново показао спремност и способност да се на један отворен и свеобухватан начин бави темама од прворазредног значаја за историју Црне Горе.

мр Иван Лаковић

Међународни научни скуп

НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ ЦРНЕ ГОРЕ И БАЛКАНА

Цетиње, 25-26. октобра 2011.

На Цетињу је 25. и 26. октобра 2010. године, у организацији Министарства за културу Црне Горе и Историјског института Црне Горе, одржан међународни научни скуп *"Никола I Петровић Његош у друштвеном животу Црне Горе и Балкана „*. Скуп је организован у оквиру обиљежавања "Сто година од обнове Краљевине Црне Горе 1910-2010".

Свечано отварање научног скупа уприличено је у Сали Иван Црнојевић у Владином дому. Присутне су поздравили директор Историјског института Црне Горе, др Радослав Распоповић и градоначелник Цетиња, др Мило Јанковић.

Радни дио скупа, који се одржавао у свечаној сали хотела Гранд, почео је излагањем проф. др Људмила Кузмичеве *"Династија Романових и Никола I Петровић",* а настављен је саопштењима др Варваре Хлебникове *"Црногорски владар Никола I Петровић Његош и руска дипломатија – савезништво или „подука"* и prof. dr Antonella Biaginia - dr Andrea Cartenia *" A new Nation for a new Europe: the Montenegro of Nikola 1st in the Italian documents"*. Први панел је завршен излагањем проф. др Радослава Распоповића *"Спољна политика краља Николе са посебним освртом на 1916-1918"*.

У другој сесији своје радове су изложили prof. dr John Treadway *"King Nicholas in the Eyes of Austro-Hungarian leaders 1908-1914",* мр Славко Бурзановић *"Црна Гора и Италија у Анексионој кризи",* др Илиана Илиева *"Политика краља Николе према Албанској кризи-1910. година: кроз поглед бугарске дипломатије",* др Александар Растовић *„ Британска политика и скадарска криза",* Мирко Рили *"Политика књаза Николе према албанским племенима у скадарској Малесији (1878-1903)"* и др Нада Томовић *"Краљ Никола и устанци малисорских племена 1910-1911"*.

Трећа сесија је започета саопштењем др Сенке Бабовић-Распоповић *"Носиоци културних веза Црне Горе и Русије у другој половини XIX*

и почетком XX вијека", а настављен је излагањима др Момчила Д. Пејовића *"Школовање државних стипендиста и улога књаза-краља Николе у додјели стипендија",* др Драгане Кујовић *"Прилог проучавању нашег културног насљеђа: Оријентално-исламска писменост и црногорски културни стереотипи"*и др Звездана Фолића *" Књаз-краљ Никола I Петровић и црногорски митрополит Митрофан бан"*.

У сриједу, 26. октобар 2010. године, др Стјепан Матковић је започео четврту сесију излагањем *"Лујо Војновић у служби књаза и краља Николе Петровића"*. У наставку рада научног скупа своје радове су презентовали Лука И. Милуновић *"Театар у културном и јавном животу Црне Горе на размеђи 19. и 20. стољећа",* мр Татјана Копривица *"Никола I Петровић и истраживање Дукље",* др Жарко Лековић *"Књаз Никола и Дробњаци"* и др Ненад Перошевић *„Карактер друштвено-економског и културног развоја Никшића за вријеме књаза (краља) Николе Петровића"*.

Академик Зоран Лакић започео је пету сесију научног скупа излагањем *"Никола Петровић у мемоаристици"*, која је настављена излагањима др Хатице Оруç *" Путовање књаза Николе Црном Гором према извјештају /путопису Ахмед Џевад Паше",* мр Биљане Вучетић *"Став јавног мњења САД према Николи Петровићу"* и мр Раденка Шћекића *„Технологија владања Николе I Петровића-одржавање на власти унутар политичком и балансирање на спољнополитичком пољу"*.

Након завршених излагања и дискусија, директор Историјског института Црне Горе, др Радослав Распоповић је дао завршну ријеч о раду научног скупа.

У немогућности да присуствују скупу, своје радове су, за Зборник радова са научног скупа који ће бити публикован, послали Др Мирослав Перишић *"Слика друштва у Црној Гори крајем XIX века у извјештајима Генералног конзула Краљевине Србије у Трсту"*, проф. др Шербо Растодер *"Питање имовине династије Петровић послије 1918. године"* и проф. др Биљана Ђуричин *"Значај законодавне дјелатности у дјелу Николе I"*.

Учесници међународног научног скупа *"Никола I Петровић Његош у друштвеном животу Црне Горе и Балкана"* су се, осим на државничке, политичке и дипломатске активности Николе I Петровића Његоша и његовог дјела, осврнули и на културолошке, економске и друге аспекте црногорске прошлости. Историјски институт Црне Горе и Министарство културе Црне Горе су успјешном организацијом скупа допринијели научном изучавању тема које су од изузетног значаја за проучавање историје Црне Горе.

Мр Татјана Копривица

ПРИКАЗИ

Душан Мартиновић, ТЕСТАМЕНТИ ЗНАМЕНИТИХ ЛИЧНОСТИ И ЦРКВЕНИХ ВЕЛИКОДОСТОЈНИКА ЦРНЕ ГОРЕ, Podgorica 2010.

У издању Црногорске академије наука и умјетности објављена је књига академика Душана Ј. Мартиновића Теставменти знаменитих личнсти и црквених великодостојника Црне Горе. Рукопис ове књиге прихватило је за објављивање Одјељење друштвених наука на основу рецензије академика Миомира Дашића и проф. др Ђорђа Борозана. Уредник књиге је академик Драган К. Вукчевић.

У књизи су објављени тестаменти Јелене Балшић – Стратимировић, Ђурђа Црнојевића, војводе Божидара Вуковића –Подгоричанина, Николе Вуковића, владике Василија Петровића Његоша, адмирала Матије (Мата) Змајевића, Јована (Јока) Радоњића, Петра Првог Петровића Његоша, Петра Другог Петровића Његоша, Пера Томова Петровића Његоша, Тома Маркова Петровића Његоша (оца Његошевог), попа Лаза Јабучанина – Поповића, архимандрита Димитрија Перазића, архимандрита Саве Љубише, митрополита Висариона Љубише, архимандрита Петронија Раичевића, Николе Првог Петровића Његоша, митрополита Митрофана Бана, војводе Маша Врбице, војводе Марка Миљанова Поповића, Хаџи Саве Косановића, епископа Герасима Петрановића, војводе Илије Пламенца, Хаџи Богдана Чађеновића и супруге му Хаџи Стефе Чађеновић, владике Мардарија Ускоковића, великог жупана Милована Т. Џаковића, патријарха др Гаврила Дожића, генерала Сава Ј. Оровића, револуционара и народног хероја Вељка Влаховића, митрополита Данила Дајковића и Светозара Вукмановића Темпа.

На почетку књиге је ауторов уводник тестаменти знаменитих личности и црквених великодостојника, а на крају Библиографија објављених тестамената црногорских заслужника.

Тестаменти знаменитих личности и црквених великодостојника је педесет пета књига у стваралачком опусу научника Душана Мартиновића. И толики број књига, са неколико стотина прилога у часописима изазива особито поштовање, па и дивљење. Ово издање свједочи и о томе да ентузијазам научника није спласнуо ни у вријеме његовог неповољног здравственог стања.

Међу бројним дјелима Душана Мартиновића значајно мјесто заузимају личности. У његовој серији Портрети, која има десет књига, приказани су портрети људи који су се својим животом и радом издвајали из своје средине у прошлости и савременом животу Црне Горе. Они су најчешће

означавани као заслужни грађани. Нова књига свједочи и о томе да је у стваралаштву Душана Мартиновића, умјесто заслужника, био присутан и нов тип људи – знаменитих личности. У уводном тексту књиге наглашено је да је његов критеријум био сасвим јасан; да је то избор знаменитих личности, нагласком да и „сви тестатори нијесу подједнако знаменити“. Такво становиште у потпуности потврђује садржина ове књиге.

Душан Мартиновић је пред собом имао библиографију тестамената која је требало да послужи као битан извор за припремање новог издања. Библиографију публикованих тестамената у Црној Гори објавио је библиограф Милорад Миловић у књизи Библиографија о изворима за историју Црне Горе, коју је објавила Црногорска академија наука и умјетности 2000. године. У тој библиографији обрађена су 52 тестамента објављена у црногорској штампи. Ту библиографију аутор је могао врло мало користити зато што су у њој тестаменти мало познатих личности. Основном критеријуму аутора одговарало је десетак тестамената које је у међуратној штампи објавио Душан Вуксан. Умјесто таквог извора тестаменте о знаменитим личностима требало је потражити у монографијама и у штампи изван Црне Горе. И у томе он је успио.

У Библиографију објављених тестамената црногорских заслужника он је успио да унесе двије трећине пронађених тестамената, означених посебним типом слова. У уводу тог библиографског текста навео је и имена двадесетак знаменитих личности које се без тих допуна не би нашли у књизи.

Важан извор за књигу били су научни радови. На првом мјесту ту су студије Душана Мартиновића. Наведено је његових петнаестак радова и двије књиге: Мемоари попа Лазара Поповића – Јабучанина и Генерала из Црне Горе у руској војсци, у којима је ријеч и о тестаментима. Приближно исти број је и научних радова историчара Риста Драгићевића, у првом реду оних у којима се говори и о гувернадурима из породице Радоњић и владајуће куће Петровић – Његош. И ови радови заједно са неколико прилога других научника, коришћени су као литература – главни извор за обраду тестамента.

За разлику од знаменитих личности оскудни су били извори за тестаменте црквених великодостојника, о којима је мало прилога објављених у штампи. О томе свједочи и чињеница да у књизи не би било заступљено пет великодостојника: Сава Љубиша, Петроније Раичевић, Герасим Петрановић, Данило Дајковић и Милован Џаковић. Аутор је исказао искрену захвалност монаху мр Павлу Кондићу који му је био „од велике помоћи у прибављању тестамената црквених великодостојника“.

Душан Мартиновић је тестаменте обрадио према добро осмишљеном концепту. У књизи се на првом мјесту налази представљање тестатора, а затим тестаменти (проналажење и објављивање) и коментари неколико текстова тестамената од стране истакнутих личности. Испред готово свих прилога су слике тестатора.

Испред свих тестамената знаменитих личности и црквених великодостојника у књизи се налазе представљени тестатори. То су сажете биографије о свим тестаторима, скице

лексиконског типа, по обиму примјерене значају и сложености посла који су они обављали током живота. Испољена је тежња да ти текстови буду уједначени и за знамените личности и за црквене великодостојнике. Аутор се једино пожалио да за биографију архимандрита Саве Љубише није пронашао више података. Међутим, и тамо је саопштено све што је потребно за његов тестамент.

Умјесто сажетих биографских скица, Душан Мартиновић је саопштио нешто више података о Јелени Балшић–Стратимировић. На основу прилога Душана И. Синдика Т естамент Јелене Балшић, објављеног у студији Никон Јерусалимац-вријеме, личности и дјело, 2004. године, живот Јелене Балшић представљен је као супруге Ђурађа Балшића Стратимировића, а затим Сандаља Хранића, са посебним нагласком на посљедње године њеног живота када је она постала учесник средњовјековног скрипторијума у манастиру Бешка на Скадарском језеру, писац текстова у рукопису Гаречки зборник духовника Никона Јерусалимца. Аутор је с правом, Јелену назвао првом црногорском књижевницом.

Потребно је истаћи и неколико података карактеристичних за тестаменте од средине петнаестог до почетка овог вијека. Саопштени су у цјелини тестаменти знаменитих личности и црквених великодостојника. Изостао је само тестамент Светозара Вукмановића Темпа. Умјесто тестамента аутор је саопштио „суву информацију“. То је било његово реаговање на поступак појединих власника тестамента који се нијесу одазвали на његов позив да му уступе тај документ. Међу њима је и супруга Светозара Вукмановића Темпа, Милица Сарић Вукмановић, која је објавила податак о постојању Темповог тестамента, али га није доставила аутору ни на његово инсистирање.

Објављена су и два тестамента Божидара Вуковића Подгоричанина, Саве Косановића, Герасима Петрановића и четири тестамента Николе Петровића Његоша.

Уз тестаменте објављено је и из њихових факсимила.

Интересантни су подаци и о временском размаку од настанка тестамента до њиховог објављивања у штампи. Највећи размак имали су тестаменти Јелене Балшић и војводе Марка Миљанова Поповића. Тестамент Јелене Балшић, настао 1443. године, објављен је 2004. године у споменутим прилогу Душана И. Синдика, па је одатле ушао у књигу Душана Мартиновића на италијанском језику. Прије тога чуван је у Архиву Дубровачке Републике. Осамдесет двије године протекло је од настанка до објављивања тестамента војводе Марка Миљанова, у „Стварању“ 1983. године (пронашао и објавио др Данило Радојевић).

Душан Мартиновић је у књигу унио и изводе из коментара научних радника о појединим тестаментима. Ти осврти односе се на тестаменте Ђурђа Црнојевића, Василија Петровића Његоша, Петра Првог Петровића Његоша, Петра Другог Петровића Његоша и Николе Петровића Његоша.

О тестаменту Ђурђа Црнојевића објављен је извод из рецензије академика Симе Ћирковића, заправо на текст тога документа који је за штампу припремио Милош Милошевић. О тој припреми, објављеној као свечано издање 1994. године поводом прославе петстогодишњице Црнојевића

штампарије под насловом Тестамент Ђурђа Црнојевића, академик Ћирковић се веома похвално изразио. Указао је на напредак који је том приликом учињен у односу на овај рукопис, несавршен и непоуздан препис који је успио да прибави Кукуљевић, а затим закључио да је Милош Милошевић, научни савјетник из Котора, дао велики допринос науци и да рукопис треба штампати „онако како га је он приредио".

О тестаменту Василија Петровића Његоша, објављеном 1766. у Петрограду на руском језику, у књизи се не налази извод из научног текста. Овај тестамент преузет јер из студије проф. др Божидара Шекуларца Владика Василије; Политика и књижевност. Уношењу овог тестамента у студију претходила је оцјена овога научника да тестамент има литерарно обиљежје.

Душан Мартиновић је у своју књигу уврстио и коментаре проф. др Живка Ђурковића из рада *Његош у тестаментима* објављеном у публикацији *Петровићи - Његоши*, зато што је то врло надахнута анализа два тестамента Петра Првог Петровића Његоша и Петра Другог Петровића Његоша. Из Ђурковићеве анализе он је навео неколико извода. О тестаменту Петра Првог тамо је поред осталог, речено:

„У полифоничном и врло суптилном тексту сједињено је насљедно право, вјерско чинодјествије и лични налог тестатора".

Његошев тестамент према оцјени Живка Ђуровића „спада у ред његових најбољих књижевних остварења и аутобиографски је текст у европским литературама овог вијека".

Душан Мартиновић се критички осврнуо на прилог др Драгоја Живковића *Политички тестаменти краља Николе*, објављен 1994. године у „Цетињском листу". Иако се тај текст не налази у књизи, тај тестамент, према оцјени аутора, није тумачен маниром професионалног историчара, није био на нивоу објективног интерпретатора. Оспорио је Живковићеву тврдњу да је „конфесионалност Срба истовјетна са народношћу".

Потпун и објективан приказ тестамената иде у прилог ауторовом становишту да су ти документи занимљиви са аспекта: социјално-правног, етнографског, социолошког, књижевног, лингвистичког.

Радивоје Шуковић

Добрило Аранитовић, ДЈЕЛО АКАДЕМИКА МИОМИРА ДАШИЋА У ОГЛЕДАЛУ СТРУЧНЕ И НАУЧНЕ КРИТИКЕ, Подгорица, ЦИД, 2008, стр. 386

Академик Миомир Дашић припада плејади наистакнутијих црногорских историчара, личност која је дала немјерљив допринос развитку модерне науке у нас. Са „бријега јесени“ животног стваралаштва и дружења са књигом и пером, уважени професор и академик Миомир Дашић је научној јавности до сада презентовао веома драгоцјен и обиман научни опус као плод озбиљног и студиозног бављења историјском науком, догађајима, процесима, појавама, личностима и институцијама са наших простора.

Књигу других о дјелу академика Дашића, која је пред нама, приредио је Добрило Аранитовић, наравно уз свесрдну помоћ самог професора Дашића, са жељом да научни резултати из историографије не остану непрезентовани.

У књизи су одабрани првенствено текстови, осврти и радови еминентних историчара, књижевних критичара и публициста, који, вреднујући или промовишући поједина ауторова издања, или генерално апострофирају ауторов историографски стручни и научни рад – а истовремено представљају и својеврсна свједочанства о развоју историографије у нас. Текстови настали поводом ауторових монографских издања, публиковани у разним часописима, зборницима радова, штампи и другим медијима, сакупљени су између корица једне књиге.

Академик Дашић је упоран истраживач наше прошлости, поборник досљедног и бескомпромисног трагања за научном истином, проширујући истраживачко проучавање и промишљање прошлости простора Црне Горе, нарочито дубљим проучавањем простора и историје Васојевића и Шекулара, дајући тиме немјерљив прилог црногорској историографији и етнокултури.

Професор Дашић је улазећи у студиозно и темељно објашњавање историјских појава, појединих специфичности друштва Црне Горе, нарочито племенског и његових установа, избјегавао замке идеологија и актуелне политике, што на крају доводи до закључка да се обимни научни опус академика Дашића и његови истраживачки резултати могу и даље критички вредновати јер су успјешно прошли суд времена.

Обављао је поред свог научног рада и бројне одговорне послове: професора и директора беранске Гимназије, професора, прво Више педагошке академије а потом Филозофског факултета у Никшићу бавио се организовањем међународне културно-

просвјетне сарадње у оквиру одговарајућих републичких установа Црне Горе, успјешно, у два мандата, вршио дужност предсједника Савеза историчара Југославије - што је и крунисано бројним признањима као и избором у чланство у Црногорске академије наука и умјетности, и у Руске академије природних и друштвених наука.

Својим дјелом *Увод у историју са основама помоћних историјских наука*, које је постало незаобилазан универзитетски уџбеник, унаприједио је наставу, уносећи у њу елементе више помоћних историјских наука, као и филозофије и социологије. Залажући се за свестраније и критичко изучавање националне и свјетске прошлости, и за њихово прожимање у тумачењу и истраживању, истицао је да без таквог приступа није могуће квалитетно разумјети ни савременост, изражавајући увјерење у неопходност што правилнијег распоређивања садржаја из националне и опште историје. Дуго је упозоравао на чињеницу да проучавање и презентовање историје не смије подлећи актуелној политици, локалним аршинима и несигурним, субјективним и тенденциозним вредновањима уже националне прошлости, као и да истраживање и проучавање прошлости треба оставити стручним, објективним историчарима, а не текућој политици. С тим у вези је још 1987. године скренуо пажњу на то да се путем наставе историје систематски подгријавала и индуковала уско национална свијест што је представљало погодан ослонац за подривање тадашње државе.

Уосталом, образовање је увијек подручје непосредне политичке контроле и, имплицитно или експлицитно, средство политичке социјализације, односно систематски покушај да се младе генерације формирају у складу са преовлађујућим системом вриједности.

Учење историје, осим образовног циља, има задатак, такође, да код ученика формира позитиван однос према властитом народу, његовој традицији и укупним постигнућима. Историја јесте учитељица живота, али је за нашу анализу занимљиво да та учитељица различито тумачи прошлост, зависно од државе до државе, народа, односно политичког режима на власти, тако да исте историјске ситуације у којима су се нашли различити народи имају своју врло различиту научну интерпретацију. Памћење чини човјека човјеком, а лишен памћења, човјек се претвара у безобличну масу из које они који контролишу прошлост могу да обликују шта им је по вољи. Идеолог тумачи догађаје из прошлости у складу са својим интересом, тако да по вољи прекраја чињенице или их уништава или измишља нове. Отуда се за таквог идеолога – историчара, према Ђ. Шушњићу, каже: – „Историја нас учи да не вјерујемо много појединим историчарима и што историчари могу, то историја никада није могла."

Разумљива потреба сваког друштва да заснује позитиван однос младих према себи, да створи осјећај припадности, патриотизма, често доводи и до некритичке и тенденциозне интерпретације историје, тако да се управо кроз њу репродукује и негативан однос према другима који су кривци што наш потенцијал (који је у свакој нашој интерпретацији надмоћан другима) није могао доћи до изражаја.

У том смислу је још Џорџ Орвел дао јасну и недвосмислену формулу: –„*они који контролишу прошлост,*

контролишу и будућност.“ *Ко контролише садашњост, контролише и прошлост* - једна је од давно изречених сентенци, док је руски историчар Покровски тврдио *да је историја политика пројектована на прошлост*“.

Академик Дашић се осврtао и на то да је званична црногорска историографија правила подвајање између значајнијих и мање значајних тема, као и да су средства и кадрови били усредсређени на проучавање центра црногорске државе, што наравно није била грешка, али су неоправдано при томе биле занемарене области попут Полимља, Васојевића, Потарја, Пиве, Дробњака - а што чини више од половине данашње територије Црне Горе.

Професор Дашић је својим Васојевићима посветио године и деценије мукотрпног и студиозног научног рада чији плод су *Васојевићи од помена до 1860*, *Васојевићи у устанцима 1860 – 1878. године*, *Шекулар и Шекуларци од помена до 1941. године*, *Ровца код Берана*. Тиме се на адекватан начин одужио своме завичају, а такође и веома допринио црногорској историографији бацајући научно и критичко свјетло на један веома битан историјски простор, апострофирајући значај постојања Васојевића, као добро организованог племена које је вјековима представљало бедем и заштиту словенском и православном становништу у Полимљу од надирања и продора несловенских елемената, у првом реду Климената из сјеверне Албаније.

Посебан, али и веома комплексан дио обимног ауторовог стваралачког опуса представљају својеврсне студије и огледи о бројним историјским темама. Дјела академика Дашића: *Огледи из историје Црне Горе*, *Незаобилазно у историографији Црне Горе* представљају својеврстан вид аналитичког и синтетичког уобличавања историјских факата и мисаоног сагледавања догађаја и тема.

Очигледно је да је својим прегалаштвом, темељним и студиозним научним радовима, академик Миомир Дашић током више од пола вијека озбиљног бављења науком показао да је несумњиво ерудита, методолог, методичар и историчар великог формата. Тако, и ова књига представља одређену ретроспективу, сублимацију и својеврсни вишедеценијски дијалог академика Дашића са прошлошћу. Стога је са посебним пијететом предајемо јавности као дјело које кроз ријечи еминентних интелектуалаца свједочи о исправном научном путу и начину спознавања прошлости.

мр Раденко Шћекић

САДРЖАЈ

ЈУБИЛЕЈИ
Др Радослав РАСПОПОВИЋ, *Петар II Петровић Његош у дипломатској историји Црне Горе тридесетих година XIX вијека* 7
Др Момчило Д. ПЕЈОВИЋ, *Историографско-библиографски оглед о Петру II Петровићу-Његошу* 33

ЧЛАНЦИ
Dr Boško BOJOVIĆ, *Entre convergences et disparités (XIXe-XXe s.)* 55
Dr Lovorka ČORALIĆ, *Iseljenici iz Zete u Mlecima (XV - XVII stoljeće): prilog poznavanju crnogorsko-mletačkih veza u prošlosti* 73
Др Драгана КУЈОВИЋ, *Смаил-ага Ченгић између два епска портрета* 101
Др Анђелка БУЛАТОВИЋ, *Црногорка у братственичко--племенској друштвеној структури и организацији* 111
Др Александар РАСТОВИЋ, *Британске дипломате у Београду о односима Србије и Црне Горе 1878-1910. године* 127
Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ, *Развој електропривреде у Црној Гори 1910-1945*. 143

ПРИЛОЗИ
Др Раденко ШЋЕКИЋ, *Тоталитарна пропаганда фашизма и национал-социјализма* 181
Миљан ГОГИЋ, *Рударска производња у средњовјековном Брскову* 195

ПОРТРЕТИ
Академик Миомир ДАШИЋ, *Академик Сима Ћирковић (1929-2009)* 215

ПРОМОЦИЈЕ
Roderick W. MOORE, *Ријеч на промоцији књиге Црна Гора и Сад у документима Националног архива у Вашингтону 1905-1918,* (приредио др Радослав Распоповић), ИИЦГ, стр. 590. Подгорица 2010 255

ИЗВОРИ
Ирина ВОРОБЬЁВА, *Письма Вальтазара Богишича в русский город Тверь* 259
Мр Милица М. ДРАГИЋЕВИЋ, *Уговор о браку између Виктора Емануела III Савојског и црногорске принцезе Јелене Петровић Његош* 265

АРХЕОЛОГИЈА
Ксенија ЂУРИШИЋ, *Конзервација и рестаурација фрагментоване амфоре са археолошког локалитета Дукља* 277

ХРОНИКА
Мр Иван ЛАКОВИЋ, *Међународни научни скуп, Црна Гора и Сад 1905 – 1918, Подгорица, 24. VI 2010.* 285
Мр Татјана КОПРИВИЦА, *Међународни научни скуп, Никола I Петровић Његош у друштвеном животу Црне Горе и Балкана, Цетиње, 25-26. октобра 2011.* 287

ПРИКАЗИ
Радивоје ШУКОВИЋ, *Душан Мартиновић, Тестаменти знаменитих личности и црквених великодостојника Црне Горе*, Подгорица 2010. 289
Мр Раденко ШЋЕКИЋ, *Добрило Аранитовић, Дјело академика Миомира Дашића у огледалу стручне и научне критике*, Подгорица, ЦИД, 2008, стр. 386 293

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕИ
Д.-р. Радослав РАСПОПОВИЧ, *Пётр II Петрович Негош в дипломатической истории Черногории в тридцатых годах XIX века* 7
Д.-р. Момчило Д. ПЕЙОВИЧ, *Историографическо-библиографический очерк о Петре II Петровиче Негоше* 33

СТАТЬИ
Д.-р. Бошко БОЙОВИЧ, *Между сходствами и различиями* (*XIX-XX вв.*) 55
Д.-р. Ловорка ЧОРАЛИЧ, *Эмигранты из Зеты в Венецианской республике (XV-XVII вв.): очерк, дополняющий знания в области отношений между Черногорией и Венецианской республикой в прошлом* 73
Д.-р. Драгана КУЙОВИЧ, *Смаил-ага Ченгич между двумя эпическими портретами* 101
Д.-р. Анджелка БУЛАТОВИЧ, *Черногорка в кланово-родовой структуре и организации общества* 111
Д.-р. Александар РАСТОВИЧ, *Британские дипломаты в Белграде об отношениях между Сербией и Черногорией в 1878-1910 гг.* 127
Живко М. АНДРИАШЕВИЧ, *Развитие электроэнергетики в Черногории (1910-1945 гг.)* 143

ОЧЕРКИ
Д.-р. Раденко ШЧЕКИЧ, *Тоталитарная пропаганда фашизма и национал-социализма* 181
Милян ГОГИЧ, *Горное производство в средневековом Брсково* 195

ПОРТРЕТЫ
Академик Миомир ДАШИЧ, *Академик Сима Чиркович (1929-2009)* 215

ПРОМОЦИИ
Родерик У. МУР, *Речь на презентации книги «Черногория и США в документах Национального архива в Вашингтоне 1905-1918 гг.,* составил д.-р. Радослав Распопович, ИИЦГ, 590 стр. Подгорица, 2010 г. …….....255

ИСТОЧНИКИ
Ирина ВОРОБЬЁВА, *Письма Вальтазара Богишича в русский город Тверь* 259
М.-р. Милица М. ДРАГИЧЕВИЧ, *Брачный контракт между Виктором Эммануилом III Савойским и черногорской принцессой Еленой Петрович-Негош* 265

АРХЕОЛОГИЯ
Ксения ДЖУРИШИЧ, *Консервация и реставрация фрагментов амфоры, найденных при археологических раскопках Дукли* 277

ХРОНИКА
М.-р. Иван ЛАКОВИЧ, *Международная научная конференция, Черногория и США в 1905 – 1918 гг, Подгорица, 24.06.2010 г.* 285
М.-р. Татьяна КОПРИВИЦА, *Международная научная конференция, Никола I Петрович Негош в общественной жизни Черногории и Балкан, Цетинье,25-26 октября* 287

ОБЗОРЫ
Радивое ШУКОВИЧ, *Душан Мартинович, Завещания знаменитых личностей и высоких церковных сановников Черногории*, *Подгорица, 2010 г.* 289
М.-р. Раденко ШЧЕКИЧ, *Добрило Аранитович, Творчество академика Миомира Дашича в зеркале профессиональной и научной критики*, *Подгорица, ЦИД, 2008 г., 386 стр.* 293

CONTENTS

ANNIVERSARIES
Radoslav RASPOPOVIĆ, PhD, *Peter II Petrović Njegoš in the Diplomatic History of the 1930s* 7
Momčilo D. PEJOVIĆ, *A Historiographic and Bibliographic Essay on Peter II Petrović Njegoš* ….....….....…… 33

ARTICLES
Boško BOJOVIC, PhD, *Entre convergences et disparités (XIXe-XXe)* 55
Lovorka ČORALIC, PhD, *Zeta Emigrants in the Republic of Venice (15th -17th Centuries): Contribution to the Knowledge of the Relations between Montenegro and Venice in the Past* 73
Dragana KUJOVIĆ, PhD, *Smail-Aga Čengić Between Two Epic Portraits* 101
Anđelka BULATOVIĆ, PhD, *Montenegrin Woman in the Social Structure and Organization of Clans and Tribes* …….…… 111
Aleksandar RASTOVIĆ, PhD, *British Diplomats in Belgrade on the Relations between Serbia and Montenegro between 1878 and 1910* 127
Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, *Development of Electric Power Industry in Montenegro between 1910 and 1945* 143

CONTRIBUTIONS
Radenko ŠĆEKIĆ, PhD, *Totalitarian Propaganda of Fascism and National Socialism* 181
Miljan GOGIĆ, *Mine Production in Medieval Brskovo* 195

PORTRAITS
Academician Miomir DAŠIĆ, *Academician Sima Ćirković (1929-2009)* 215

PROMOTIONS
Roderick W. MOORE, *A Word at the Promotion of the Book Montenegro and the USA in the documents of the National Archives in Washington between 1905 and 1918,* (redacted by Radoslav Raspopović, PhD), (2010) Podgorica, IICG, p. 590 255

SOURCES
Irina VOROBYEVA, *Valtazar Bogišić's Letters in the Russian Town of Tver* 259
Milica M. DRAGIĆEVIĆ, MA, *Marriage Contract between Victor Emmanuel III of Savoy and Montenegrin Princess Jelena Petrović Njegoš* 265

ARCHAEOLOGY
Ksenija ĐURIŠIĆ, *Preservation and restoration of the Fragmented Amphora from the Archaeological Site of Duklja* 277

CHRONICLES
Ivan LAKOVIĆ, MA, *International Scientific Gathering, Montenegro and the USA between 1905 and 1918, Podgorica, June 24*, 2010 285
Tatjana KOPRIVICA, MA, *International Scientific Gathering, Nikola I Petrović Njegoš in the Social Life of Montenegro and the Balkans, Cetinje, October 25/26* 287

REVIEWS
Radivoje ŠUKOVIĆ, *Dušan Martinović, Testaments of important people and church dignitaries of Montenegro,* Podgorica, 2010 289
Radenko ŠĆEKIĆ, *Dobrilo Aranitović, The work of academician Miomir Dašić In the eyes of professional and scientific critics,* Podgorica, CID, 2008, p. 386 293

CONTENU

JUBILĖS
Dr Radoslav RASPOPOVIĆ, *Petar II Petrović Njegoš dans l'histoire diplomatique du Monténégro dans les années 30 du XIX siècle* 7
Dr Momčilo D. PEJOVIĆ, *Etude historique et bibliographique sur Petar II Petrović-Njegoš* 33

ARTICLES
Dr Boško BOJOVIĆ, *Entre convergences et disparités (XIXe-XXe s.)* 55
Dr Lovorka ČORALIĆ, *Emigrants de Zeta à Venise (XV - XVII siècle): pièce jointe à la connaissance des relations anciennes Monténégro-Venise* 73
Dr Dragana KUJOVIĆ, *Samil-Aga Čengić entre les deux portraits épiques* 101
Dr Andjelka BULATOVIĆ, *La femme monténégrine dans la structure sociale et organisation tribelle-fraternelle* 111
Dr Aleksandar RASTOVIĆ, *Diplomates britaniques à Belgrade sur les relations entre la Serbie et le Monténégro de 1878 à 1910* 127
Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, *Développement de l'économie électrique au Monténégro de 1910 à 1945* 143

PIECES JOINTES
Dr Radenko ŠĆEKIĆ, *Propagande totalitaire du fascisme et national-socialisme national* 181
Miljan GOGIC, *Production minière à Brskov médieval* 195

PORTRAITS
Académicien Miomir DAŠIĆ, *Académicien Sima Ćirković (1929-2009)* 215

PROMOTIONS
Roderick W. MOORE, *Discours à l'occasion du livre Monténégro et Etats-Unis dans les documents de l'Archive nationale à Washington de 1905 à 1918*, élaboré par dr Radoslav Raspopović, IHM, p. 590, Podgorica 2010 255
SOURCES
Ирина ВОРОБЬЁВА, *Письма Вальтазара Богишича в русский город Тверь* 259
Mr Milica M. DRAGIĆEVIĆ, *Contrat du mariage entre Victor-Emmanuel III de Savoie et la princesse monténégrine Jelena Petrović Njegoš* 265

ARCHEOLOGIE
Ksenija ĐURIŠIĆ, *Conservation et restauration d'amphore fragmentée découverte sur la localité archéologique de Dioclée* 277

CHRONIQUE
Mr Ivan LAKOVIĆ, *Réunion scientifique internationale, Monténégro et Etats-Unis de 1905 à 1918, Podgorica, le 24 juin 2010* 285
Mr Tatjana KOPRIVICA, *Réunion scientifique internationale, Nikola I Petrović Njegoš dans la vie sociale du Monténégro et des Balkans, Cetinje, le 25.-26. octobre* 287

VUES
Radivoje ŠUKOVIĆ, *Dušan Martinović, Testaments des personnes historiques et des dignitaires d'église du Monténégro, Podgorica 2010* 289
Mr Radenko ŠĆEKIĆ, *Dobrilo Aranitović, Oeuvre académique de Miomir Dašić dans le miroir d'une critique compétente et scientifique* 293

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи* (*ИЗ*) објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract) на језику на којем је рад написан (до 1500 карактера) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (**.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине прореда. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске Записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Револуције 3
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

Техничка упутства за писање критичког апарата чланака за Историјске записе

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отрворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO

И С Т О Р И Ј С КИ З А П И С И
Година LXXXIII
Бр. 1/2010.

Издавач
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача
Радослав Распоповић, директор

Припрема
Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица
Вјекослав Бојат

Лектура и коректура
Јасмина Ђорђевић

Садржај превели
Наташа Поповић, руски
Иван Лаковић, енглески
Јасмина Крајчевић, француски

Тираж:
300

Штампа
Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св. 1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 3) : Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица : Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807